एप्रिल - जून २०१०

गोवापुरी

इंस्टिट्यूट मिनेझिस ब्रागांझा, पणजी गोंय

NAMES & ADDRESS OF MEMBERS OF THE MANAGING COMMITTEE OF
INSTITUTE MENEZES BRAGANZA

SR. NO.	NAME OF THE MEMBER	OFFICE ADDRESS	TELEPHONE NO.
1.	**Shri. Sanjay Kumar Shrivastav** Chief Secretary, Chairman (IMB)	Chief Secretary, Govt. of Goa Secretariat, Povorim Goa	2419401 (O) 2419402 (O) 2419658 (O) 2419659 (O)
2.	**Shri. Mohandas Surlakar** Vice Chairman (IMB)	Executive President, Gomantak Rashtrabhasha Vidhyapeeth, Margao	2766383 (O) 9822268953 (M)
3.	**Secretary Art & Culture,** Govt. of Goa, Member (IMB)	Secretariat, Povorim Goa	2419416 (O) 2224971 (R)
4.	**Finance Secretary,** Govt. of Goa, Member (IMB)	Secretariat Porvorim Goa	2419439 (O) 2224971 (R)
5.	**Shri. Dilip Deobagkar** Member (IMB)	Vice Chancellor, Goa University, Taleigao Goa.	6519048 (O) 6519044 (R)
6.	**Shri. Prasad Lolayekar** Member (IMB)	Director, Directorate of Art & Culture, Panaji - Goa	2438103 (O) 9922941764 (M)
7.	**Shri. N. Shivdas** Member (IMB)	President, Goa Konkani Academy, Patto, Panaji	2437385/87 (O) 2335350 (R) 9226420583 (M)
8.	**Shri. Narendra Ajaonkar** Member(IMB)	President, Gomantak Marathi Academy Marathi Bhavan, Porvorim - Goa	2413646 (O) 2413647 (O) 9822442587 (M)
9.	**Shri. Suresh Naik** Member (IMB)	President, Gomantak Sahitya Sevak Mandal, Panaji - Goa	9764631919 (M)
10.	**Smt. Nandini P. Desai** Member (IMB)	President, Sanskrit Pracharini Sabha, Communidade Building, Margao - Goa	2736417 (O) 2752576 (O) 9890660180 (M)
11.	**Shri. Ashok V. Parab,** Member Secretary (IMB)	Asstt. Director of Culture Directorate of Art & Culture Panaji - Goa	2224143 (O) 9960283690 (M)

गोवापुरी

अंक : १

एप्रिल - जून २०१०

संपादक :
रमेश भगवंत वेळुस्कर

वसुधैव कुटुंबकम्

इन्स्टिटयूट मिनेझिस ब्रागांझा, पणजी गोंय

गोवापुरी

इन्स्टिट्यूट मिनेझिस ब्रागांझाचे प्रकाशन

अंक : १

एप्रिल – जून २०१०

संपादक :

रमेश भगवंत वेळुस्कर

प्रकाशक :

अशोक वि. परब

सदस्य सचिव

इन्स्टिट्यूट मिनेझिस ब्रागांझा

पणजी – गोंय – ४०३ ००१

E-mail : imbpanaji@yahoo.com

मुद्रक :

रुतू ऑफसेट

वळवय फोंडे,

गोंय ४०३ ४०१

मुखपृश्ट :

हेड इन द सिटी लॅंडस्केप

ऑइल ऑन बोर्ड – १९५९

यफ. यन. सौजा

आर्टिस्ट :

श्री. आनंद कवठणकर

कुमारी क्रांती विलास च्यारी (रेखाचित्रां)

* प्रकाशीत रचनांकडे आमी सहमत आसताच अशें ना.

अनुक्रमणिका

संपादकीय

नमस्कार -
म्हज्या सगळ्या गोंयच्या साहित्यिकांक
आनी म्हज्या सवन गोंयच्या तशेंच सवन
संवसारावयल्या वाचकांक.

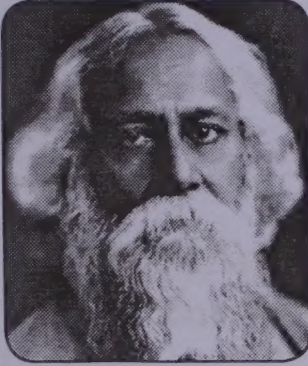
तुमच्या मोग ाच्या आनी विस्वासाच्या
मालवजार हांवें गोंयपुरीच्या संपादनाची
जबाबदारी हांवें घेतल्या
ती समर्थपणान फुडें व्हरप आतां म्हजेवांगडाच
साहित्यिकांनी तुमच्याय खांद्यार येवन पडटा

साहित्यिकांनो,
तुमच्या मनात आनी अनुभवांत वसतली
जी अति संवेदनशील साहित्य संपदा आसा
ती तुमी गोंयपुरी खातीर दितले
अशी आस्त म्हाकां आसा
कारण सुक्षीम जाणीवांचे आमचे वाचक
तुमची गिरेस्तकाय पळोवंक
आनी ताची रुच घेवंक आशेतात
ते फकत गोंयांत नात
तर सवन संवसारभर पातळळ्यात

गोंयपुरीचें पुर्विल्लें दायज
विद्वान अभ्यासकांचें आनी फिशाल
साहित्यिकांचें
त्या फिशालपणाची वाट आमकां
आमकां मळची आस.

लेखक, मुद्रक, छापपी, चित्रकार
मुद्रितां तपासपी ह्या सगळ्यांचे उपकार
खाशेले उपकार डॉ. वासुदेव सावंत, श्री. मुकेश थळी,
श्री. तुकाराम रामा शेट आनी श्री. मोहनदास सुर्लकर हांचें.

– रमेश भगवंत वेलुस्कर

म्हज्या चित्तां

म्हज्या चित्तां नित नृत्यां कोण नाच ऽ
ता ता थोई थोई ताता थोई थोई ता ता थोई ता ता थोई थोई
वाऱ्या संगीं मृदंगाचेर कोण वाज ऽ
ताता थोई थोई ता ता थोई थोई ता ता थोई थोई

हंसो - रड हिरा पन्ना धॉल ऽ कपलांत
धुंद स्पंदांत धूंद मंद ताला तालांत
जन्म नाचता मर्ण नाचता लागीं लागीं
ताता थोई थोई ता ता थोई ता ता थोई थोई

रे आनंदु रे आनंदु रे आनंदु
दीस - रात नाच ऽ मुक्ती नाच ऽ बंध
ल्हारांतसुन त्या सुट ऽ रंग लागीं लागीं
ता ता थोई थोई ता ता थोई थोई ता ता थोई थोई

- रवीन्द्रनाथ टागोर
अणकार : रमेश भगवंत वेलुस्कार

हे वर्स टागोरांचे १५० वर्स ते निमतान गोवापुरीचीं आनी समेस्त गोंयकारांचीं ताकां आर्गां.

ख्रिस्तपुराण

सातवो अवेस्वरु

कसो जेजु ख्रिस्तु विश्वतारकु सुदैविणी सातां मरियेपसून बेलें पुरांत जल्मलो

– पाद्री तॉमास इस्तेव्हां

अणकारपी : पद्मश्री सुरेश गुंडू आमोणकार

जया नमो साल्वादोरा[2]। नमो आंकुवारीच्या[3] कुंवरा। कुर्पानिधी करुणाकरा। जेजू ख्रिता स्व्याम्या ॥1॥ जया जया वैकुंठनायका । स्वाम्या विश्वतारका। भक्तजनां पालका। ख्रिस्तराया ॥2॥ तूं ज्ञानमतिचो सागरू। दाखय ग्रंथाचो पेलो पारू। देवन आतां कुर्पा – वरू। ना कर भंय ॥3॥ नमन तुका काकुळतिचे माते । स्वामिनी कुर्पा भरिते । सदां आंकुवारी तुका गे । नमस्कारु म्हजो ॥4॥ वर्णुपा तुजो कुंवरू । म्हाका दिगे धिरू । माते घे म्हजो पतकरू । माथ्यार हात दवरून ॥5॥ नमन म्हजें पवित्र भक्तां । आयकुप्यां समस्तां । एक चित्तान आयका कथा । ख्रित – जल्माची ॥6॥ फुडें गर्भेस्त आसतना मेरी । भरले णव म्हयन्यां वयरी । बाळंत जावंच्या समयारी । जालें कितें ॥7॥ तेन्ना राजा सिझार[4] ऑगस्टु । तो रोमनांचो नृपनाथु । कितें दिलो निरोपु । रायाज्ञा दिवनु ॥8॥ म्हणी म्हज्या राज्यांत जे आसात जनु[5]। तांचें गणित कर्नु । म्हजो निरोप दिवनु । पेटया दंवडी ॥9॥ सगल्या दादल्यांनीं आपलीं नांवां । वचून आपापल्या गांवां । कर फारीक कर्न बरया नांवां । इश्क्रिवांवाकडेन ॥10॥ अशी दवंडी नझरेंत पेटयली । मरिये जोझेफान आयकली । मागीर बुद्ध येतली । दोगांय जाणानी ॥11#॥ बेलें म्हणिल्लें नगर । थंय दाविदाचें नीज घर । जल्मभूंय कुळघर । तें त्या जोझेफाचें ॥12॥ तीं दोगांय जाणां । दाविद कुळयेंची दोगां देखून थंय वचचें पडलें तांका। बरोवपा नांवां॥13#॥ पूण संकश्ट हें जोसेफाक । सांडून वचची न्ही स्वामिनीक । एकलीच बाळंटेरा वेळार देखून ॥14॥ हिका व्हरची सवें म्हणल्यार । वाटेंत कश्ट जायत जाल्यार । म्हण्टा कशी चलत, ही गुरवार । इतले पयस ॥#15॥ स्वामिनीन जाणली ही उचंबळाय मनांतली । स्वाम्याक आर्गां भेटयलीं । हांव तुजें सवें

येतलीं । अशें जोझेफाशीं उलयली ॥16#॥

फाटी मिखेया प्रोफेतान बरयल्लें । तें मरियेन मनांत स्मरलें । बेलें नगरांतु जल्मतलो म्हणिल्लें। ख्रिस्तराय ॥17# ॥ तें आठोवन आंकुवारी। मनीं उल्लासली महाथोरी । वचूंक भायर सरली बेलें नगरीं । जोझेफा सवें॥18॥ तिची प्रसुती लागीं पाविल्ली। चलताली ती वाट पयसुली । स्वामिनी ना कश्टावली । हेरां बायलां परी ॥19॥ जो सगळ्यां आवयचो ॥20॥ सुर्वेक सावन तिची । कूड आसली निरोगी । कश्टा विरेतु स्वामिनी । भरल्यो शरिरीं । त्या दिसा ॥22॥ झाडां झोपांचे लागसून । गिरी दोंगर उपून । स्वास उस्वास सोडून धापेतार्ली दोगांय॥23॥ वारें नेटान सुटटा। रुखाचें पानान पान झडटा । दोंगरये व्हाळ व्हांवता । पावसा दडकांनी ॥ 24॥ उदकांन वस्त्रां भिजलीं। चिप्प वलीं जालीं । कश्टान तांणी सांवरली । भिजिल्लीं वस्त्रां ॥25॥ शीं खूबूच खाता हातपांय जडगुळे जाता । तोंड बावललें दिसता । फुटले तळपाय॥26॥ जर सटसटीत चलचें । तर चलतना पांय नुखलचे । ल्हवु ल्हवू जरी वचचें। तर सुर्या वता अस्तमूंक ॥27॥ वाटेंत लोक मेळटात । ते जोझेफाक दोश दितात । अशी बावडी अस्तुरी गर्भस्त । म्हण्टी व्हरता कश्ट दिवन ॥28॥ ते नेणात बावडे नेणार । स्वाम्याची लागणूक अगोचर[6]। जें पळेती दिश्टी मुखार। तेंच उलयती ॥29॥ अशी मेरी जोझेफ दोगां । कश्टावली दोगांय जणां । पूण थारावतां दिती आर्गां । परमेश्वराक ॥30॥ मागीर चलून वाट पैसली । दोगांयू वेलें नगरा लागीं पावलीं । पैसल्यान मेरी नियाळी । बेलें पाटण ॥31॥ नमन बेलेगा सोबिवंतु । फार्टी उलयल्लो मिखेया[8] प्रोफेटु[8]। गुदाचें[9] देशीं न्हय तूं सानु । म्हणून ॥32# ॥

तुजे ठांयचो येतलो एकू दळपती[10] । तो म्हज्या प्रजेचो भूपती[11] । अशें मिखेया प्रोफेटा ग्रंथी। आसा बरयल्लें ॥33॥ आतां हांव स्वामियाची लाडकुली । तो दळपती म्हज्या उदरीं[12]। हाडटां तुज्या बिडारीं। बेलें नगरा॥34॥ देखून तूं धन्य धन्य जातली । जर तूं ह्या दळपतीक वळखशी। तर तूं बेगीन पावतली। परम पदाक[13] ॥35॥ अशें उलोवनु सुदैवी मेरी । चलूक फुडें पावली। आयली बेलें नगरीं। दोगांजणां॥36#॥ थंय लोक मेळ्ळे अपरिमीत । जोझेफ घरा घरांत आसलो हेडत। रावंक सुवात सोदित। दिना कोणूच॥37॥ एकलो तिडकीन जोजेफाक । म्हणटा खंयची हांगा सुवात। पळेली पूण नारी गर्भेस्तिक। ताका आयलिना काकुयट॥36॥ इतल्यांत सुर्या देवलो सागरीं। तेन्ना उलयलीं जोसेफ - मेरी। आतां न्हयत्या रातीच्या वेळारी । रावचें पडटलें खंयतरी ॥39॥ मागीर सरतां बेलेंच्या भायर । थंय दुरगालागीं एक विवर । थंय सुकिल्लें तण अपार । पळेलें ताणीं ॥40॥ त्या नगरांतलो एक परदेशी । एके खाणावळी सरशीं । ती व्होंवरी आसली एका ठिकाणाचेरी । दुरगा वण्टी सरीं ॥41॥ रावपाक ताच्या गोठ्यांत । त्या घरकाराक विनयंत । म्हळें तुमी सुखान रावात । दोगांय ॥42॥ तेन्ना थंय व्हेली स्वामिनी । तणाचेर बसली वैकुंठराणी । भिजिल्लीं वस्त्रां ताणीं । काडून सुकयलीं ॥43॥ मागीर रांदप करून। आर्गां दिवन केलें जेवण । स्रमान विसावलीं बशिल्ले कडेन । दोगांय जणां ॥44। पूण स्वामिनीच्या चित्तीं । न्हीद आयलिना ते रातीं । वाटेंत थकिल्ली सामकी । ते स्रम फिटले तिचे ॥45॥ हेर अस्तुऱ्यो संवसारीं । वाळंटेरा वेळारी । महा कश्ट - दूख शरिरीं । जाता

बावडिर्णींक ॥46॥ पूण आवय जेझुची नासली तशी । जो स्पिरिता सांता वरवीं । पुरुशसंगाविणें गर्भी । संभवलो ॥47॥ तो आपले आपूण आतां । आवयक कश्ट ना दितां । जल्मा आयलो अवचीता । बरे भशेन ॥48॥ तशेंच इसाऱ्या प्रोफेतान[14] । बरयल्लें आपल्या पुराणांत । कश्टले वीण कुंवराक । प्रसवतली म्हणून ॥46॥ श्रोत्यांनो तुमी आयका आतां। जेझू ख्रिस्ताची जल्मकथा । जशी सांगली ध्यानस्त भक्तांन । तशी सांगन तुमकां ॥50॥ इतल्यांत आकाश स्थानांत । रातीचे जाल्ले पार दोन । तेन्ना देवमाता ध्यानस्त जावन । प्रेमान भरिल्ली ती ॥51#॥ थांबलें कुपाचें शिवरय। निवळ जालें आकाश। तेज फांकलें गहन । तारा मंडळांत॥52॥ आंकुवारिचो प्रसुतिकाळु । पळोवंक निर्मळु । चंद्रु जालो उताविळु। तारांगणांतु ॥53॥ नक्षत्रां दुसऱ्या पारांत । उदेल्लीं जीं आकाशांत। तें नवल पळोवंक । राविल्लीं ॥54॥ जीं तिसऱ्या पारांत उदेल्लीं। ती परतीं वचूक गेली। जी पयल्या पारांत उदेल्लीं। तीं चिंती दुसरो पार॥55॥ सर्गांतल्यान भोडुवे ।[15] पळोवंक आयलें सगले। आपले स्वामी वस्त्र घालून नवें। येतलो कसो॥56॥ पळोवंक आयले देवदूत। योग्यांत अपरिमीत। वैकुठांतल्यान उडकी मारित। भूमंडळांत[16] ।।57॥ आंकुवारी बाळंत जाय मेरेन । दैवदूत रावले ते मेरेन। त्या अवसरी करीत स्तवन । पवित्र रातीचें ॥58॥ म्हणटी नमन राती सुफळ। दिसा परसय निर्मळा। आतां सुर्या आकाशमंडळा। आसुनूय ना उपेग ॥59॥ आयज निती धर्माचो दिनकरू[17] । उदेय कर्नुल लावन देव कुंवरु। फेडटलो पृथ्वीचो अंधकारू। प्रकाशून संवसार ॥60॥ इतल्यान मध्यान रात जाल्ली। स्वामिनीची प्रसूतीची घडी पावली । पळोवन कितें उलयली । दिमयो घालून ॥61॥ आगा यो अनादिसिद्धा परमेश्वरा । देवबापा सर्व रचणाऱ्या । जल्मा घडी पावली दातारा । तुज्या पुताची ॥62॥ जो विश्व तारक केवळ । त्या येणाऱ्याचो जालो वेळ। तरी घे देवा सुदैवी फळ। म्हज्या पोटचें॥63॥ हें सुफल फळ आतां। स्वामी तुका हांव ओंपतां। म्हणून देवा सत्यवंता। पळे स्वाम्या॥65॥ अशें उलोवन त्या समयारी । महा सुदैवी कुंवारी मेरी। पळोवंक लागली भूमंडळावयरी। अमृता दिश्टीन ॥66॥ तेन्ना जेझू बाळक जल्मलें। तें पुत्र-रत्न मरियेन देखलें। मागीर साश्टांग भुंयी घातलें। आंकुवारी मातेन ॥67#॥ सद्‌गदीत जाली गळ्या-नाळ। गंयवरलें हृदय-कमळ। परगटलें आनंद-जळ। नयन-कमळांत॥68॥ म्हणी म्हज्या स्वाम्या म्हज्या बाळका। मनशां पासत वैकुंठनायका । मनीसजल्म विश्वतारका । घेतलो तुवें॥69॥ आतां तुजो उपकारू। हावें मानला थोरू। हांव तुजी मांय, तूं म्हजें लेकरूं। जालें म्हणून ॥70॥ आनी तूं जल्मून म्हज्या उदरीं। म्हाका राखली आंकुवारी । जावंचे आदी बाळटेरी । आनी प्रसूती-समयारी॥71॥ तेन्ना बाळकाचे वंदिले चरण। स्वामी म्हणून दिलो मान। आनी वेंगायलो पूत म्हणून, उमो दिवन ॥72॥ मागीर उखलून हातीं घेतलो । आपले मांडयेर दवरलो । मोगान धरलो । हृदय - कमळीं ॥73॥ क्षेमालिंगन दियत। नमन पोटच्या बाळा म्हणीत । तूं परमेश्वर साक्षात । मनुश्य-जल्मा आयलो ॥74॥ नागड्या रुपानय शरिरीं । हेरां कुवरांपरी । जल्म जालो संवसारीं । स्वाम्या तुजो ॥75॥ तूं संवसाराची आशा । दीर्घ दिश्टीची स्रद्धा[18] । प्रवाद्यांची दैवदशां । आनंद तूं॥76॥

तूं संतांची स्तुती गीता । भक्तांचें भांडार समरथा । तुजो सन्मान करुंक आतां । म्हजेलागीं आसा कितें॥77॥

मध्यान रातीच्या समयारी । कुपांच्या अखंड शिंवरीं । गोठ्यांत शियां काळारी । जल्मलो बापा ॥78॥ आमचो काळोख फेडूंक। रातीचो आयलो जल्माक। शीतळ मन हून करूंक । जल्मलो तूं शियांदिसांनी ॥79#॥ मोनजातींतले आतां । आमकां सोडोवंक वैकुंठनाथा। घेवपा देवदुतां सांगाता। मोनजातीं मदीं जल्मलो तूं॥80॥ आपले कुर्पेची संपत्ती । आमकां दिवपा वैकुंठपती । दुर्बळ जावन आयलो भुंयीं । जल्मु घेवन ॥81॥ आतां घे हीं दुबळ्यांचीं लुगडीं । पांगुरुवपाक तुजी कुडी । शिंयाची चडी ही अवघडी । निस्तरुंक ॥82॥ अशी मेरी उलयली । आनी घुर्ल्लीं आंगलीं काडलीं। बाळक जेजूक घालीं । जीं हाडिल्ली नगरेंतल्यान ॥83#॥ मागीर फटिका[20] परस निर्मळ। जसें माणिक मुक्ताफळ[21]। मागीर थान काडले सुडौल । दिवंक दूद ॥84॥ हृदयीं जेझू तानो धरून ।ताच्या मुखी घालें थान । तो करी पिवन । घुटु घुटु ॥85॥ जेझू मरियेचें दूद सेवित । मरी जेझुचें ध्यान करीत। सेवताली वैकुंठिचे अमृत। हृदयांतु ॥86॥ जेझुचें भक्ति-सूख निर्मळ। आंकुवारिक लाभले केवळ। अमृत[22]-क्षीर दिवन आपलें बाळ। पळेता न्हिदोवंक ॥87॥ गोठ्यांतली दांवण[23]। थंय गाढव नि बैल बांदून । थंय खोशेन तण। खातात दोगूय ॥88॥ थंय स्वामिनीन पूत आपलो । त्या तणाचेर दवरलो । दावणेंत न्हिदयलो। जेझू बाळकु ॥ 89# ॥ बैल आनी गाढव दोगांनी । वळखलो रचणारो तो स्वामी । तोंडचें तण सांडून त्या समयीं । घाल्यो दिमयो ॥90॥ हे फुडली कथा। सांगन श्रोत्यांक समस्तां। स्तुती गायन आयका आतां । जोसेफ आनी देवदुतांचें॥91॥

सातवो अवेस्वर सोंपलो (होंवयो 91)

1) (म. वा.) बेथलेहेम (सा) बेलें-जंय ख्रिस्ताचो जल्म जाल्लो, 2) राखणारो, 3) (सा) विर्जेंचेआ, 4) (इ) Caesar Augustus; (म. बा.) कैसर औगुस्त ख्रिस्ताच्या काळांत पॅलस्टाइनचेर अधिराज्य) करपी रोमन सम्राट. जतगणने खातीर सगल्यांनी आपापल्या गांवांत वचचें अशें जाहीर केल्ल्यान णव म्हयने भरिल्लो मेरीसयत जोसेफाक बेलें (बेथलेहमाक) वचचें पडलें, 5) लोक, 11) # मातेव 2 : 23: मार्क 1:9, लुको 1:26, 2:39, जुआंव 1:45, लुका 1:1, 3, 4, 5, 13) # लुका 2:1, 3-5, लुका 2:1-3, 15) # उत्पत्ती 5:21, 27, 16) # उत्पत्ती 5:21,27, 17) # मिखायेली 5:2-3, 6) कळना अशी, 32) # मिखायेली 5:2-3, 7) नगर, शार, 8)(इ) Micheasl Mecahi. (म. भा. बा.) मरिबा 9 (इ) Judah (Sudaea), यहुदा आनी वन्यामीन वंशाच्या लोझकांनी व्यापिल्लो पेलेस्टाईनचो वांटो. जेरूसलेम हें हांगचे म्हत्वाचें शार 33) # मिखायेली 5:2-3, 10) सेनापती, 11) राजा, राय, 12) पोटांत, 13) मोक्षपदाक, सालवासांवाक, 36) # लुका 2:1,3,4,5, 14) प्रवाद्यान. 51) # लुका 2:6,7 15) देवदूत, 16) पृथ्वीचेर, 17) सूर्य, 67) # लुका 2:7, लुका अध्याय : 2, 18) (सा) भरवंसा, 19) (सा) प्रोफेतांची, 79) # लुका 2:7, 83) # लुका 2:7, 20) स्फटीक, 21) मोतीं, 22) अमृतावरी दूद, 23) गोठ्यांत गोरवांक तण घालची सुवात, 89) # लुका 2:6,7.

●●●

भरिल्लें तशें भारिल्लें तें दीस

– गुरुनाथ केळेकार

1952-1961. धा वर्सां. भरिल्ले आनी भारिल्ले ते दीस. देशाचेर ह्या धा वर्सांत जवाहरलाल नेहरूंची पुराय अधिसत्ता चलताली. गांधीजी नेहरू परस वीस वर्सांनी व्हड. सरदार पटेल आठ वर्सांनी. सरदार पटेल आनी पंडित नेहरू आपापले परीन शक्तीन समान. पूण गांधीजीनी पयलींच सांगून दवरलेलें, ''वल्लभभायूय न्हय आनी राजगोपालाचारीय न्हय, म्हजो उत्तराधिकारी जवाहरलालूच.''

जवाहरलालांचें गांधीजींकडेनूच न्हय, तर वल्लभभाय, राजगोपालाचारी, राजेंद्रबाबू हांचेकडेन विचारांचे नदरेन जमनाशिल्लें. तरी पूण गांधीजी आपलो फुडाराचो वारस म्हण जवाहरलालूच म्हणटाले. हाचें कारण, जें मनांतल्यान जुळनाशिल्लें तें काळीज सांदतालें. देश जवाहराच्या हातांत सुगूर आसा' अशें सर्टिफिकेट गांधीजी जवाहराक दिवन मेकळे जाल्ले.

देश स्वतंत्र जालो आनी जवाहरलाल प्रधानमंत्री आनी वल्लभभाय घरमंत्री जाले. रगत व्हारयले बगर देश स्वतंत्र जालो. हे उमेदींत आसतना रगताचे पाट व्हांवूंक लागले. पाकिस्तान दिवनूय शांती स्थापीत जायना जाली. सत्तांतराच्या सुवाळ्याक गांधीजी दिल्लींत नाशिल्ले. गांधीजी बिहार, बंगालांत उजो पालयताले. उप्रांत जानेवारी 1948 त गांधीजी दिल्लीक उपासाक बसले. त्या उपासा वेळार गांधजींक वल्लभभाय आनी जवाहरलाल हांचें बरें चलना ही व्यथा खूप सतायताली. निमाणे, वयलेचाराक जायना, या वेळेचें म्हत्व वळखून जायत, आमी एकठांय रावतले अशें दोगांयनी गांधीजींक उतर दिलें आनी घडये तोच खीण जावये, गांधीजींचे कार्य सोंपिलें! तांकां निमाणे आपोवणें आयलें. तकलेन सारको नाशिल्ल्या एका मनशान तांका मारले.

वल्लभभाय गांधीजीउप्रांत दोनेक वर्सां जियेले. 1950 त ते गेले. भलायकेन ते बरे नासताले. तांचेखातीर भोंवडेपासत खाशेल्या विमानाची तजवीज केल्ली. ते वताले थंय तांकां आयकूंक लाखांनी लोक जमताले. जवाहरलालां परस तांचें भाशण चड छाप घालतालें, प्रभावी जातालें. दुस्मानाची ते फिरकी घेताले. दुस्मानाक हारोवचें तें हाणीच अशें लोकाक दिसतालें. हैदराबादेचो प्रस्न पोलिस ॲक्शन घेवन ताणीच सोडयलो. एक घाव दोन कुडके करपी मनीस लोकाक चड भावता.

अशे हे सरदार वल्लभभाय पटेल, भारताचे पयले घरमंत्री, 1950 त भायर पडले आनी देशाचो कारभार पुरायेन नेहरूंच्या हातांत आयलो. राजाजी तेन्ना देशाचे गवर्नर म्हण निवृत्त जाल्ले आनी राजेंद्रबाबू देशाचे पयले राष्ट्रपती जाल्ले. जवाहरलालांकडेन सर्त करपी दुसरो कोण नाशिल्लो. एक लेखक बरयता, वलभभाय हांची संस्थानां विलीन करपाफाटली भूमिका खूप म्हत्वाची. हातूंत दुभाव ना. पूण लोकमत तयार करपाचें काम जवाहरलाल करताले.

गांधी पटेलां उप्रांत जवाहरलाल देशाचे सबकुछ जाले. देशाक सगळ्यांत आर्दी दळदिरांतल्यान वयर काडूंक जाय हाचो ताणी ध्यास घेतलो. दळदीर पोटाचें तशें तकलेचें. ह्या संबंदान ते पंचवीस वर्सां आदींसावन चिंतताले. देस एक दीस स्वतंत्र जातलो हाची तांकां खात्री आशिल्ली. फुडल्या दिशादर्शनाची तयारी आदीसावन करूंक जाय अशें जे येवजिताले तातूंत जवाहरलाल पयले आशिले. ही दिशा दाखयतना देशाचो एकवट फकत तिगोवपूच न्हय तर हो एकवट बळगें जावंक जाय हें शिकोवंक ते देशभर भोंवड्यो काडून व्याख्यानां आनी भाशणां दितालें. पाकिस्तान मुस्लिमांचो देश जालो म्हूण भारत फकत हिन्दूंचो देश अशें आमी मानूंक फावना ही तांची शिकवण आशिली. हें काम सोंपें नाशिलें.

जवाहरलाल प्रचलीत अर्थात देव माननाशिले, धर्म माननाशिल्ले आनी बहुजनसमाज तर फकत तथाकथित देव आनी धर्माच्या विळख्यांत सापडिल्लो. बहुजन समाजाक हे मानसिकतेंतल्यान भायर काडपाची गरज आशिली आनी हो वावर जवाहरलाल हाणी आयुष्यभर केलो.

अजाप दिसता, अशी देवधर्म भोळी जनता जवाहरलालां बरोबर रावली कशी? विनोबाजीक खंय कोणे एकल्यान विचारलें 'देव धर्म मानिनाशिल्या जवाहरां वांगडा जनता वता कशी?' विनोबाजीनी मार्मिक जाप दिली. 'कौसल्येच्या तोंडांत आपल्या पुताचें नांव 'राम राम' सदांच आसतालें. ती आवय आशिल्ली. रामाची बायल सीता हिणे घोवाचें नांव केन्नाच घेतलें ना. ती कितें घोवाचो मोग करिनाशिली व्हय?' विनोबाजी म्हणटात : 'जवाहरलाल देव मानिना, पूण खरें म्हणल्यार जनतेंत तो देव पळयता. ताणे जनतेचो मोग जोडला आनी जंय मोग आसता थंय देव वसता.'

जवाहरलालांची देशाक व्हड देण म्हळ्यार लोकशाही. लोकशाही म्हळ्यार आपणे आपणाक लावन घेतिली शिस्त आनी सहनशिलता अशें ते म्हणटालें. 'समाजवाद आनी सहकार्य' हो मंत्र ते जपताले आनी गिरयताले. हे पासत 'तुमकां जर अर्थिक दळदिरांतल्यान वयर सरचें आसा जाल्यार धर्मकुडेपण विसरून पंचवर्सुक्यो येवजण्यो सुफळ करच्या कामाक लागात. तुमचें लक्ष हे वटेन लायात' अशें परपरत ते सांगताले.

खासा आपूण 'आराम हराम है' म्हणून दिसाची 18 वरां काम करताले. हो राजकारणी पाताळयंत्री न्हय हाचें जनतेक खरेपण जालें, देखून जवाहरलाल जनतेक जीव काय प्राण जाले.

जवाहरलाल म्हणटाले देशाचे हजारांनी प्रस्न, लाखानी प्रस्न आसात. खरें तर मनशाकणकणी प्रस्न आसात. आमकां विकास जाय, सुदरप जाय. पूण विकास नवे नवे प्रस्न हाडटा म्हणपाचें विसरूंक फावना.

हे तर रणांगण. ह्या रणांगणावयल्यान पळूंक जायना.'' काश्मिर ते कन्याकुमारी आनी गुजरात ते बंगाल मद्रास मेरेनचे प्रस्न. अखेरेक सगळे जवाहरलालांसरी वताले. सगळ्यांक तेच सोडवणदार दिसताले. कारण तो सगळ्यांक सारकोच आनी योग्य तो न्याय ते दिताले.

*****

देशाक लागून राज्य, राज्याक लागून गांव अशें आमी म्हणटात. पूण संवसाराक वा जगाक लागून देश हें आमी विसरतात. सगळे बरें जाल्यार आमी बरे. हे सगळे देशाभायरूय आसात. ते तर अमेरिका आनी सोवियेट रशिया अशे दोन पंगड करून आपसांत झगडटात. तिसरें म्हाझुज केन्ना पेटत हें सांगूं येना.

गांधीजी म्हणटाले, 'जवाहरलालाक लागून संवसार आमकां वळखता, मान दिता.' जवाहरलालाक पयलींसावन इतिहास आवडटालो. ते इतिहासांत परपरत वताले आनी इतिहासांतल्या व्यक्तीं वांगडा जगताले आनी इतिहासांतल्या घडणुकांनी रमताले. इतिहास देशाचोच न्हय. जगाचो इतिहास. ह्या जगाच्या इतिहासाक जवाहरलालाक जगाच्या घडामोडींतले एक वांटेकार केले. आमकां इतिहासाखातीर इतिहास नाका फुडार घडोवपाखातीर इतिहासाचो अभ्यास जाय,' ते म्हणटाले.

जवाहरलाल हाणी संवसाराक आपणावंक देशाचें परराष्ट्र खातें आपणाकडे घेतलें. आनी जगांतल्या मुखेल देसांनी भारताचे प्रतिनिधी नेमून तांचेकडेन नातें जोडलें.

त्या काळा अमेरिका आनी सोवियेट रशिया ह्या दोन महासत्तांमदें उजो वचनाशिलो. जगाची दोन वांट्यानी वांटणी जाली. दर एक देशाक आपले वटेन ओडचो प्रयत्न ह्यो महासत्ता करताल्यो आनी आपले वाटेन येना ताका दुस्मान मानताल्यो. अशे परिस्थितींत संवसारांत केन्ना तिसरें महाझूज पेटत हें सांगूं येनाशिलें. आनी हें महाझूज ॲटम बॉम्बांनी न्हय तर नुक्लेयर बॉम्बानी खेळून महासत्ता जग काबार करतल्यो हें स्पष्ट दिसतालें.

जवाहरलाल राष्ट्रवादाक संकुचिततावाद म्हणटाले. (पारोकियालीझम). राष्ट्र स्वतंत्र जायसर आमकां राष्ट्रवाद जाय. स्वातंत्र्य हें आमचें पयलें उद्दिश्ट. तें पूर्ण जालें कि आमचो फुडार आमी आमकां जाय तसो घडयतले, हेर राष्ट्रांवांगडा जियेवन. गांधीजीनी आमकां सत्य आनी अहिंसेचे पाठ शिकयल्यात त्या विचारांचे प्रचार आनी प्रसार आमी संवसारभर करतले. आमी दुसऱ्या खंयच्याय देशाचे पांगेंत रावचेनात. आमी सत्य तेंच उलयतले. उलयतना कोणाक भियेवचे नात वा दुखोवचेनात. आमी कोणाक दुस्मान मानचे नात. सगळे आमचे इश्ट, पूण आमी दुसऱ्याच्या पोशान उदक पियेवचेनात. आमचो देश वयर काडटनांच आमचो देश. हें पालूपद घेवन आमी बसचे नात. संवसारांतलो साम्राज्यवाद ना जावंक जाय. सगळीं राष्ट्रां स्वतंत्र जावंक

जाय. निमाणे 'एक जग-एक सरकार' ह्या ठाण्यार पावपाची आमी तयारी करूंक जाय. देखून समाजवाद आनी सहकार्य हीं दोन तत्वां संवसारात आपणावक जाय अशें जवाहरलाल म्हणटाले.

जग दोन वांट्यांनी फुटलां तें सांदोवक ताणी नॉन ॲलायण्ड मुवमेण्ट, राष्ट्रांचो पंगड बांदूक सुरवात केली. वांगडा ताणी इजिप्त, युगोस्लाविया, इंडोनेशिया, घाना आदी देशांच्या नासेर, टीटो, सुकार्णो, एन्क्रूमा आदी फुडाऱ्यांक सांगाताक घेतले. परिणामी ह्या 52-61 ह्या दसकांत जवाहरलाल अमेरिकेंतल्या सरकार-दरबारांत जितले सक्रिय जाले ताचेपरस चड हेर देशांनी लोकप्रिय जाले. संवसारांत कितेंय बरें-वायट घडलें जाल्यार जवाहरलालांची प्रतिक्रिया कितें तें आयकूंक संवसारभरांतलीं राष्ट्रां कान दितालीं.

*****

आनी हांगा गोंयांत सालाझार वचूंक कसोच तयार जायना आशिलो. बाबा म्हळें, पुता म्हळें, सालाझाराचें 'न्हो तें न्हो!' हे वटेन गोंयांतल्यो बंदखणी स्वातंत्र्य सैनिकानी भरून गेल्ल्यो. तांकां पालव दिवंक देशांतल्यान निशस्त्र सत्याग्रही आयले. पूण सालाझारान तांका शस्त्रान जाप दिवन फार सोडून मारले.

पुर्तुगालाक गोंयच्यान धांवडावप आमकां गोंयकारांक कशेंच शक्य नाशिलें. आमी मनान केन्नाच भारतांत विलीन जाले. पूण कुडीची सुटका जावंक नाशिल्ली. जवाहरलांल आमची सुटका करतले म्हण आमी रावताले. पूण आपूण हातांत शस्त्र घेवचेंना, उलोवणीं-बोलणीं करून ब्रिटिशांक धाडले, फ्रेंचाक धाडले तशें पुर्तुगेजांकूय धाडटले म्हण जवाहरलाल दीस काडूक लागले. जायत्या गोंयकारांक तशें देशांतल्या कांय फुडाऱ्यांक आनी जनतेक जवाहरलालांची ही धारणा पसंत नाशिली. आयज वल्लभभाय जाय आशिले अशे तें म्हणटाले. कारण गोंयांत अत्याचार वाडत वताले. सालाझारान कितल्याशाच गोंयकारांक पुर्तुगाल आनी आफ्रिकेंतल्या बंदखणीनी धाडिल्ले. गोंयांभायल्यान आयिल्ल्या सत्याग्रहींकूय आग्वाद आनी हेर बंदखणीनी तळमळायत दवरलेले.

जवाहरलालांक हे गजालीचे त्रास जायनाशिल्ले अशे न्हय, पूण हो गोंयचो प्रस्न एक दीस शांततायेन सुटतलो हे आशेन ते रावताले. खरें म्हळ्यार, तांच्या दर एका लोकसभेतल्या आनी भायर केल्या उलोवपांत तांकां जाताली ती व्यथा व्यक्त जाताली. कांय लोक तांकां समजून घेवपाचो प्रयत्न करताले तर कांय जाण तांकां हिम्मत नाशिल्ले म्हणटाले.

निमाणें जवाहरलालांक हातांत शस्त्र घेवचेंच पडलें. आफ्रिकेंतल्या स्वातंत्र्य सैनिकानी तांचेर चेपण घालें. 'गोंय पयलीं मुक्त करात. आमी मुक्त जावपाची हीच खरी गुरुकिल्ली,' ते सांगताले. दुसरे वटेन तिसरें म्हाझूज पेटल्यार गोंय अमेरिकेचो मिलिटरी तळ जावपाची शक्यताय न्हयकारूंक येनाशिली, कारण त्या वर्सानी अमेरिका आनी तिचे संवगडी देश वचत थंय तांचे मिलिटरी तळ स्थापन करताले. तितल्यांत किजील चिगळचें आनी भारतान युनोंत वचचें हो हेत दवरून पुर्तुगेज लष्करान गोंयांतल्या आंजेदीक तळावयल्यान भारतीय दर्यांत आशिले एके बोटीचेर फार सोडले. जालें. शिशुपालाचे शंभर अपराध भरले. आतां रावप

शक्य नाशिलें. भारतान सैन्य धाडून सव्वीस वरांत गोंय मुक्त केलें. साडेचारशीं वर्सां आदीं भारतांत सगळ्यांत पयली ह्या गोऱ्यांचे काळे पांय लागिले ते सगळ्यांत निमाणे डिसेंबर 19, 1961 वेर परतीचे वाटेक लागले. कराची सावन एक बोट आयली आनी सगळ्या मस्त्या पाखल्यांक आनी अन्नाडी गरीब खांपऱ्यांक घेवन गेली. 'गोंय मुक्तीन भारत देश सर्वार्थान मुक्त जाला' अशे इतिहासीक उद्‌गार तेन्ना जवाहरलाल हाणी काडले.

आमी हो इतिहास घडटना उकत्या दोळ्यांनी पळयलो. थोडो भोव वांटो घेतलो. स्वातंत्र्य सैनिकानी भितर रावन सोंसले, पूण जवाहरलाल हाणी भायर रावन सोंसलें हातूंत दुबाव ना.

आतां फाटीं वळून व्हडल्या कॅनवासार पळयल्यार आमी जवाहरलालांखातीर स्वातंत्र्यसैनिक जावक पावले अशें जाणवता. चळवळ गोंयांत जावंदी अशें ते म्हणटाले. आमी दिल्ल्या लढ्याक लागून पुर्तुगेजाचेर चेपण आयलेंच पूण जवाहरलालांचेरूय आमचो दबाव पडटालो. भिजूड म्हणून ते फाटी रावनाशिले. गांधीजीनी तर तांकां निर्भयांतले, धाडशांतले पयले मानिले, पूण ते 'रॅश' न्हय अशेंय म्हणिलें. खरें म्हळ्यार जवाहरलाल हाणी गोंयांखातीर जें सोंसले ताचेमुखार आमचें सोंसप काय न्हय. तांच्या जिविताचो आनी वावराचो अभ्यास केले उप्रांत हें जाणवता. एदेंशें गोंय! गोंयांक लागून जवाहरलालांक जैत मेळ्ळें काय तांचो पराजय जालो हाचो अभ्यास गंभीर विचार करतल्यांनी करूंक जाय. क्षेत्रफळाच्या आनी लोकाच्या आंकड्यांच्या मानान गोंयकारांनी खूब सोंसलें अशें जवाहरलाल म्हणटाले. गोंयकारांक दिल्लें हें सर्टिफिकेट. गोंयांक लागून जवाहरलालानी कितलें सोंसलें हाचें माप घेवपाची कुवत गोंयकारांक आयिली आसा अशें आमच्यानी म्हणू येत न्हय?

पोलीस ॲक्शनान हैदराबाद ताब्यांत घेतलें तशें तेन्ना गोंयूय घेव येतालें. तें घेतलें ना हें गोंयकारांक फायद्याक पडलें. कारवार जशें कर्नाटकाक मेळ्ळें तशें घडये गोंय महाराष्ट्राक प्रेजेंट कशें मेळटलें आशिल्लें. कर्नाटकाचोय (म्हैसूर) गोंयचेर दोळो आशिलो. पूण जवाहरलालांनी निजलिंगाप्पाक पत्र बरोवन गोंयचेर दोळो दवरूं नाकात म्हण स्पश्ट शिटकायले. मुक्त जाले उप्रांत आमी गोंय वेगळें दवरुपाचो निश्चय केला अशें जवाहरलाल स्पश्ट सांगताले.

त्या काळा मुंबय आशिल्ल्या गोंयकार फुडाऱ्यांची चलणूक जवाहरलालांक पसंत नाशिली. 'गोंयांत तुमचे भाव भयणी बंदखणींत आसात आनी तुमी मुंबयंत आपसांत झगडटात हें सारकें न्हय.' ते शिटकायताले. कारण हे मुंबयचे फुडारी पुर्तुगेजाचेर दबाव घालचे बदला दिल्लीक वताले आनी तेवूय बी आपसांतलीं किजिलां तांच्या कानार घालूंक. एका पत्रांत जवाहरलाल बरयतात "Most of the Goan leader are very irreponsible!' (पळयात : Selected works, pant II no. 36)

राजकारणांत सगळे प्रस्न अहिंसेत सुटावे करूंक जातात अशें जवाहरलाल माननाशिल्ले. ते भारत शस्त्रां हातांत घेवचोच ना म्हणनाशिले. पूण जाता ते मेरेन झूज टाळूंक पळयताले. पूण गोंयचे बाबतींत; हैदराबादेचे बाबतींत तशें काश्मिरचे बाबतींत तांका ते शक्य जालें ना.

विनोबाजी तर शांतिसेना उबारची म्हणटाले. जवाहरलालांक तें पटनाशिलें. तांच्यांत चर्चा चलताली.

जवाहरलाल हाणी गोंयां सैन्य धाडलें म्हण पश्चिमेंतल्या राष्ट्रांनी तांकां गुन्यावकार थारायले. पूण सैन्य धाडप ही काळाची गरज आशिली आनी जवाहरलालानी अमेरिकेक आनी हेर देशांक सैन्य धाडचोना अशें उतर दिवंक नाशिलें.

वाचिसारको हो धा वर्सांचो इतिहास आसा. तांतल्यान जवाहरलाल कितले संवेदनशील आशिल्ले तें कळटा. खूप रक्तपात पळयल्लो. खूप क्रौर्य अणभविल्लें आनी देखिलें. खिणाखिणाक तांकां गांधीजी येवजताले.

गोंयकारांचें भाग्य, ताणी सुटके – झुजांत वांटो घेतलो. गोंयकारांचें भाग्य प्रत्यक्ष झूज ताणी अणभवलें. गोंयकारांचें भाग्य, तुमी तुमचो फुडार घडयात अशें आश्वासन गोंयकारांक मेळ्ळें. गोंयकारांचें भाग्य तांकां जनमत कौल मेळ्ळो. गोंयकारांचें भाग्य तांची भास कोंकणी तांकां मेळ्ळी आनी गोंयकारांचें भाग्य कोंकणी राज्य तांकां मेळ्ळें. हें सगळे जवाहरलालांचें दायज.

जवाहरलाल सदांच म्हणटाले – ‘आमी ल्हान. पूण गांधीजीनी महान ध्येयापासत आमकां वावरूंक शिकयले. आनी आमीय बी म्हान दिसूंक लागले.’ जवाहरलालांनी गोंयकारांक सांगलें, ‘तुमीय म्हान ध्येयापासत वावरूंक लागात, बऱ्याक पावतले.’

*****

अशे तरेचे ते भरिल्ले तशे भारिल्ले दीस धा वर्सां आशिलीं. भरिल्ले ह्या अर्थान म्हळ्यार देशांत दर दिसा कितें ना कितें चलतालें. तें नागरिकाक स्पर्श करतालें. परदेशी सोयरे तर लागून येताले. अमेरिका रशियाचेच फुडारी न्हय तर ल्हान ल्हान राष्ट्रांचे फुडारी भारताक भेट दिवंक येताले. लायनी लावन येताले. आमी तांच्यो सभा उगत्या मळांचेर लाखांनी लोकांमुखार जाताल्यो. आतांचे भाशेन आतंकवाद तेन्ना नाशिलो. देश वयर सरता ही भावना दर एका भारतियाच्या काळजांत वसताली आनी ताका वावरूंक उर्बा दिताली. आमी एक महान राष्ट्र भावनेन आमकां भारून उडयल्लें.

1950 वर्सा मेरेनचो काळ संघर्षात गेल्लो. महात्मा गांधींच्या बलिदानान एक पर्व सोंपलें. दंग्यांक लागून व्हांवतालें ते रगताचे पाट थांबिल्ले. देशाचे बांदावळीचो तो सुवर्णकाळ आशिल्लो. आर्थिक तशी मानसिक बांदावळ. तेन्ना कंप्यूटर नाशिल्ले. कम्प्यूटर येवचे आसात म्हणपाची सुलूस लागिली. सायंटिफीक टेमपेरामेण्ट' हीं उतरां चालंत जाल्ली.

आनी अशे तरेन ह्या धा वर्सांत जवाहरलाल नेहरू हाणी देशाक अर्थीक नदरेन एक बुनयाद घालून दिली. हे बुनयादीक लागून घर बांदून जातलें. देशांत पयसो घोळूंक लागतलो. दळदीर सोंपपाचे वाटेक लागतलें. पूण देश संयम पाळटलो मू? काय फोल्गाचे वाटेक लागतलो? तशें जाल्यार ती एक ट्रेजडी जातली. जवाहरलाल शिटकायताले.

●●●

बायपास

– दिलीप बोरकार
साहित्यिक आनी संपादक बिंब

इगर्जेची बारांची घांट वाजली आनी आगुस्तान मारीसांतानाक उलो मारलो.

"मारी, जेवया मुगो?"

मारीसांतान कडयेंत बांगड्या कुडके उडोवन कडये आयदन चुलीर दवरूंक वतालें. कुट्टीन आयजूय बांगडेच हाडिल्ले. वीस रूपया एक सांगतालो. पूण मारीसांतानान घासाघीस करून पन्नासांक तीन घेतले. बांगडे पळोवंक फडफडीत दिसताले. पूण तांका आसूंक जाय तशी रूच नाशिल्ली. पूण नुस्त्या बगर उंडी ताळ्या सकयल देंवना म्हूण जे कितें कुट्टी हाडटालो तें ताका घेवचें पडटालें.

कुट्टी सायकलीर पाटलो बांदून हातांत पॉंक पॉंक होर्न घेवन गांवभर पॉंक पॉंक करीत भोवतालो. दारांदारांनी वचून नुस्तें विकतालो. बरें, बाजारांत वचून जाय तसलें नुस्तें हाडपी म्हूण कोण आसा? आगुस्तान बाजार पळयल्यार कितले दीस जाल्ले. आनी हे पिरायेर ताका बाजारांत धाडप म्हळ्यारूय भिरांतूच शी! खंयीय पडलो बिडलो जाल्यार मागीर ती विकती पिडा म्हणपाची!

तसो आदीं तो बाजारांत एक पासय बी मारून येतालो. पासय मारून येतालो म्हणचे परस मारीसांतानूच ताका वचून यो म्हणटालें. त्या निमतान पांय सदळ जातले! नातर घरांत बसून बसून ते आखुडटले. जितले घोळटात तितलें बरे अशें ताका दिसतालें. आनी आगुस्ताकूय तितलोच टायम पासूय म्हणपाचो. पूण तांच्या घरामुखावेल्यान नव्या बायपासाचें काम सुरू जाल्ल्याक ताचें बाजारांत वचपाचेंय बंद जाल्लें. ट्रकानी माती

हाड हाडून शेतांत ओतिल्ली आनी शेता बांदावेल्यान बाजारांत वचपी पांयवाटूय पुरोवन उडयिल्ली.

वाड्यावेले हेर लोक तशेच वाट काडून वताले. पूण तेय एक दोन म्हळ्यार जाता. पूण चडशे लोक आपल्या घरांत गाडी वो स्कुटर-मोटर सायकल आशिल्ल्यान कुसमणच्यान जांबावले लार्गी करताले. हेर लोक करतात तशें आगुस्त काय करूंक शकनाशिल्लो. पुराय जिवित शेतांत सारिल्ल्या आगुस्तान सायकल लेगीत केन्ना चलोवंक नाशिल्ली. ताची दोन पायांची गाडी त्या बांदावेल्या रेवेंतल्यान जल्मासावन चलताली. आतां बायपासाक लागून तीय वाट बंद जाल्ल्यान आनी नवो जावपी बायपासाचो अर्दकुटो वावर चालू आशिल्ल्यान रस्तो हुपप ताका शक्य नाशिल्लें. देखून ताका घरांतूच बसून रावचें पडटालें.

तशें मारीसांतानान वचूं येतालें. नाय म्हळ्यार तेंच सगळो बाजार करतालें. पूण सप्तकांत एकदां जाय तें सगळें हाडून दवरलें म्हणटकच परतून परतून वचपाची गरजूय पडनाशिल्ली. प्रस्न आसतालो तो नुस्त्याचो! पूण तीय गरज कुट्टी भागयतालो.

कुट्टी हो आंध्राचो भुरगो. रस्त्याच्या कामाक म्हूण आयिल्लो. पूण आतां तें काम सोडून एक सायकल घेवन तो गांवभर भोंवून नुस्तें विकतालो. ताचें नुस्तें खपतालेंय बरें आनी खपचेंना कित्याक?

गांवचे चडशे भुरगे दुबाय, पॅरीस, लंडन अश्या शारांनीं वचून जोडटाले. थोडे बोटीचेरूय गेल्ले. जांचीं लग्नां जाल्लीं आनी जे पॅरीस, लंडनाक बी गेल्ले ताणीं आपल्या बायलां भुरग्यांकूय थंय व्हेल्लीं. गल्फाक आनी बोटीर आशिल्ल्यांच्यो बायलो फ्लॅट घेवन पणजे-मडगांव बी शारांनी रावताल्यो. गांवांतलें शिकप घेतल्यार भुरगीं गांवठीच उरतलीं म्हूण तांका शारांतल्या स्कुलांनी घालपाची शिटकावणीय तांच्या घोवानी तांका दिल्ली. म्हणटकच गांवांत रावून सदांच बशीर भुरग्यांक सोडचे परस शारांनी फ्लॅट घेवन रावपूच बरें अशें चिंतून बऱ्योचश्यो घरच्यो सुनो शारानीच रावताल्यो.

हे असले परिस्थितीक लागून गांवांत तसो तरनाट्यांचो आंकडो उणोच आसतालो. जे कोण आशिल्ले ते सकाळीं कामां निमतान घरा भायर पडटाले ते बद्द सांजवेळार घरा परतताले. म्हणटकच घराकडेन नुस्तें वो हेर दिसपट्टें सामान हाडून दिवपी तशे उणेच आशिल्ले. तेच पासत घरांत आशिल्ल्या जाणट्यांक कुट्टीचो मोलाचो आदार जातालो. कुट्टी दारांत येताच, म्हणटकच नुस्त्या खातीर बाजारांत वचपाचीय तशी कोणाक गरज पडनाशिल्ली.

आतां कुट्टीकडेन नुस्त्याचे वेगवेगळे प्रकार नासताले. आसल्यारूय ते सकाळफुडें खपताले आनी मागीर जे किन्ने उरता तें बाकिच्यांक घेवचें पडटालें.

मारीसांतानाच्या नशिबांत दोन-चार दीस बांगडेच पडिल्ले. त्या बांगड्यांविशीं लोक भलतें सलतेंच उलयताले. कुट्टी जरी ते बांगडे आपूण मडगांव बाजारांतल्यान हाडटां अशें सांगतालो आनी बांगड्यांक

लागिल्ली रेंव आनी तांबडीं कल्लीं दाखयतालो तरी ते बांगडे गोंयचे न्हय अशें लोक उलयताले. ते बांगडे खंय पयसुल्ल्यान केरला, आंध्राच्यान बी ट्रक भरून येताले. ते जितेच उरचे म्हूण तांका खंय कसलें तरी केमिकल घालताले. ताका लागून ते कितलेय दीस उरतात आनी पळयतकच ताजे फडफडीत दिसतात. पूण खातना मात तांका गोंयच्या बांगड्यांचो सुवाद खंयच लागना.

बांगडे कडयेंत सोडटां मारीसांतानाक ती याद जाली. कसलें केमिकल घालतात काय हे लोक ह्या बांगड्यांक?

फाटीं सापोलांतल्या दुमगालो चेडो गल्फांतल्या वॉरांत सोंपिल्लो. ताची कूड काशावांत पॅक करून गोंयांत धाडिल्ली. पूण वॉराक लागून ती बरोच काळ वाटेर आडखळून उरिल्ली. पंदरा दिसानी ती गोंयांत पाविल्ली. पूण कूड सामकी जिवी तट्तट्टीत आशिल्ली. नदर घालपाक आनी दुमगाक पाचारपाक मारिसांतान गेल्लें तेन्ना ताणें थंयच आयकल्लें. कूड बरी उरपाक तिचेर कसलें तरी वखद शिपडायतात म्हूण! देवा तेंच काय वखद हें? मातयेच्या मायटेंतल्या उदकांत बांगड्याचो निमाणो कुडको झंझळावन चुलीवेले कडयेंत सोडटना मारीसांतानाचे तकलेंत दुबाव रिगलो. त्या विचारांनीं ताका बेटीच वीट शी आयली. पूण बांगड्यां बगर ताका दुसरो पर्याय नाशिल्लो.

"मारी जेवया मुगो?"

आगुस्तान आवाजा मोटो करीत मारीसांतानाक सादयलें आनी तें भानार आयलें.

"राव रे मातसो! पोटाक कितें उजो पेटला? उबीं बारा जाताय तिंगा आहाय. कोडी तोरी शिजोनी."

चुलींत शिरपुटां घालीत मारीसांतानान म्हळें आनी मागीर हात फाफडीत तें भायर घोवा लागीं आयलें.

आगुस्त ओल्तेरार बसून वोताच्या रखरखांत भायर पळयतालो. आतां सराक ताचें कामूच तें जाल्लें. पुराय जीण ताची शेत कसपाक सरिल्ली. ताणें आनी मारीसांतानान सांगातानूच शेतांत कणगां, वायंगीं रोयिल्लीं. पुराय गांवच्या आदारान आपल्या शेतांत खांडयानी भात पिकयल्लें आनी हेरांच्या शेतांत वचून दोगांयनीय तांकाय आदार केल्लो. पूण आपल्या भुरग्यांक मात ताणीं आपले वरी शेतकामाक लावंक नाशिल्ले. आपणें खस्ती काडल्यात त्यो शिकप गांठीक नासलेल्यान. ते बगर दुसरो पर्याय नासलो अशें आगुस्त आनी मारीसांतान मानतालें. तेंच जिवीत आपल्या भुरग्यांच्या वांट्याक येवचें न्हय अशें दोगांकूय दिसतालें. तेचपासत ताणीं आपल्या दोगांय भुरग्यांक बरेऽ शिकोवन व्हड केल्ले. शिकिल्लें खंय वचना. शिकल्या उप्रांतूय ताणीं जाय जाल्यार मागीर शेत कसचें अशें दोगांयचेंय मत आसलें.

पूण व्हडलो पूत शानू मॅट्रीके उप्रांत पर्वरीच्या कॅटरींग इन्स्टीट्यूटांत गेलो आनी डिप्लोमा मेळटकच रोकडोच बोटीर गेलो. उप्रांत काजार जावन लंडनाक सेटल जाल्लो. ताणेंच आपल्या धाकल्या भावाकूय,

ॲस्लीक मागीर लंडनाक व्हेल्लो.

आपल्या जाण्टेल्या मांय-पायक एकटीं उडोवन दोगांय पुतांक इतले पयस वचपाचें नाशिल्लें. पूण सगळेच पॅरीस आनी लंडनाक वचून घसघशीत जोडटाले. तांचेच लगाडीक लागून तेय गोंय सोडून थंय गेल्ले आनी थंयचेच जाल्ले.

आगुस्तान आनी मारीसांतानान तांचे इत्सेक आडखळ हाडली ना. ताणींच तांका सांगिल्लें, आमचो हुसको करिनाकात. तुमचीच खुशालकाय अर्दी मर्दी कळयात आनी तातूंत सतूय आशिल्लें. शेजाऱ्यांच्या सांगातान दोगांय आपल्या शेतांत रावतालीं. शेत कसपा मुखार तांका कित्याचीच म्हणटात तशी याद जाय नाशिल्ली. आपूण जिवीं आसात म्हणसर पुर्वजांचें शेत जाता नज करून कसपाचें आनी सामकेंच नज तेन्ना सोडून दिवपाचें.

तांचें शेतूय तशें ऐसपैस आशिल्लें. वीस-पंचवीस खांडयो भात कोणेंच व्हरूंक नाशिल्लें. ते भायर कणगां, वायंगीं, मुळो हांचेंय पीक घसघसून येतालें.

पूण तांच्या ह्या सुखाक कोणाची नदर लागली देव जाणां. शेकानशेक पातळिल्ल्या तांच्या पिकाक शेतांतल्यान बायपास व्हरपाचें थारलें आनी सरकाराचे मनीस येवन ताणीं जमीन मेजून, शेताच्या मदेकात माती घालून रस्त्याचें काम सुरूय केल्लें.

आगुस्तान पुतांक लंडनच्यान आपोवन हाडले आनी ताणींच आपल्या पायक सांगलें, आतां गोंयची उदरगत नेटान जाता. ती जाय जाल्यार आमच्या सारख्या गोंयच्या लोकांनी त्याग करूंक जाय. आतां शेतां रोवपाक आमी खंय येतले? तेन्ना रस्तो जर वता जाल्यार वचूं दी. रस्त्याक गेल्ल्या जमनीचे दुडू मेळटले.

आगुस्तान आनी मारीसांतानान पुतांचें आयकून घेतलें. आपल्या शेताचे दोन कुडके जातात ते पळोवन तांच्या काळजाक हाय जालें खरें. पूण शेत रोवपाकूच मनीस ना जाल्यार तें आसून उपेग कितें? चार लोकांचें बरें जाता जाल्यार जावं! तातूंत एकूच खोसयेची गंजाल म्हळ्यार शेताचे समान अशे दोन वांटे जाल्ले आनी मदलो जो पाट सरकाराक गेल्लो ताचेच दोन लाख रुपया मेळिल्ले. पुतानी लंडनाक वतना सांगिल्लें, आमकां त्या दुडवांची आस ना. तुमकां जाय तें करात. खायात - पियांत. जिवाक मारी नाकात.

पूण गरीबकायेन जीण सारतल्या आगुस्त आनी मारीक मोठेपणाची हांव नाशिल्ली. सुनानी घरांत गॅस, फ्रीज, टिव्ही बी हाडून दवरिल्लो. ताचो वापर लंडनाक साकून आठ दिसांक मुदासांवाक येतात तेन्ना तीच करतालीं. मारीसांतान आनी आगुस्ताक लाकडां उज्याचेर रांदिल्लें जेवण जेवल्या बगर अरगतीक पडनाशिल्लें.

बायपासाचे दुडू मेळिल्ले आनी ते आगुस्ताच्या नांवार बॅन्केत पडून आशिल्ले. पूत दुडू धाडटाले तांकाय हात लावपाची गरज पडनाशिल्ली. शेतांत पिकता तेंच तांका जेवणा खाणाक पुरो जातालें. पूण आतां बायपास

आयिल्ल्याक शेत कसपाचीय परिस्थिती उरूंक नाशिल्ली. आदीं जशे लोकूय एकमेकाच्या शेतांत आदारा खातीर वताले ते लोकूय आतां उरूंक नाशिल्ले. तरणे लोक एक तर नोकरेक नातर देशाभायर चाकरेक. म्हणटकच थोडे कोण कर्नाटकांतल्या मानायाक घेवन आपलीं शेतां कसताले. थोड्यांनी तीं नज जावन पडींगूच उडयल्लीं.

आगुस्ताक तर गोंयचे मातयेंत भायलो लोक देंविल्लोच नाका आशिल्लो. आपली जमीन कसतलों तो आपूण ना जाल्यार उरनी तशीच म्हणत तोय घरांत बसून आशिल्लो.

खरें पळोवंक गेल्यार तांची पिरायूय आतां शेतांत देवपाची उरूंक नाशिल्ली. उरिल्ले दीस घरांत बसून सारप इतलेंच तांच्या वाट्याक आयिल्लें.

आगुस्ताक ओल्तेरार बसून आपल्या शेताचेर नदर मारतना पळोवन मारीसांतानाक कितेंशें जालें. त्याच शेतांत दोगांयनी मरसर कश्ट केल्ले. पूण त्या कश्टांचें केन्ना दुख्ख जावंक नाशिल्लें. पूण आतां तेंच शेत पडींग उरलां आनी कसपाक कोणूच ना तें पळोवन तांकां खंत भोगताली.

आगुस्त ओल्तेरार बसून तेंच चिंतता हें मारीसांतान जाणां आशिल्लें.

''आडटां रे आगुस्त, कोडी जाली मिस्ता. वास येयलो.''

आगुस्ताक जागयत मारीन म्हळें.

''जेवया गो, राव मातशें. म्हाका सांग गो, आमी ह्या शेता कितें कोच्चें?''

आगुस्ताच्या हुसक्या भरीत आवाजान मारीसांतान हुंबऱ्यारूच रावलें.

''कितें कोच्चें म्हुणचे? शेरकारान दोन वांटे घायल्याय न्हुरे तेचे? दोगांय पुतांक एक एक पुरो.''

मारीसांतानान हांसत म्हळें.

''तें तेंकाच गो. तेंका तेचें जाय तें कोन्नी. पूण आतां म्हुणटां हांव. म्हाज्यान तें शेंत ओहें पाड पोडलेलें चोवंक जायना.''

''मागीर कितें कोरया म्हुणटा तूं? तें रोवपा इदाद उल्ल्या आमची?''

''हांव म्हुणटालों, हो बायपासा दुडू आहाय बॅन्कात ते थोडे थोडे कांण्ण मानाय घालून शेत वसयलें जाल्या शिरी पोडपा ना?''

''तूं मोत्तोलो त्या मानायां लागीं? दुडू खावन, शेत पाड घालन पोवतोले ते! तेंचे हाटीक कोण लागतोलो?

चल, जेवया आमी.''

मारीसांतानान आगुस्ताचो हात धरीत ताका ओल्तेरावयलो उठयत म्हळें.

ताचेंय म्हणणें खरें आशिल्लें. आतां गोंयांत गोंयकार मानाय, कामेऱ्यां मेळप कुस्तार जाल्लें, मेळटाले ते आंध्रा-कर्नाटकांतले बी कामगार. दुडवां खातीर ते शेतांत देंवतालेय. पूण शेताक जो मोग जाय लागता तो तांचे मर्दी खंय आशिल्लो? आनी मोग ना जाल्यार शेत तरी पीक कित्याक दितलें? त्या परस आसा तशेंच आसूं अशें दोगांयचेंय मत जाल्लें.

''तुका जायें जाल्यार रोवया रे आगुस्त. बायपासाचे दुडू बँकान दवरून तोरी कोत्तोलीं कितें? घालया दोन-चार मानाय कामेऱ्यां.''

आगुस्ताक बरें दिसचें म्हूण मारीसांतानान जेवतां जेवतां आगुस्ताक म्हळें. मारीचो हयकार आयलो तो पळोवन आगुस्ताकूय बरेंऽ दिसलें. आपल्याकडेन जाता म्हणसर आतां पडींग पडिल्लें आनी दोन वाटे जाल्लें शेत आपूण कसतलों हे उमेदीनूच ताका तें उकडे तांदळांचें शेत आनी बांगड्यां कडी अदीकूच रूचीक लागली. दोगांय गजाली मारीत मारीत फुडल्या वावराच्यो खबरी करीत जेवंक लागलीं. इतल्यान सालांतलो फोन वाजलो. आपले मांय - पायची खबर घेवपा खातीर पुतानींच तीं नाका म्हणटा आसतनाय फोन घरांत घेतिल्लो.

''आतां आनी हो कोणा फोन काय देनपारां?'' अशें म्हणत मारीसांतान जेवणावेल्यान उठलें. ताणें बेगीबेगीन फोन घेतलो. फोनाचेर शानुची बायल लंडनच्यान उलयताली.

''हॅलो, हॅलो, मांय हांव दुल्शीन उलयतां.'' ताचो आवाज थरथरतालो. देवा सायबा कितें जालां काय? मारीसांतानाचो आवरो उडलो.

''मांय, शानू बरो ना. तेका अॅटॅक येयला. दोतोरांनीं सांगलां तेजें बायपास कोरूंक जायें. बँकांत बायपासा दुडू आहाय ते अॅस्लीन धाड म्हुणल्या...''

आनी मारीसांतानाच्यान फुडलें आयकूंक जालें ना. ताचो आवरो उडलो. ताची जेवणावेली वान्साच गेली. तें फोन तसोच घेवन आगुस्ताकडेन पळेत रावलें आनी आड्डेलें.

''आगुस्त, शानूबाबाक बायपास फूंय मुरे!''

आयकून आगुस्तान तोंडांत घेतिल्ली उंडी तोंडांतूच उरली.

●●●

पोस्टर

–एन. शिवदास

णाची कोण खंय कशी गांठ बांदता हें सामान्य मनशाचें समजणे भायलेंच. नातीं कशीं निर्माण जातात हें सांगप खूप कठीण. ते खातीर लोकांमदीं जायत्यो समजोण्यो जायत्यो ओपारी जांव जायती उमाणी प्रचलीत आसात. 'लग्ना मळबांत जातात' ही ओपार परकी काय स्वकीय ती खबर नासप हें कोणाचेंय घडये अज्ञान आसुये पूण कांय घडणुको पळेतकच ती ओपार खरीच कशी दिसता. घडे भरतकच वडे जातात ही थळावी ओपार पूण घडे खंय आनी कोण कशे भरता तेंच समजना देखून घडये जायत सोनियान म्हाका म्हळें पापा ज्यूस्त ताजे खातीरच पंकज देवान निर्मूक नाशिलो मूं? सोनिया केन्ना केन्नाय बापायक म्हळ्यार आपल्या पापाक गुडांत घालपा सारकेच प्रस्न करता तेन्ना सोनियाचो पापा म्हणून म्हाकाय धादोसकाय जाता. ताजेखातीरच पंकज म्हळ्यार सोनियाचे भयणीखातीर हें म्हाकां समजलें. हांवे विशय मात्सोसो वाडोवया, ह्या विशयार इल्ली चर्चा करुया म्हणून सोनियाक म्हळे, 'शानी' हांव सोनियाक अपुरबायेन लाडान 'शानी म्हणूनच उलो मारतां. साप्प भुरगें आसतना माणकुल्यांक आवय-बापायन दवरिल्ली ही नावां शानी-गुनी, बायू-बाय, पिपूशी बी. सोनियाक हांव शानी म्हण्टा आनी ताजे भयणीकूय शानुलो शानुली म्हण्टा. कोणाय हुजरां व्होकलो जाल्ल्यां ह्या धुवांक ह्या बाळनांवानी उलो करतकच तांका बरोच राग मारता आनी तीं येदे दोळे करून तांचो राग उक्तायतात तेन्ना हांव शिटकावतां आनी मागीर सोनी सुद्धां न्हय सोनियाच म्हण्टा. सोनियान पंकजाक ताजे भयणी खातीरच रचणारान निर्मिलां म्हळ्यार मेड फॉर इच अदर. परत तीच ओपार परकी काय स्वकीय तें खबर ना, पूण ओपार खूप अर्थपूर्ण. उर्मिला खातीर पंकजाची सोयरीक आयिली तिवूय बी आताचे पद्धतीन इंटर नेटावयल्यान ब्राउजींग करतां-करतां. भारत मॅट्रोमोनीत पंकज उर्मिलाचो बायोडेटा खंय तरी जुळीलो, दोगानीय एकामेकांक पसंत केल्ली.

पापा म्हण्टकच बापायची भुमिका वाडिल्ल्या व्हंकलाखातीर आसता ती बरोसो उपवर पळोवपाचो, सोदपाचो, हाका ताका म्हणपाचें, पळे रे बरोसो भुरगो म्हजे धुवेक आनी मागीर आयकतल्यान अमक्याचो आसा तमक्याचो आसा, अमकें शिकला, तमकें करता, इतली जोड तितली मोड, येदें घर, तेदो बंगलो, दुबय आसता, ऑस्ट्रीयेक रावता, इतलो उंच तितलो गोरो, बारीक मोटो हे सगळें मागीर पर्वणाक येता. पूण खंय जुळना – खंयच पटना जांव मॅचींग जायना, जातकात – धर्म बी आड येता तेन्ना मागीर मनीस – मनशाकडे नातें जोडूक पळेतल्याक प्रश्न पडटा, नेमको मनीस कोण टायम्सात मॅट्रीमनी कॉलोमात अमकी जात, अमके गोत्र, रोमन कॅथोलीक, शिया-सुनी जावं पंजाबी, खत्री, वैश्यवाणी अशो आपणाल्यो जाती. जायरतीनी मिरोवपी दर वर्तमान पत्राचे मॅट्रमॉनी कॉलम खरे कांय त्याच कॉलमांत एक तरी जायरात आसल्यार जी वाचूक मेळटा. जात-पात-धर्म बिर्म गोत्र-बित्र शंबर – कुळी – शेयाण्णव कुळी लागना, व्यक्ती बरी आसकच जाली अशें बरोवन सोयरीक करपाची वान्सा धरप्याची जायरात खरी?

सोनियाच्या प्रश्नाक जाप दिवचे सोडून हांव म्हजे भितरूच कांय खीण बुडलो. 'पापा तुवें जाप दिलीना?' सोनियान म्हाकां भानार हाडलो.

'हय, पूण अशें तूं नेमकें कित्याक म्हण्टा, ती दोगायं एकामेकाखातीरूच निर्मिल्यात म्हण? हांवे सोनियाच्या मनातलें जाणपाचो प्रयत्न केलो.

'पळे पापा, पंकजाचें मुखामळ, रुप आनी हेर वागप सुद्धां जुस्ता ज्यूस्त. तांचीं मुखामळां उत्तर पूर्वेकडच्या लोकांच्या रुपवट्याकडें म्हटल्यार बद्ध नागा लोकांकडे जुळटा. 'हो', सोनियाचे इतलें सुक्ष्मनिरिक्षण पळोवन म्हाकां अजापूच दिसलें म्हणचे परस सोनियाची वेगवेगळ्या प्रांतातल्या आनी प्रदेशांतल्या लोकांचे कुडीची देवण-ठेवण ह्योवूय गजाली बारीकसाणीन लक्षात दवरप, बरी साचोटी, सोनियाचें एक बरें आंग कशें दिसलें.

उर्मिलान पंकजाक पसंत केल्लो तेन्ना एका अर्थान म्हाका समादान दिसलें. ताणेंच सोदलो, आता ताज्या वायट – बऱ्या फुडारांक तेंच जबाबदार आसतलें, ना जाल्यार लग्ना उप्रांत अशें तशें जाल्यार, बरें जालें जाल्यार व्होकंल न्हवऱ्याचें, वायट जाल्यार रायबाऱ्याचें. आपणाल्या धुवांची लग्नां जुळोवपाच्या बाबतींत पयलो खरो रायबारी जावचो पडटा तो तांच्या बापायक. आपणाल्या पोरसांत बरें फूल फुललां हांचे खरें पेरगांव घालचें पडटा तें बापायक. आनी म्हज्याय नशीबांत हें रायबाऱ्याचें सवंग बरोच तेंप आयलें. पूण आतांच्या काळार चलो – चली स्वताच रायबारी जातात तेन्ना आवय-बापायक सू जाता. उर्मिलान बापायची म्हळ्यार म्हजी आवतीकाय पळोवन स्वता रायबारी जावपाचो निर्णय घेतिल्लो, आनी म्हजे भशेन तेवूय प्रयत्न करताले. फरक इतलोच की तें घरात संगणकाफुडें बसून इण्टरनेटार ब्राउर्जींग करतालें. ताका यश आयलें, भायर हांव हरलो. मॅट्रीमोनीतल्यो जायराती सुद्धा कित्याक उपकारा पडल्योना. जात खंयची, गोत्र कितें, कुंडली आसा, तुमी मराठी शेण्याव कुळी कांय आनी मसणो?

मॅट्रीमोनीतल्या जायरातींतलो आनी एक अणभव तर कसो विसरूक जायना. एकेभले सकाळी फोन आयलो 'हॅलो तुमची जायरात...' दुसरे वटेन एके बायलेचो आवाज. हांवें म्हळें कोण उलयतात, ते वटेन ते बायलेन सरळ आपणाले आडनांव सांगत म्हळें, हांव मिसेस घाणेकार उलयतां, म्हापशेंच्यान, तुमची चली – तिणे फुडलें विचारचे परस हांवेच तिका म्हळें, तुमी जायरात सारकी वाचल्या मूं?'

ना, फुडें चड विचारपूस समजून – उमजून करतकच जापो दिवपाक म्हाका राग मारता... तिका म्हजो सूर समजला जांवये तिणे तेवटेन फोनार म्हळें आमकां उपकरता, आमी तशीं सारस्वत, पूण आता कितें करतोलो उपाय ना न्हय, ते भायर चली बरी आसा – ती उलयताली पूण तिका थांबवप गरजेचें आसलें. हांवें म्हळें तुमी अस्सल सारस्वत, आनी आमी अस्सल नायकां म्हळ्यार भंडारी, उपकरता? – हांवे सरळ सांगलें, घडये जायरातीतलो सगळो मजकुर तिणे वाचिलो नासुये जायत म्हण म्हळें पयली जातीचे क्लियर करूया. शिकिल्ल्या आयच्या कुटुंबानी जाती–कातीचो फाजील अभिमान केदो आसता तो शिकिल्ल्या चाटेपावलाक अणभविल्ल्या म्हज्या सारक्यांक पयली हेच गजालीची पयली दखल घेवची पडटा. फोना वयल्यान उलोवपी मिसेस घाणेकान्नीच्याय टोनात तिगेलो सारस्वत स्वर बरोच ठोसून भायर पडटालो, ते खातीर तिका परत एक प्रश्न करचो म्हण हांवें विचारलें 'हॅलो, तुमी सारस्वत न्हय?' 'शी–शी. हें आनी कितें विचारप, घाणेकार आडनावाचे सारस्वताबगर गोंयांत दुसऱ्या जातीत कोणूच ना.'

हॅलो, हांव जाणा, घाणेकारांक हांव खूप वळखता, कर्मट–उर्मट आंबट–तिकट आनी गोडगोड घाणेकार हांव जाणां, पूण तुमी सारस्वतां भायली चली सून म्हणून व्हरूंक सोदतात, ताजें अजाप दिसता. तुमी खूप सुदारलेलीं, प्रोगेशीव प्रागतिक आनी खूप सुसंस्कृत आसूंक जाय, सिवीलायझड –

'ना... ना... ना... तशें काय ना, हांगासर आमचो मातसो विचको जालो, उपाय ना न्हय, नाईलाजान जातीभायर सोयरीक पळोवपाची पाळी आयल्या' म्हाका तिच्या स्पश्टपणाचें कौतुक दिसलें, मनांत कितेच लिपयनासतना तिणें खरें सांगलें. तिणें फुडें फोनार म्हळें, 'हॅलो, चलो डायवर्शी, बरो दोतोर तरणाटो, उंच, गोरो पिट्ट, पदराक सगळे आसा पूण नशीबात 'डायवर्स' आसलो पोराच्या!' तिज्या काळजांतली कालवाकालव आनी काकूळट भावताली. तरी सुद्धा हांवें तिज्या भावनाचो आदर करीत परत म्हळे हॅलो मिसेस घाणेकार 'तुमी तुमचेच सारस्वत जातीतले चलये–खातीर परत प्रयत्न कित्याक केलेना?'

'केले न्हय, शंबर प्रयत्न केलें, पूण सगळीच चांडाळ चौकशी, कोणाकोणाक म्हणून सांगतली डायवर्स कसो आनी कित्याक जालो तो? डायवर्स कित्याक जालो हो पयलो प्रश्न. लांब सुस्कार सोडून मिसेस घाणेकार एक खीण फोनार उलोवपाची थांबली. तोच चान्स घेवन हांवेय बी परत तिका म्हळें 'मिसेस घाणेकार डायवर्स कित्याक जालो हें म्हाकाय समजूपाक बरें दिसतलें, कारण पटलें जाल्यार म्हज्यानूय फुडलो पोजेटीव विचार करू येता.'

म्हजे पोजेटींव उतर मिसेस घाणेकान्नीक बरें लागलें. तिणे पलतडच्या फोनार म्हळें, 'कांय ना, सादें कारण,

व्हंकलेची आवय धुवेक फुस लांवक लागली, आवयचे सांगणेन धूव घोवाक सतावपाक लागली, म्हजो चलो दोतोर, बरी जोड आशिल्लो. नांवरुप आशिल्लो, ताका सासूचे ताज्या संवसारांत कालोवणें मानवलेंना. बायल आवयचो पाखो घेवन घोवाकडे वाद घालूं लागली. म्हज्या पुताचो स्वाभिमान दुखावलो. जालें. पेटलें आनी निमाणें घडपाचें तेंच घडलें, जाल्लें लग्न तुटलें, कोर्टांत पावलें आनी म्हजो चलो डायवर्शी थरलो.'

'देखून तुमी जातीभायली चली आता पळेतात? हांवें मात्सो गंभीर जायत म्हळें, आनी ते प्रकरण थंयच काबार करुया अशें चितून बरें भसेन फोनार चाटींग करपी मिसेस घाणेकान्नीक थंडसाणीन म्हळें 'सॉरी मिसेस घाणेकान्न, परिस्थितीक लागून तुमी हो अंतरजातीय लग्नाचो विचार केलो. विचारांतल्यान जातीकातीच्या बंदनाक तुच्छ मानून विचार करूना.' आनी अशे म्हण्टत हांवें रायबारायाचे सवंग थंय मेरेन रंगयिल्लें, आनी सोनियाक ताज्या प्रश्नाची जाप दिवपाचें जें मर्दींच विसरून गेल्लों ताजी याद जाली.

'पापा खंयचे बांयत बुडला तूं?' सोनियाक अळंकारीत उतरांचो सोस. बांयत बुडप म्हळ्यार विचारांत विशयान्तर करप.

हय ना म्हळ्यार खऱ्यानीच हांव रायबाऱ्याच्या भेसांत वावुरतना आयिल्ल्या अणभवाचे बांयत खोल बुडील्लों. तातूत मिसेस घाणेकाराल्या डायवर्सी चल्याक मिसेस घाणेकान्न अगतिक जावन आपणाली सारस्वत जात कडेक मारून भायले जातीतले चलयेकडे सोयरीक करपाक फुडें सरता हो अणभव आगळो वेगळोच आसलो.

पूण सोनियाचो जो मुख्य दुबाव आसलो तो पंकजाच्या मुखामळाचो. पकंज आनी उर्मिला दोगांय रुपान एकामेकाक ज्यूस्त फीट जातालीं. म्हळ्यार उर्मिलायबी तांचेच रेशीतले कशें म्हळ्यार तांचेच वर्गवारीतले वो वर्णातलें कशें दिसतालें, पूण गोंयात कोंकणी मनशामदी अशें रुप कशें येतलें?

'पापा उर्मिलाचे दोळे पळे कशे, केंस पळे कशें वांटकुळेच रुप, खाडकी सुद्धां आनी नाक मात्शें चेपटें' सोनियाचों उर्मिला बद्दलचो बरोच अभ्यास जालां म्हणपाचें कळ्ळें. न्हय तिबेटी, न्हय नेपाळी वो न्हय डोंगरी, तरी सुद्धां उर्मिलाक आमच्या घरात कोणाचें तरी रुप आयिल्लें, आनी बापूय ह्या नात्यान हांव आनी म्हजी अर्धांगी तें जाणां आसलें, पूण उर्मिलाच्या त्या रुपाचें विसरूनच गेल्ली.

सोनिया विज्ञान शाखेचे म्हण्टकच ताका कित्याय कितें सांगून उपकारा पडपाचें नासलें.

''पापा म्हजे समादान करपाचें ना तुकां? एरवी खूप शाणेपणां सांगता मरे तू म्हाकां. देव-धर्मा विशयी तर तुवें कितें सांगपाचें बाकी दवरलां? विज्ञानाचेर पुराय विस्वास दवरुपी तूं उर्मिलाच्या रुपाविशी उप्रासिल्ल्या म्हज्या मनातल्या दुबावाक -

'करता - तुज्या दुबावाक पयस करता. हांवें सोनियाक फुडें उलोवपाक दिवप समा न्हय म्हणून ताका ताजीं उतरा पुरीं करपाक दिनासतना म्हळें.' हें पळें सोनिया, तुजी मम्मी आनी हांव सदाच एकामेकांक

सोडून खंयच वचुना वो खयं राऊना, पूण एक घडणूक उर्मिलाच्या जल्मावेळार घडिली. एक गजाल, व्हेरी इण्टरेस्टींग पापा, सांग-सांग न्हय म्हाकां - उतावीळ जायत सोनियान म्हज्या भुजाक हालयत म्हळें. 'सांगतां, पळे तुका खरें दिसता जाल्यार आमच्या लग्नाकडे, म्हळ्यार तेर्म जेन्ना जाल्लो कायद्यान लग्न जाल्लें आनी आमी घोव-बायलां जाली. खरें म्हळ्यार तेन्ना म्हाका धर्मीक लग्न करपाची म्हजी इत्सा नासली, पूण म्हगेले ते आधुनिक निधर्मी विचार म्हजे आवयक म्हळ्यार तुजे आज्जेक मान्य नासले. तिका समारंभ जाय आसलो, आनी उप्रांत तो आमी केलोय बी.

आमच्या बेडरुमात म्हाकां एके चॉकलेट कंपनीन दिलो बऱ्या एका सोबीत सान चलयेचो पोश्टर लायिल्लो. मुद्दम न्हय पूण पोश्टरातलें तें भुरगें म्हाकां बरें दिसतालें. ताजें घार्शे दोळे, पिंगशे केस, वाडकुळेच मुखामळ, मात्शेशे फोरेनर कशें दिसतलें, ताणें एक हात वयर करून शूशू करतना पयलें मोटें बोट कोणूय ओंठार दवरीनात तशें ताजे बोट ओंठार दवरील्लें आनी ते नाकाच्या पुड्यांक तेकतलें. ते श्शू पोजीत फ्रॉकांतलें चली म्हाकां वण्टीर लायन दिसलो, कॅलींडर लायतात तेच भावनेन वण्टीचे सोबायेक आनी बेडरुमाची गिरेस्तकाय वाडोवपाक वण्टीर हुमकाळायलें तें, पूण... ताजेवयली नदर पडपाची केन्ना चुकलीना. बेडरुमात येतना तो पोश्टर नदरेक पडटालो. न्हिदताना उठ्ठना पोश्टरातलें सोबीत भुरगें म्हाका नदरेक पडटालें. पूण मम्मीक पोश्टर कसो नदरेक पडटालो काय ना ते म्हाका खबर ना, पूण म्हाका याद आसा एक दीस न्हिदपाक वतना तुजे मम्मीक हांवें म्हळें 'सुमन, हो पोश्टर व्हरून भायर हॉलात लावया हांगा कित्याक तो, बॅडरुमांत कोण येतलो तो पळोवपाक' तेन्ना तुजी मम्मी पळे म्हजेर चाळवली, सांगपाचें न्हय.'

'तो पोश्टर सो आयजूच तुका नसाय कित्याक जालो? इतलो तेप तो हांगा आसा, आसूं तो, त्या पोश्टरातलें ते माणकुलें खूप बरें दिसता तुजे मम्मीन सांगिल्लें, आनी मागीर हावूंय बी त्या पोश्टराक हात लावपाक गेलोना. 'पूण पप्पा त्या पोश्टराचो आनी उर्मिलाचो कितें संबंद?'

आगो तेंच तर सांगता न्हय तुका आमचें उर्मिला त्या ज्यूस्त पोश्टरांतले चलयेभशेन दिसता, जेन्ना तें जाल्लें, आनी पयलें बापूय म्हणून हांवे कात सोडील्ल्या उर्मिलाक पळेलें तेन्ना तोच वण्टीवयलो पोश्टर आनी पोश्टरातलें ते भुरगें याद जालें. तेन्ना हांवें कोणाक म्हळेना, पूण उप्रांत तुजी मम्मीय म्हणपाक लागली, उर्मि वण्टीवयल्या पोश्टरांतल्यान आयलां. आनी मागीर आमी त्या पोश्टरांतले चलयेक आनी उर्मिक सदाच पळवप सुद्धां!

'पप्पा, खंय आसा तो पोश्टर?' उमळशिकेन सोनियान विचारलें.

'याद जायना, आमी बिराडां कितलीं बदल्लीं? केन्ना तरी सांताक्रुजाच्यान फोंड्या बिराड हाडटना तो पोश्टर गायब जालो. कांय कोणे पिंजून उडयलो खबर ना-'

'ताजो एक तरी फोटो?' सोनियाक उर्मिच्या रुपाचो गूट समजून घेवपाची उमळशीक लागिल्ली, पूण

पोश्टराची म्हाकाच याद जायना. आसामातले एके नावाजते च्या उत्पादन कंपनीचो तो पोश्टर आशिल्लो इतलीच म्हाका याद जाता, च्याचो एजंट आशिल्ल्या म्हज्या एका इश्टान तो म्हाका भेट दिल्लो. पूण अजाप, धरूया त्या पुर्वोत्तर भारतीय चलयेचें रुप, मागीर ती नेपाळी आसूं, तिबेटी आसूं वो आसामी पहाडी आसूं, अशें घडूं येता? मम्मीच्या गर्भधारणेच्या दिसानी मम्मीक तो पोश्टर नदरेक पडटालो आनी गर्भ ते पोश्टरातले चलयेभशेन तयार जातालो. आनी उर्मिलान त्या पोश्टरातलें चलयेचें रुप घेतलें. विज्ञानान हें शक्य आसा अशें म्हळां, आनी हाचेर प्रयोगूय जाल्यात. उर्मिलाचें बरें आसा, पूण पंकजा सारको नेपाळी ब्राह्मण उर्मिलाच्या जीणेत येवप हाका कितें म्हणप?

'इत्तफाक, योगायोग नाजाल्यार तो म्हण्टा तशे, It was planned in heaven जोडयो मळबांत करतात म्हण्टात न्हय. पोश्टरांतले चलयेक पोश्टरांतलोच साथीदार कसो मेळप, कोण खंयचो आनी कितें? कोण घडयता ही नाती-गोतीं?

'पापा कितें येवजिता?'

'तेंच, तूं येवजिता तेंच. उर्मिला – पंकज जोडयेचें.

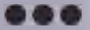
'पापा, एक विचारूं – उर्मिच्या वेळार बेडरुमात तुवे त्या आसामी च्यामळ्याची जायरात करपी चलयेचो पोश्टर दवरिल्लो, म्हज्या वेळार कोणाचो पोश्टर बेडरुमात आसलो?

'म्हजो, म्हजोच एकट्याचोच व्हडलो फोटो हांवे बॅडरुमात लायिलो, तूं म्हजो पोश्टर न्हय म्हजें कार्टून – आनी सोनिया खो करून मळबभर हांसलें आनी पापा... म्हजो पापा म्हणट म्हजे वेंगेंत आयलें. हांवें ल्हवूच म्हळें

म्हजी शानी... म्हजी गुनी –

पापा... तू... म्हजो पोश्टर.

शानी...

मोगान अणकारिल्लें मोगाचें वर्तमान

– फा. मोउजीञु द आताईद
रायतुरची सिमिनार

स्ती धर्म पवित्र पुराणाचो धर्म, इजलाम आनी सीख धर्मा भशेन, म्हणचे ख्रिस्ती धर्म पवित्र पुराणाचेर धरलेलो आसा. पवित्र पुराण ख्रिस्ती धर्माचे शिकवणेचो आपरोस. ही व ती ख्रिस्ती धर्माची शिकवण सामकी आसा की ना तें आमी जाण जावंक सोदतात जाल्यार, पवित्र पुराणाशीं आमी वचूंक जाय आनी चत्रायेन वाचूंक जाय. पवित्र पुराण ख्रिस्ती शिकवणेची झर. पवित्र पुराण घडल्यार हजारांनीं वरसां जालीं, आतां जिवंत ना त्या भासांनीं तें बरयलां आनी त्या काळावयल्या पद्धतींनीं, म्हणटच पवित्र पुराणाचे समजणेंत वेगळोचार आनी अंतर आसाच. देखून ख्रिस्ती धर्माचे फांटे बी जाल्यात. मुख्य प्रवाह कातोल्क ख्रिस्ती सभा, स्वामी जेजू थावन ती आज मेरेन तुटूंक नासलेले सांखळेन चलता. ही सभा मांदावळीन बांदलेली आसा. शिकवणेचो आनी नेम कायद्यांचो संग्रह हे सभेकडेन आसा. नेमां प्रमाणें स्थापलले शिकवपी आनी व्हडील आसात. सगळ्यांचो शिरोमणी फुडारी पापसायब. म्हणटच पवित्र पुराण ते शिकयतात आनी ताचो अर्थ दितात. असली मांडावळ हेरां ख्रिस्ती गटांनीं ना. पण तरूय, कातोल्क ख्रिस्ती सभेंत पर्यान, थोडे आडवाद सोडून, सगळ्या ख्रिस्ती कातोल्क मनशांनीं मान्य करपाची, अधिकृत अर्थवणी चड ना म्हणटच पवित्र पुराणा विशीं शिकपाक, संशोधन करपाक पुश्कळ सत्त्या, मेकळीक आनी उत्तेजन आसा. हें शिकप आनी संशोधन यज्ञिकी आकारणेच्या घरांनीं (Priests' seminaries) आनी ख्रिस्ती विद्यापिठांनी आनी विश्वविद्यापिठांनी जाता, जंय पवित्र पुराणाची अध्यासनां आनी विभाग आसात. ते भायर पवित्र पुराणांत डॉक्टरेट पसून पदव्यो दिवपी खेरीत विद्यापिठां आसात. ह्या शिक्षण क्षेत्रांनी पवित्र पुराणाविशीं विज्ञानीक अभ्यास चलता. हे तरेन ख्रिस्ती धर्माची वळख खोलायेन अख्ख्या संवसारांत जाता आनी वाडटा.

2) पवित्र पुराण हें उतर 16-17 व्या शेकड्यांतल्या मिसियोनारांनी हिंदू धर्माच्या उतरावळिंतलें उश्णें

घेतलें आनी ख्रिस्ती पवित्र पुस्तकाक लायलें. तेथून थावन ख्रिस्ती पवित्र पुस्तक आमी पवित्र पुराण म्हणटात. पूण हालीं पवित्र पुस्तक म्हणूंक सुरवात जाल्या. इंग्लिशींत ताका "Holy Bible" म्हणटात. बायबल हें उतर Biblia ह्या ग्रीक उतरांतल्यान येता. बिबिलिया म्हणचे पुस्तकां – खरेंच पवित्र पुराण एक पुस्तक न्हय पण 72 . तीं एका काळार बरवंक ना. पण सुमार हजार वरसांचो काळ लागला. देखून बरवंची रीत, भास, संवंयो वेगवेगळ्यो. ते भायर एका पुस्तका थावन दुसऱ्या पुस्तका पर्यान धर्म सुत्रांची प्रगती आसा.

3) पवित्र पुराण परमेश्वरा देवाचें उतर व श्रुती असो आमचो ख्रिस्ती कातोल्क भावार्त. पण परमेश्वर देव उलयलो आनी मनशांनीं आसा तशें बरयलें हो समज न्हय. मनशांनीं आनी वेगवेगळ्या मनशांनीं पवित्र पुराणांतलीं वेगवेगळीं पुस्तकां रचलीं परमेश्वरा देवाचे प्रेरणेन देखून जर पवित्र पुराण एका अर्दान परमेश्वरादेवाचें उतर, तर दुसऱ्या अर्दान तें खरेंपणीं मनशाचें उतर.

पवित्र पुराण परमेश्वरा देवाचें उतर म्हणटच, जीं धर्मसुत्रां तें शिकयता, तीं चुकी विरयत. पण चुकी विरयत धर्मसुत्रांनीं पर्यान वाडाव चडाव आसा, कित्याक परमेश्वरा देवाचें उतर निश्क्रीय न्हय, तें क्रियाशील, जिवें, व्हांवतें आनी ताजें.

4) पवित्र पुराण मनशाचेंय उतर. एका बरयणारान तें बरवंक ना, पण पुश्कळांनी. एक पुस्तक न्हय, पण 72 पुस्तकां. एका काळार तें बरवंक ना. सुमार एक हजार वरसां लागलीं. एकेच तरेची बरपावळ न्हय, पण विविध : इतिहास, काणयो, ओपारी, म्हण्णी, गितां (मोगाचीं पर्यान), कविता, उपदेश, प्रवचनां, आदी. म्हणटच पवित्रपुराण वेगवेगळे तरेच्या बरवप्यांच्या आनी शेकड्यांच्या बरपावळिचो एक संग्रह. थंय मदले उदेंतेच्या लोकांचो इतिहास आनी संवंयो मेळटात. पूण कोणेंय तें बरवं, केन्नाय तें रचूं, कितलीय ताची विविधताय आसूं, तें परमेश्वरा देवाचे प्रेरणेन आनी कृपेन घडून हाडलां. देखुनूच तें परमेश्वरा देवाचें उतर. आपलो निरोप प्रगटूंक परमेश्वरा देवाक कसलोय उपाय उपकारता. ताच्या हातांनीं कसलोय उपाय शुद्ध जाता, पुरतो जाता.

5) पवित्र पुराण परमेश्वरा देवाचें उतर म्हणटच, ताचो निरोप भावार्तान मानून घेवपाचो. पण मनशांचेंय उतर म्हणटच ताचो अभ्यास फकत भावार्ताचो न्हय, पण विज्ञानीक. तातूंत भासशास्त्र आसा, इतिहास आसा, नादशास्त्र आसा, साहित्य आसा, भुगोलविद्या शास्त्र आसा, देवशास्त्र आसा, तत्वज्ञान शास्त्र आसा, आदी. आनी असलें संशोधन जायत आसा आनी जाता व्हडा नेटान. देखून पवित्र पुराणाची वळख जायती सुदारल्या आनी ख्रिस्ती धर्म अदीक शास्त्रीय जाला आनी जाता.

लक्षांत धरूंक जाय : जी मानवी वेगवेगळी विद्या पवित्र पुराणांत आसा आनी तिचे वरवीं परमेश्वर देव आपलो निरोप दिवन आयला, ती काळा काळाचे प्रगती प्रमाणें : देख : त्या काळाच्या भुगोलविद्याशास्त्रीक समजा प्रमाणे, संवसार एक ताट, वयर अंतराळ एक पाटोच कसो. अंतराळा वयर परमेश्वर देव आनी ताचो परिवार, नरक संवसाराच्या ताटा पोंदाक भितर. हो भुगोलविद्याशास्त्रीक समज चुकिचो, पण ताचे वरवीं जो निरोप परमेश्वर देव दिता, तें सत्य : पृथ्वेचो घडणार आनी चलयणार परमेश्वर देव.

6) पवित्र पुराण 72 पुस्तकां. तें दोन भागांनीं वांटलेलें आसा : पोरणो सल्लो व करार (45 पुस्तकां) स्वामी

जेजू आदीं : आनी नवो सल्लो व करार (27 पुस्तकां) स्वामी जेजू उप्रांत.

सल्लो व करार म्हणटात, कित्याक पवित्र परमेश्वरा देवाचे कबलातिच्यो अटी : पोरणो सल्लो व करार परमेश्वरा देवाची कबलात इजरायेल प्रजे कडेन तिच्या फुडाऱ्या मोजेसा उदेशीं, आनी नवो सल्लो व करार परमेश्वरा देवाची कबलात अख्ख्या मनिसकुळा कडेन स्वामी जेजू उदेशीं.

7) पोरणो सल्लो व करार मुळाक जुदेव व हेब्रेव धर्माचो. स्वामी जेजू, जुदेव व हेब्रेव राष्ट्राचो व प्रजेचो जावन, पोरणो सल्लो व करार आपलो करता आनी ताका एक वेगळी उमेद आनी दिशा दिता. देखून पोरणो सल्लो व करार नव्या सल्ल्याची व कराराची बुन्याद, आनी हो ताचो पुरवण आनी पुर्णताय. ख्रिस्ती धर्म व सभा पोरणो करार व सल्लो आपणायता, पण स्वामी जेजुचे नदरेन व उजवाडान तो वाचता आनी समजता. म्हणटच पोरणो सल्लो व करार दोन धर्माचें पुराण : जुदेव व हेब्रेव आनी ख्रिस्ती विज्ञानीक, भासशास्त्रीक, इतिहासीक नदरेन दोनूय धर्माच्या तज्ञांमधें सांगातान अभ्यास जाता. असलो अभ्यास कोणाच्यानूय करूंक जाता. देव धर्म मानिना तसल्यांच्यान पर्यान. पण पोरण्या सल्ल्या व करारा विशीं जुदेव आनी ख्रिस्ती धर्मीक नदर वेगवेगळी. जुदेव धर्मीक नदरेन, पोरणो सल्लो व करार परमेश्वरा देवाचें पयलें आनी निमणें उतर, ती स्वंयसंपूर्ण, ताका कांय उणें ना. ख्रिस्ती धर्मीक नदरेन, पोरणो सल्लो व करार परमेश्वरा देवाचें पयलें उतर, पूण निमणें न्हय, निमणें उतर नवो सल्लो व करार, पोरणो सल्लो व करार स्वयंपूर्ण न्हय, ताका उणें आसा आनी ताका भरती दिता तो नवो सल्लो व करार.

8) नवो सल्लो व करार खुद्द स्वामी जेजुचो आनी ताणे स्थापलल्या धर्माचो व सभेचो. ह्या नव्या सल्ल्यांत व करारांत मुख्य सुवात चार पुस्तकांक : तांकां आमी शुभवर्तमान म्हणटात.

शुभवर्तमान (बरी खबर) एक : स्वामी जे[illegible] चार पुस्तकांनीं खंय बरयलां व घडलां व पुंजायलां म्हणटच बरबर म्हणप तें अशें : संत मार्कू व [illegible]त्रा व संत लुका व संत जुआंवा प्रमाणें स्वामी जेजुचें शुभवर्तमान.

शुभवर्तमान स्वामी जेजुचें चरित्र न्हय, पण ताच्या जिविता, शिकवणे काया, मरणा आनी जिवंतपणाचेर विविध नियाळ आनी प्रवचन. देखून एका चरित्रांत दितात तसल्यो बारीक खबरो (देखीक : तारीख) तातूंत नात.

एक मतींत धरूंक जाय : स्वामी जेजून आपणें कांय बरवंक ना, आनी तो जियेतना कोणें कांय बरवंक ना. बरयलें तें सगळें मागीर, आनी तेंय बी पुश्कळ वरसां उपरांत आनी जायत्या बरवप्यांनीं. देखून सगळ्योय घडण्यो आनी शिकवण्यो सगळे बरयणार दिनात, आनी जायते पावटीं एकूच घडणी आनी शिकवण वेगवेगळे बरयणार वेगवेगळे तरेन दितात. हें अजाप न्हय. एके तरेन, सगळें एकठावन, स्वामी जेजुच्या जिविताचो आनी शिकवणेचो आमकां आपरोस मेळटा.

9) शुभवर्तमानाच्या चार पुस्तकां भितरलें निमणे पुस्तक संत जुआंवान बरयलां. हो संत जुआंव कोण हे विशीं विद्वानां मदें एकमत ना. चडशे म्हणटात स्वामी जेजुच्या बारा धर्मदुतां मधलो संत जुआंव नावांचो धर्मदूत होच शुभवर्तमानाच्या चवथ्या पुस्तकाचो बरयणार व संपादक. थोडे जाण सांगतात बरयणार तो न्हय,

पण कोण तरी ताचो शीश्य. घडये हाचेंच नांव संत जुआंव जायत व ताणें, त्या काळावयले एके संवंये प्रमाणें, आपल्या बरवपाक अदीक अधिकार मेळचे पासत, संत जुआंव आपल्या गुरूचें नांव दिलां जायत. एक मात : जे विद्वान शुभवर्तमानाच्या चवथ्या पुस्तकाचो बरयणार तोच संत जुआंव स्वामी जेजुच्या बारा धर्मदुतांमधलो एकलो म्हणटात, ते पर्यान मानून घेतात शुभवर्तमानाचो समारोप दुसऱ्या बरयणाराचो म्हणून. कितेंय जावं, ख्रिस्ती धर्मान सदांच मानून घेतलां शुभवर्तमानाचें चवथें पुस्तक पवित्र पुराणांतल्या नव्या सल्ल्या व कराराचें एक पुस्तक म्हण.

10) शुभवर्तमानाचें चवथें पुस्तक पयल्या शेंकड्याच्या सोंपत्यार बरयलें म्हणून विद्वानां मदें एकमत आसा. तें ग्रीक भाशेन बरयलां, कित्याक ग्रीक त्या काळावयली साहित्यीक भास.

जर त्या काळाचे पद्दती प्रमाणें शुभवर्तमानाक मुळाक कांय अवेस्वरां आनी वळिनीं शुभवर्तमान वांटलां : 21 अवेस्वर, आनी एकेका अवेस्वराक वळी आसात, पण सगळे अवेस्वर एकसारके न्हय, म्हणचे सगळे अवेस्वर तितल्याच वळिनी वांटलेले नात. अवेस्वर रचल्यात विशयां प्रमाणें.

11) शुभवर्तमानाच्या चवथ्या पुस्तकाची मांडावळ हेरां तीन पुस्तकां परस वेगळी. चवथें पुस्तक निमणें म्हणटच, जो नियाळ थंय आसा स्वामी जेजुच्या जिविता, कार्या, मरणा आनी जिवंतपणाचेर, तो अदीक विकाशीत. जीं लाग्दीक भाशणां चवथें शुभवर्तमानाचें पुस्तक स्वामी जेजुचीं म्हणून दिता, तीं बरयणारान व संपादकान घडल्यांत आनी स्वामी जेजुच्या तोंडांत घाल्यांत, खोल ध्याना उप्रांत स्वामी जेजुचे शिकवणेचेर आनी शिश्यांच्या भावार्ताचेर ताचेविशीं. हें ध्यान शुभवर्तमान बरवंच्या वेळीं आसलेली परिस्थिती मनांत घेता.

शुभवर्तमानाच्या चवथ्या पुस्तकाची भास रंगीत आनी प्रतिकात्मीक. देखून उतरा प्रमाणें आसा तशी समजणी घेवंक जायना. बरयणाराचो हेतू वाचप्यांनीं स्वामी जैजुचेर भावार्त धरूंक आनी ताच्या नांवान जिवीत घेवंक.

12) हांवें संत जुआंवाचें शुभवर्तमान म्हणूंक ना, पण संत जुआंवा प्रमाणें स्वामी जेजुचें शुभवर्तमान. तशेंच चवथें शुभवर्तमान हांवें म्हणूंक ना, पण शुभवर्तमानाचें चवथें पुस्तक. हाचें कारण : शुभवर्तमान एक, आनी तें स्वामी जेजुचें. चार बरयणारांनीं व संपादकांनीं, एकेकल्यान एक, बरवन काडलां चार पुस्तकांनीं. पण हीं चार पुस्तकां शुभवर्तमानाचीं चार खंडां न्हय, पण एकूच अखें शुभवर्तमान एकेका पुस्तकांत स्वायत्त आनी वेगवेगळे तरेन आसा.

13) शुभवर्तमानाचें चवथें पुस्तक हे तरेन वांटूंक जाता :

अ) प्रस्तावना : स्वामी जेजू देव बापाचो सास्णीक शब्द, सगळे पृथ्वेचो आरंभ. तो आमच्या काळार मनीस सयम घेता आनी काळोखांत आमकां उजवाड कसो परजळटा (1, 1-18).

क) स्वामी जेजुचे भवशीक मुन्यारपण : ताची भोंवडी, प्रवचनां, शिकवण, अचर्यां गालिली आनी जुदिया प्रांतांनी (1, 19-12, 50). ताची मूख्य शिकवण : हांव जिविताचो उंडो. म्हाका सेवता, तो सास्णाचें जिवीत भोगतलो.

ख) स्वामी जेजुचें मुन्यारपण आपल्या शिश्यांठांय (13, 1-17, 26) : स्वामी जेजू आपल्या लागशिल्ल्या शिश्यांची आकारणी करता : तांकां आपलें शास्त्र दिता, प्रार्थना करूंक तांकां शिकयता, आडखळींक फुडो करूंक तांकां आज्ञा दिता. आपलो आत्मो आनी कृपा तांकां भासायता. मूख्य घडणी ताचें निमणें रात्र जेवण आपल्या शिश्यां बराबर, जेन्ना तो तांचे पांय धुता आनी प्रितिमोगाची नवी आज्ञा दिता : जसो हांवें तुमचो मोग केला, तसो तुमी एकमेकाचो करात.

ग) स्वामी जेजुचें मरण आनी जिवंतपण (18, 1-20, 31) : हो मूख्य भाग शुभवर्तमानाचो : स्वामी जेजू आपूण मरता, आपूण आपणांक दुस्मानाच्या हातांत दिता, आपल्या मरणाचो वेळ आनी तरा आपूण वेंचून काडटा आनी जेन्ना तो आपलो प्राण सोडटा, तेन्ना तो जयताचो उदगार सोडटा. जो दिश्टावो स्वामी जेजुच्या मरणाचो शुभवर्तमानाचें चवथें पुस्तक आमकां दिता, तो बाकिच्या पुस्तकां परसय वेगळो. मरून स्वामी जेजू जिवंत जाता आनी सासणांत भितर सरता. ताचें दर्शन ताचे शीश्य भोगतात, आनी तो देव आनी धनी म्हणून प्रगट्टात. स्वामी जेजुचें मरण आनी जिवंतपण ख्रिस्ती भावार्ताचें मुख्य सत्य. ताच्या वरवीं स्वामी जेजून मनिसकुळाची सोडवण केल्ल्या.

घ) समारोप (31, 1-25) : स्वामी जेजू आपल्या शिश्यांक आपलो आत्मो दिता, पेद्रूक आपले सभेचो व्हडील नेमता आनी ताका आपलो पाठलाव कर म्हणून आज्ञा दिता.

14) संत जुआंवा प्रमाणें शुभवर्तमान मुळचें ग्रीक भाशेन आसा. तशींच ग्रीक भाशेन आसात सगळीं उरललीं नव्या सल्ल्या व कराराचीं पुस्तकां. पोरण्या सल्ल्या व कराराचीं थोडीं पुस्तकां ग्रीक भाशेन आसात, पण चडसीं हिब्रू भाशेन. एक मनान धरूंक जाय : पवित्र पुराण बरयलां त्यो ग्रीक आनी हिब्रू भासो आतां उलयनात. त्यो जिवंत भासो न्हय.

15) चवथ्या व पांचव्या शेंकड्यांत पवित्र पुराणाचो लॅटीन भाशेन अणकार जालो. मूख्य अणकार करपी संत जिरोम. ह्या लॅटीन भाशांतराची दुरूस्ती 1989 वरसा जाली. म्हणटच इतले शेंकडे भर, जेन्ना मीस आनी हेर रिती लॅटीन भाशेन जाताल्यो, तेन्ना पवित्र पुराणांतलीं वाचपां जातालीं, तीं संत जिरोमान केल्ल्या लॅटीन अणकारा प्रमाणें.

पवित्र पुराणाचो आधुनिक एवरोपी भाशांनीं अणकार करूंक आनी ह्या अणकारांचो धर्मीक रितिंनीं उपयोग सुरू करूंक पयलो पार्टीन लुथॅर पंद्राव्या शेंकड्यांतलो.

18) भारतीय भासांनीं पवित्र पुराणाचो पयलो अणकार जालो तो कोंकणींत, अख्ख्या पवित्र पुराणाचो न्हय, पण शुभवर्तमानाच्या चार पुस्तकांचो, आनी तो केलो इन्यात्सीयों आरकामॉनें (Ignazio Arcamone) ह्या इतालियन जेजुईत पाद्रीन. ते उप्रांत हांगा थंय, गोंयांत तशें मंगळुरांत, पवित्र पुराणाच्या एकान एक भागाचो कोंकणींत अणकार जायत आयला.

पवित्र पुराणाच्या कोंकणी अणकाराची अदीक गरज पडली, जेन्ना 1964 वरसा थावन मीस आनी हेर धर्मीक रिती इल्यो कोंकणींत जावंक लागल्यो. अख्खें पवित्र पुराण कोंकणींत गोंयां अणकारलें 2006 व्या वरसा. ते आदीं फकत नवो सल्लो व करार कोंकणींत छापललो 1974 वरसा.

19) पद्मश्री फावो जाल्लो प्राध्यापक सुरेश आमोणकार आतां संत जुआंवा प्रमाणें शुभवर्तमान कोंकणींत भाशांतर करता. त्या आदीं ताणें हेरां धर्माचीं पवित्र पुस्तकां कोंकणींत उतरायल्यांत. देखीक 'भगवद्गीता,' 'धम्मपद,' 'तिरूक्कुरळ,' 'ज्ञानेश्वरी,' 'जपुजीसाहिब'. सुरेशबाब आमोणकाराच्या भाशांतरांचो गूण हो : जें जें पुस्तक तो उतरायता, त्या त्या पुस्तकाचो निरोप, विचार भावनां तो आपलीं करता आनी मागीर तो भाशांतर करता.

दर धर्माचो गरोप दरेकल्याच्या पवित्र पुस्तकांनीं मेळटा. तशें जाल्यार, आमोणकारान आपणें अणकार केल्ल्या पवित्र पुस्तकांच्या धर्माचो सार आपणायला आनी आत्म्यान आनी मनांतसून तो विश्व धर्मीक जाला. हें ताचें व्हडपण.

संत जुआंवाप्रमाणें शुभवर्तमान स्वामी जेजुचे शिकवणेचो आमकां आपरोस दिता. हें शुभवर्तमान कोंकणींत अणकारून, स्वामी जेचुचे शिकवणेचो आपरोस सुरेशबाबान एक तीर्थ कशें भितर घेतलां आनी उत्तमपणीं, भायल्या रितिंनीं न्हय, स्वामी जेजुचो शीश्य आपूण जाला.

20) संत जुआंवा प्रमाणें शुभवर्तमान आमोणकार उतरायतना, हांव ताका लागीं आसलों. कितल्या चित्तान ताणें तें वाचलां, कितले भक्तीन तें ताणें नियाळळां आनी कितले खोलायेन तें ताणें आपलें केलां म्हणून साक्ष दिवंक म्हाका अभिमान आनी खोस भोगता. आपलो अणकार तितलोच निश्चीत जांवचो म्हणून आसलो ताचो हुसको आनी ध्यास. देखून अणकार सुदारचे पासत जायते पावटी ताणें दुरूस्ती केल्या. त्या भायर वळीन वळ, अक्षरान अक्षर एका पुराणशास्त्री कडल्यान बसून आनी दिसांचे दीस खोवून कोंकणी अणकार ग्रीक मूळ ग्रंथाचेर घासून तपासला.

म्हणटच अणकार जाता तितलो संपूर्ण करूंक सुरेशबाबान तकस घेतल्या आनी घाम वारयला. ह्या ताच्या मोगाच्या वावराक हुनहुनीत शाबासकी आनी पुश्कळ येस.

21) सोंपयतना सुरेशबाबाक एक सुचना नमळायेन करूंक सोदतां : थॉमस स्टीफन्साचें 'ख्रिस्त पुराण' मराठितलें कोंकणींत भाशांतर करचें. हो वावर आपल्या खांदार घेवंक आनी शर्ती पाववंक सुरेशबाबाक अस्सल योग्यताय आसाच.

17 व्या शेंकड्या थावन गोंयां आनी गोंयां भायलो ख्रिस्ती कोंकणी समाज हें पुराण वाचीत आनी गायत आयला धर्मीक सुवाळ्यांनीं, अदीक करून घरांत प्रेता मुखार अख्खी रात भर. ही परंपरा गोंयां पेडणें तालुक्यांत दोन वरसां पाठीं पर्यान चलताली. हर्मळचो नांवलौकीक पुराणकार कोंसतांस कारदोज अंतरलो तेन्ना ही परंपरा गोंयां बंद जाली. ही परंपरा पर्थून सुरू करूंक आनी पसरवंक आतां मराठी उपकारना, कोंकणी जाय. हे आमचे गरजेक सुरेशबाब पावतलो म्हणून हांव आस्त बाळगितां.

चांडाळ कर्म

– महाबळेश्वर सैल

एक महापातक घडलां. तें पातक घडतसान कावळ्यानय काळखांत तोंड लिपयलां. पातकाकय सीमहद्द आसूक जाय न्ही! ल्हानसान पापाक भिवपी, देव रागार जातलो, प्रायश्चित भोगचे पडटलें, नरकात वचचे पडटले म्हणपी हे लोक येदी व्हडली पातकां कशीं करतात? म्हणच तें पाप घडतसान भूंयेंतल्यान किल्लावन येयल्ले कोंब बावलांत, बांळत जाल्ल्या आवयच्या मोम्याचिंवातले दूद आटला. चार रस्त्यावयलो तो वड घुंविल्ल्यावरीं जाला. झाडापेडांनी पाचवो रंग सोडला. चोयवटेच्या भुरग्यालो तोंडातले बोबाळ, पायातलो नाच कोणे काडून घेतला. आनी तीं घुम्म मोनी जाल्यांत. बायलांच्यो गर्भपिशव्यो रडून आक्रांत करतात, म्हण्टांत, असल्या मनशांचे बीज पोटात रुजचे नाका, आनीक म्हण असल्याक जल्म दिवचो नाका! त्यो आपली तोंडा आवळून घेवन बसलात. म्हजे तर सगळे सैम खबटळून गेला, ताका दिसता आपले सूत्र खंयतरी चुकला, मदीच ताका विक्रतीची गांठ घटला. असे म्हण्टात ते राती मुखाल्ल्या झाडार दोन शेवणी विसावल्ली, तातले एक बायलशेवणे पांखां गवसणून मरून सकल पडले. दिसताले त्या दिसासांन मळबार, सैमार, भूंय वाठारार काळे फाशिल्ले वचून वचना. थंय गेलो तो भुयेर पापा वाडटली तेन्ना पापयांचो विनाश करून आपूण परतो परतो अवतार घेवन येतलो. म्हणपी कृशण? मदी विकृतीची गांठ आयली की सैम दुखावता. तशी मनशा कित्याक दुखावनात? हेरांची कश्टा दुःखा आनी अन्याय पळोवन कानार केस ओडून कुशीक सरतात. रासवळपणान हे पातकांआड, अन्यायाआड उबे राविल्ले केन्ना दिसना? सदा सोताचेच दुखरें रूंय फुकत बसप. ती लंगडी भिकारीण कितली रडली, आड्डली. विश्रांतिचे भोगणारे पळोवन कोण एकलो हातात दांडो लेगीत घेवन आयलो ना विश्रांतिल्या बापायल्ल्या बोडकार घालूक.

विश्रांती तेरा दिसांचे आसतना तेगेली आवय भायर पडिल्ली. खळटकीर व्हडली मावसी धांवन येयली.

वाटभर ती हामेऱ्यान रडटाली. दारा, पावतकीर भयणीच्या घोवाक चरांडून गाळी सवत तिने म्हटले, चाडांळान म्हजे भयणीक धाडावन आनी बडोवन माल्ले. गुरवार आसतानाय इल्ली काळजी घेतली ना आनी बाळंत जातकय इल्ले खांवक जेवक घातले ना. आता या भुरग्याकय मारून उडयतलो तू.' हाचेर भयणीचो घोव व्यंकू भायर येवन बुरश्यो बुरशो गाळी सवंक लागलो.

तरी मावशी घरात गेली. तिणे विश्रांतीक उखलून घेतले, येदिशी मरणाक पाविल्ली कूड! हातात घेवन गेल्यार हातातल्यान गळून पड्टाली. दोळे बाविल्लेवरी जाल्ले आनी हातापायांच्यो काडीबडी कुडीक लांबताले. तरी ओट ओले आसले, ते आवयल्या मोम्याची वांक आयिल्लेवरी थरथरताले. भुकेन रड्टलो म्हळ्यार रडूकय जीव नासलो. मावसी तेका तशेंच पदरात गुठलावन कुशीक धरून आपल्या घरा घेवन आयली.

मावसेन ताची बेस सेवाचाकरी केली. तेल, काडले न्हावयले, दूद उदक नीट पिवयले. ते आंगान भरतकीर गोरे, गुटगुटीत दिसूक लागले. पूण प्रकृतीन इल्ले नाजूकच. मदीच थंडी भरताली आनी हड्डे घुर्रघुर्र वाजताले. मावसेलो घोव बेगीनच जाण्टो जाल्लेपरी दिसतालो. तो केन्ना म्हणाटालो 'बाय लग्न जावन गेले. बाबय फाल्या शिकून थंयतरी परगावांत वयतलो. आमी आनीक म्हातारी जातली. तू विश्रांतीक तेच्या बापायसरी पावय. आता काय जावचे ना तेका. मर म्हटल्यार मरचे ना. पण मावसेन तेका आपणापसून पयस केले ना. बापूय केन्ना खबरेक येयलो ना. आपली धूव आसा काय मेली तेंवय पळयलें ना.

व्यंकू सोरो पितालो. गावात झगडी करतालो आनी दुसरे लग्नय जावक सोदतालो. पूण तेका कोणे लग्नाक चेडू दिले ना.

मावस भावंडांत हासत खेळत विश्रांती व्हड जाल्ले. मावशेनय जशे ताका व्हटयेच्या उबेत धरूनच वाडयल्ले. मुळांत तें मोगाळ, मोंवाळ स्वभावाचे, देवागुणाचेच आसले. तांतून कवाशाची पाकळी उकशे नाजूक. न्हिदून पडटकीर मळबातल्यान देवी अवतरिल्लेवरी ते सोबीत दिसताले. उलयल्यार बारीक घांट किणकिणिल्लेवरी जाताले.

आता मावस भयणीले लग्न जाल्ले. मावसभाव नोकरेक लागून भायल्या गावांत पाविल्लो. तशेच कांय तेपान मावशी अचकीत दुयेंत पडली आनी तातूनच मेली. तेन्ना विश्रांतीक निकतीच तेरा सोपून चवदा लागिल्ली.

मावशी मरतकीर मावसेल्या घोवान ताका रोखडेच बापायसरी व्हरून पावयले.

विश्रांतीक चडशें वायट दिसले ना. तें रडलेय ना. पयलीच फावट तें बापायक पळयतालें, खाड वाडिल्लोसो, दोळे व्हांविल्लोसो बुरसो तो आसलो. पूण तो ताचो बापूय आसलो. हो विश्वास, हो भावार्त व्हड आसलो. आपलो बापूय आपणाक मेळ्ळा हे खोशयेन ते मावसेल्या मरणाचे दुःखय विसरून गेले.

. दार उक्तेच उडोवन पयल्याच दिसा तें मावसेल्या घोवावांगडा बापायकडेन पाविल्ले तेन्ना तो न्हिदिल्लो आसलो. हागेलो आवाज येतकीर तांबशे दोळे उक्ते करून खर नदरेन पळोवक लागलो. मावशेल्या घोवान

म्हटले, 'तुगेले चेडू हें. मावसी मेली. आता तुवेंच सांभाळचे तेका.'

तो काय वेळ तांका भ्रमिश्ठावरी पळयत रावलो. मागीर म्हटले, 'तें जाल्ल्या तेराच दिसानी तेगेली आवय मेली. म्हाका वटवटे इतली वर्सा. आता म्हज्यान पोसूक जावचे नात तेका.'

पूण मावसेलो घोव मुडदारासारखो ताका थंयच सोडून गेलो.

म्हैनोबर बरो गेलो. घरात आशिल्ले तांदूळ दाणो घेवन विश्रांती पेज शीत कितेय रांदताले. सांजचो तो येतकीर ताका वाड्टालें. तो सोरो पीवन येतालो पूण चड बोवाळ करनासलो. तो एका चणे शेंगा भाजच्या भट्टेर वावर करतालो. दोन फावट बरे चणेंय घरा घेवन आयल्लो. चड कायच उलयनासलो. वास घेतलेवरी सूं सूं नाक ओडत रावतालो. केन्ना तांबड्या दोळ्यांत तो रोखून पळयतालो तेन्ना विश्रांतीलो जीव कापिल्लेवरी जातालो. पूण तो म्हजो बापूय हो भावार्त व्हड आसलो. मावसेल्या पायांखाला आसताना संसारात वाकडे तिकडे किते आसू येता हाची जाणच नासली. मनान तें ल्हान बाळकच आसलें. कुडीनय ल्हानशेंच, बारीक, नाजूक गोरेंच.

त्या दिसा काळोख बेगीनच देवंन आयल्लो. काळखाच्यो सावळ्यो भुतांची उलटी पावला कशी घरामुखार रसत्यार पातळिल्ली. घरांच्या पाख्यापाख्यांर घुगमां फाकिल्ली आनी आपल्या चोचीन आपलीच पांखा पिनून रक्तबंबाळ करून घेतालीं. मागीर अचकीत काळे खूब काळे नागसर्प हुडटात असे दिसूक लागले. लागीच एक सैतान पापाचे मुळवण खणटालो आनी रक्तमांसाचेर पिकास मारिल्लेवरी घुप्पघुप्प आवाज येताले. विश्रांती मनात खूब भियलेले तरी दारात बसून बापायची वाट पळयत आसले.

ते रातीक बापूय सोरो पीवन आयलो आनी ताणे विश्रांतीचेर बळजबरी केली. खूब घुबडां ताचेर जशी बसून ताका चोंचयताली अज्ञात दिकेतल्यान कितले काळे चपके तोंडार बसताले! पिसडून उडयल्ल्या फुलाची एकेक पाकळी रगतान भरून रगतात मेळटाली. दश दिकातल्यांन आदिमायेचे दुखेस्त हुंडके थेंबथेंब गळटाले तुजें भुरगें, तुजोच श्वास, तुजोच दोळो, तुजेंच काळीज, तुजीच आंतडी, ताची राखण तुवेच करप, देवान तुजेर सोपयल्ले पवित्र कर्तव्य. दुश्ट चांडाळ जावन तुवेंच तें पिसडून उडोवप!

अशी ही किंकाळ बळजबरी चारपाच म्हैनेतरी चलिल्ली. कितें करतलो, कोणाक सांगतलो! कुडीन मनान गळसणून ते विळविळीत जावन गेल्लें. कितें चल्लां कितें घडटा कांयच कळनासले. वयल्यान धमक्यो, कोणाक सांगल्यार चिरून मारून उडोवच्यो. भिरांत, अब्रू वाऱ्यार वचचेली. मन उक्ते करूक लागिचो कोण नाशिल्लोच.

तातूत तें गुरवार जालें, गुरवार जालें म्हण कळटकीर खरेच ताणे विश्रांतीक गळो चिरून मारून उडयलें आनी पयस रानाकडेन व्हरून पुरलें. हांगा एका अज्ञांवर पातकाचो राक्षसी थयथयाट सोंपलो. बळजबरी सोंसता सोंसता एक फुला बाळक मेले. त्रिकाळाच्या कपलार एका पातकाचें मोट्ठें चवन पडलें. ●●●

'कुणबी बायलांची दुखेस्त गितां'

– श्री. अजित पैंगीणकार
काणकोण

गोंयची कुणबी जमात ही आद्य जमात. मुठी मारून खुंटी जोडली. म्हळ्यारच पयलें शेत कोसून त्या जाग्यार थळाव्या दैवतांची थापणूक करपी ही जमात. बळी राजाचे वंशज मानपी. शेता भाताचो वेवसाय करून आपलें पोट भरपी. हे लोक गोंयांत आयले काय गोंयची मूळ जमात हो विशय जरी वेगळो आसलो जाल्यार लेगीत कुणबी समाजाकडेन जी संस्कृताय आसा ती खेरीत नाव घेवपासारकी आसा. झाडपाल्याच्या वखदापासून तरेकवार वस्ती तयार करपाची कला ह्या समाजान सांबाळ्ळी. तिगयली. दोंगराच्या माथ्यार सूर्याचो धग सोसपी कुणबी समाज गरीबी, दारिद्य, अज्ञान हाका लागून बरीच वर्सां फाटी पडलो. मुठी मारून खुंटी जोडपी हो समाज भुमीहिनच उल्लो. सामाजिक सुदारणेपासून पयस रावलो. ज्या जाग्यार उदकाची सोय ना अशा जाग्यार रावन लेगीत कुणबी समाजान कष्टान, त्रासान फुलांची बाग फुलयली. उसाचे मळे फुलयले. शेतां-भाटां तयार केलीं. हातांक मात कांयच उल्ले ना अशी स्थिती जाल्लो हो समाज आयज शिकून मुखार सरत आशिल्लो दिसता. ह्या समाजांतल्या तरणाट्यांक शिक्षणाचे महत्त्व समजपाक लागले. शिक्षणाबगर समाजांक स्थान ना. काम करपाची, कष्ट करपाची सादना हळूहळू कमी जावपाक लागली.

हेर समाज शिक्षणाक लागून उदरगतीकडेन पांय दवरपाक लागला हें जेन्ना कुणबी समाजातल्या तरणाट्यानी पळयलें – तेन्नाच या तरणाट्यांक जाग आयली. आयज गोंयच्या मुखेल समाजाक नोंद घेवपासारखी ही जमात जायत आसा. राजकीय, सामाजिक , सांस्कृतीक मळाचेर नाव घेवपा सारकिल्ले तरणाटे वावुरताना दिसतात. एखाद्या कार्यावळीची जापसादरकी सांबाळतानाच ती तडीक व्हरपाचे काम कुणबी समाजातले कार्यकर्ते करताना दिसतात.

गोंयच्या लोक संस्कृतायेक कुणबी समाजाचे योगदान खूब व्हडलें आसा. सांस्कृतीक दायज सांबाळतानाच आयच्या पिळगेकडेन लेगीत ती जापसालदारकी सोपोवपाचे काम कुणबी समाज करताना दिसता. कुणबी समाजांतली बायल सामकी सोशीक. वयाच्या धाव्या वर्साक लागून ती दाव्याक बांदिल्या बैलावरी कामाक लागता. गोरवां सांबाळपापासून शेतांतली, कामतातली कामा करप, उदकाची पुरवण करप, भातां उकोडप, तांदूळ तयार करून घेवपासून, रांदोप, वाडोप, घरांतल्या भुरग्यांली, जाण्ट्याली दूख पळोवप, दारांक आयिल्ल्या सोयऱ्यालो मान दवरपाची कामा करताना लेगीत लोकसंस्कृताय तिगोन दवरपाचे काम कुणबी बायलांनी केलां. मात तांचे दुःख पिडा कोणेच जाणून घेवपाचो प्रयत्न केलो ना.

सूरया राधिका कन्या गो
उठली सकाळच्या पारा गो॥
उठली सकाळच्या पारा
गेली ती गाईच्या गोठ्या गो
आणिले पसभर शेण गो।
घेतील्ली तांब्याची घागर गो।
गेली ती पोमुल्या तळयेर गो।
आणिले घागरभर पाणी गो।
काडिले घरादारा शेण गो।
ठेविले चुलीवर आथन गो
घातिले पडीभर तांदूळ गो।
रांधिले पक्वान जेवण गो
वाडिले भावा भयणी ताट गो।

घरातल्या व्हडल्या चलयेचो दीसपट हो असोच आसता. लग्ना पयली भावा भयणीक वाडोप, लग्ना उपरांत घोव, देर, माव-मायंक वाटा वाडटा आपुण मात केन्ना केन्ना उपाशीच रावोप. हेंच ह्या बायलेचे जीणे.

दारी चिमुकले झाड गो सखे
काणकोणा पैल्यान म्हजो गाव गे

आपोवपाक आयलो म्हजो भाव गे सखे
धाडना म्हणाली तुजी माय गो सखे
उपाशी गेलो तुजो भाव गे सखे
जिवाक चिटीमिटी जाता गो सखे।

आपले दुःख मनातल्या मनात चिड्डून दवरपाक ह्या बायलेन वर्सां घालयलीं. मुकाट्यान, मोनेपणान सोसत रावली.

आंब्या तुजो ताळो
ताळो मोडुनि रथ घडयालो
तुळशी देवा रथ न घडयालो
पायका देवा रथ न घडयालो
गरवय देवा रथ न घडयालो

पुराय जिवित घरातल्या हेर लोकांच्या सुखाखातीर वेचपी कुणबी बायल.

कात बाये कात
तवश्या तवश्याची कात
आमी हांगा खेळूंक येयल्या
थंय जाली रात

अशें म्हणपी ही बायल केन्ना केन्ना

फुगडी घाल गे फेराची
लज सोड गे देराची
फुगडी घाल गे फेराची
लज सोड गे बायेसाची

म्हणटा आनी घरांतली लज भायर वचू नजो हाची जापसालदारी आपल्याकडेन दवरता. तिका घरातल्या सगळ्या लोकांची काळजी. जावं जाण्टो माव-माय नाजाल्यार आंकवार नणंद ती म्हणटा

फुडल्या दारांक तुळस फाटल्या दारांक पणस
कित्याक उदक घालचे आई सांग सांग
येदेशें साळू येदें व्हडलें जालें
केन्ना लगीन करया आई सांग सांग

लग्न करून आयिल्ली कुणब्याली बायल फाटले सगलें विसरना, म्हण्टा-

आई परस माझी मांय बरी गे
बाबा परस म्हजो मांव बरो गे

हें गीत गायतानाच ही कुणबी बायल दुसऱ्या वटेन म्हणटा

मांय बाय कशी गो
तळपावेली कुल्ली कशी
मांव बाय वसो गो
ताळयेवेलो माकोड कसो
जाव बाय कशी गो
खादळ्यातली वल्ली अशी
देर बाय कसो गो
केळी वेलो भंवर असो
नणंद बाय कशी गो
कपळावेली तिरपीट अशी गो

हे सांगतानाच तिचो घोव मात म्होवांसारखो गोड. मोग करपी. जीवाक जीव दिवपी हे सांगपाक ती विसरना.

कुणबी बायलांची गितां सैमाच्या सान्निद्यांक घडटात. हो सैम. ह्या सैमांतल्या फळांचेर, फुलांचेर तांचो आशिल्लो मोग दरएका गाण्यातल्यान दिश्टी पडटात. या सैमाचेर तांचे जीवन अवलंबून आशिल्ल्यो बायलो गायतात.

वाटेवेल्या आवाळे गे
चनर फुल्लें साळीक गे॥
शेवकां बाये शेवकां गे
तांबडे माडाची शेवकां गे॥
बांदे बाये बांदे गे
हळदीचे बांदे गे॥
वैयल्या राना
खायल्या राना केवणी फुल्ल्या ॥
कापशिणीच्या सुता गे बाय
वळील्यो पाच वाती गे बाय ॥
देरातल्या मिरवली तळे

मिरया कितलो भार गे॥
वैयल्या राना गो बाय
फुलल्यो आबोल्यो गो बाय॥
केट्टिणीचे केस्ट काडले
सान सुर्या धाडले
सये गे आमी केस्टा जिकुया ।

सात्विक आचार आशिल्यो कुणबी बायलो. बदलपी परिस्थिती लेगीत आपणावपाक लागल्यात. सृष्टीच्या कालचक्रांत जसो प्रत्येक जातीचो, वंशाचो, देशाचो इतिहास बदलता तेच वरी कुणबी बायलो लेगीत बदलपाक लागल्यात. चूल आनी मूल ही मेर हुपून आयज भायर सरपाक लागल्यात. धालांच्या मांडापुरते मर्यादित आशिल्ले लोकसंगीत, तांची दुखजिणी स्थिती समाजामुखार मांडपाक लागल्यात. जीव तोडून नाचतानाच मनातले उत्फर्के लोकांमेरेन मांडपाक लागल्यात. कुणबी बायलांची दूख हळूहळू लोकांक समजूपाक लागल्या. आर्थिक तशेंच समाजिक बळगें नाशिल्ल्यान फाटी आशिल्लो हो समाज प्रगतीच्या दिशेन वाटचाल करताना दिसता. वैचारिक बाबतीत आशिल्लो तांचो स्वभाव गूण, सात्वीकता, प्रामाणिकपणा, विश्वास, कष्ट करपाची तयारी स्वावलंबन हे गुण तोखणाय करपा सारकिल्ले आसात. कृषक समाजाच्या महान परंपरेचे पूजन मानपी हो समाज.

●●●

दोन कविता

फामिलसूत्र

आयतारा
म्हज्या म्हातान्या आवय-बापायक
मेळपाक
हांव
फ्लॅटांतल्यान घरा वयतां

आयतारा
म्हजीं आवय-बापूय
वाट पळयत आसता
आपल्या
मर्णाची

आयतारा
सग लें बंद
मर्ण लेग ीत

आयतारा
आवय-बापायक मेळ्ळ्या उपरांत
हांव वयतां
पिकनिकेक
बायल भुरग्यावांगडा

हांव एन्जॉय करतां
आयतार
आवय-बापाय सकट

म्हाळसूत्र

खंयतरी
रडपाचो
आवाज
येता

आयक
कान दिवन आयक

खंयतरी रडपाचो आवाज येता

खंयसून येता कळना
कोण रडटा कळना
फांतोड जाल्या काय आमोरी
कळना

पूण खंयतरी रडपाचो आवाज येता

पळय
मळब सकयल देवलां
मळब सकयल दैवत आसा
तकलेक तेकलां मळब
मळब आनी भूंय
हेंच्या मदीं
कोणतरी चिड्डला आसतलो

आयक
कान दिवन आयक

आता रडपाचो आवाज येयना

पळय
आतां रडपाचो आवाज येयना

– काशिनाथ शांबा लोलयेंकार

गौतम बुद्ध

काळशक्त वावुरता अव्यक्तांतल्यान
आनी रावता कार्यान्वीत समळें व्यापून
तीच नियंती चराचराची
पेलता भार ती काळम तीची
काळाचे मरजे प्रमाण
जल्म घेवन ती मनीस रूपान
येता घालूंक थाऱ्यार समळें
रावंक मागीर सुप्त अव्यक्तांत

हेच नियंती काळशकतीन
घेतले अवतार काळाकाळार
सावरूंक काळ वळखून मरज काळाची
तशीच काळाची मरज म्हुण
निर्मिलो तिणे अवतारी गौतम बुद्धाक
हाडूंक शेणिल्ले मनीसकुळयेक उजू
मार्गार
दाखोवन वाट आत्ममिन्याना प्रशेची
जी भरकटत वताली
सांपडून अहंभाव, सुवार्थ, हेवेदाव्यांच्या
चपकुलांत

भरली ते खातीर नियंत्या काळशक्तीन
गौतम बुद्धा भितर सोसणाय करूणाय
मनीस जिणेच्या आपलेपणाची
हाडूंक निर्वाण अवस्था समेस्तांच्या
जिणेंत
जाचेवरवीं जिणेतत्व होलमतकच
लागता दिसूंक परकी - पेलो खासा
आपलोच
सोंपून 'उंच-उणाक' पणाचे भेदाभेद

दाखयले गौतमबुद्धान परिणाम
भोग वासनांचे अंतहीण खर वखवखीचे
जे दिवन सूख अतृप्त खिणयाळें
जातात कारणां दुख्खांची पिडीत रावपी,
शिकयली जोडूंक मुक्ताताय सासणाची
अणभवत परमसूख मुक्तीसरीं व्हरपी

दाखयली उक्ती करून जिणेची वाट खरेली
भायरावन भोग , उपास, व्रतां, कर्मकांडां
हुमटायलें आशेछेपण, तृष्णा जी जाल्ली
समळ्या दुख्खांचें कारण
केलें चित्त निर्मळ थीर दोमराभशेन
जियेवंक जीण सात्वीकतायेन
विमुक्त हुसक्या मेकळी
फुलत्यां फुलांभशेन

जल्मजात फावो जाल्ल्या वैभवान
जाय जाल्यार गौतम बुद्धाक
मस्सर भोगूं येतालीं सुखां मारून फोल्गां
करून घर संवसार, नाच शिरिंगार
पुणून आफडूंक शकलें ना ताका
ताचें वैभव कारण तो जातकच
आसलो मुक्तीदातो
रासवळ सामान्य शेणिल्ल्यांचो
अर्थहीण जियेतल्यांचो

जिणे सिद्धीप्रमाण जोडले ताणें
मनीसकुळयेक एकाच धाग्यान
ना करून मनशां मजगतचे भेदभाव
मातिल्ले संसर्गान सुवार्थाच्या रोंटान
जे उडयताले भेरेवन वंयो बुद्धीच्यो
बांदून सभावांत आळय मजल्यांचे
जांकां नाशिल्ले पांवडे, नाशिल्ले हुंबरे
वयर सकयल सरूंक येता तसले

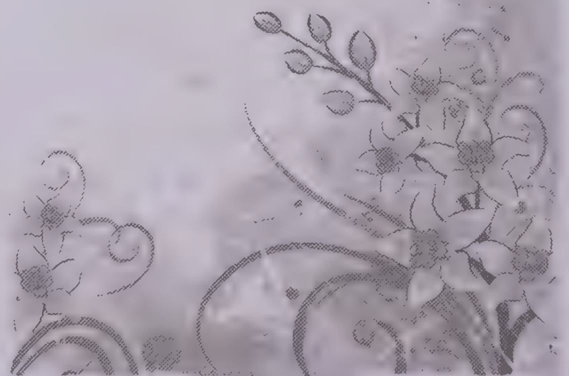
गौतम बुद्धान केल्ली उत्की वाट निर्वाणाची
परिपूर्णतायेच्या आठ दीपस्तंभांवरवीं
चडूंक सपणां शीळ समाधी प्रज्ञेची
ध्यान प्रार्थनेन आपलेभितर स्थापून
कालातीत सत चिरंजिवें
जांचो केन्ना जावंक शकना क्षय
लायली जाल्यारय कसलीय लेबलां

दिलो जिणेमंत्र तत्वबोधाचो
नवे नदरेची तारां दाखोवपी
उगडूंक दारां चिरंतन उजवाडाचीं
केलो परावर्तीत दैववाद मनां-काळजांतलो
जो युगांयुगां भितर धोंगशीत राविल्लो
जावन कोंड अज्ञानाचें, थिल्लर जिणेचें
कुसके बांयचे व्यर्थ उतळताप कशे

गौतम बुद्ध जियेलो, जन सामान्यांत
वावुरलो

पारदर्शी हारशाभशेन
दवरून उत्कें काळीज
भितल्लेंच दाखयत भायर
दिल्यो दीक्षा झाडून
सगल्या जातींतल्या लोकांक एकाच
मापान

करून गिन्यानी जाणकार
केलो काळ आरती परतो
दिवन छेद विशमतायेक

दिश्टाव्याच्या खोलायेंतली पर्जळीत
वज्रथिकां कशी काळाक पुरून उरपी उतरांनी
जिणे अर्थाच्या धम्मपदांनी
जिणे खोलायेच्या सुक्तांनी
केली उकती वाट मनीसजिणेच्या साफल्याची
ना करून युगां युगां सांचिल्लो काळोख
जो आडायतालो
मनमळबांत उदेतल्या सुर्याक

सांगलें गौतम बुद्धान :
जो शरण वचून घेता जाणून सतां
तोच खरो प्रज्ञावान तोच जोडटा चिरंतन सुखां
तोच खरो शिश्य जो एकाच मापान
लेखता सत्कार, तिरस्कार कांचवेनासतना
मानून आपणाकच आपलो स्वामी,-
आपलो आधार

जिणे दिका दाखोवपी
जिणे मळब विस्तारावपी
गौतम बुद्धाच्या शिकवणेचो जालो पूल
जोडपी देशादेशां मजग तचे खंड - म्हासाग र
जाच्या वेल्यान चलतना
आयजय येता लाग ँ
काळ पुर्विल्लो मेळूंक चालंत काळाक
वचून मेळपाक अनंततायेच्या भविष्यकाळाक

– प्रकाश पाडगांवकार

काळेकिट्ट घोडे

काळेकिट्ट घोडे धांवतात कॅनवासार खिडकाळत
काळेकिट्ट घोडे धांवतात कॅनवासार
काळेकिट्ट घोडे धांवतात
काळेकिट्ट घोडे
काळे किट्ट

धांवत धांवत
घोडे पावले खंय?
दिसनात दोळ्यांक
दिसता फकत कॅनवास
धवोफुल्ल
आनी
येता आयकूंक एकसारको
कानाच्या पड्ड्यार खड खड खड खड
घोड्यांच्या टापांचो आवाज....

आल्बम

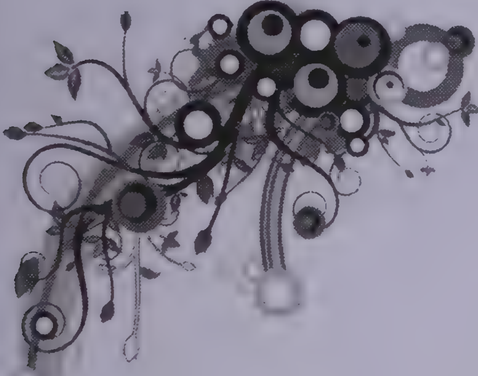
हांव चाळटां आल्बम
भुरगेपणांतल्या म्हज्या फोटवांचो
ब्लॅक ॲण्ड व्हायट

एक एक फोटो म्हळ्यार
घडणूक म्हजे जिणेंतली एक एक
गोठयल्ली
काळ्या धव्या रंगान

म्हजें भुरगेपण येता भायर
काळ्या रंगांतल्यान
धवोफुल्ल कोंब कशें फुटून

धवो आनी काळो
उलयतात एकामेकांकडेन
म्हजेविशीं, म्हजे जिणेविशीं
दोळ्यांतल्या दोळ्यांनीं
चाळटां चाळटां म्हजी जीण...

– परेश नरेंद्र कामत

पासवर्ड

तूं चल्लो?
वच, हांव तुका राव म्हणचें ना
पूण, वच्चेपयलीं
एक वरभर तरी
पोटभर उलय मरे पापया....

अशें कितें आसा त्या कंम्प्युटरान
जें म्हजेकडेन ना?

तो तुका व्हरता आसत
संवसाराच्या ह्या पोंतावेल्यान
त्या पोंतार खिणाभितर

म्हजे पुता,
कंम्प्युटरावयलो संवसार
म्हज्यार संवसार न्हंय
खरो संवसार तुका आतां कळटलो
तूं आतां घराभायर पाय दवरतलो तेन्ना

हालीं तुजे मांडयेर सदांच लॅपटॉप
तशें हांवुय बसतालें रे
तुका लॅपटॉप कसो मांडयेर-
घेवन वरांची वरां...

आतां गरज नासतना
म्हाका तुज्या भुरग्यांचो हुस्को
मेळटली काय तांका मांडी तुमची?....

खऱ्यानींच तूं आतां व्हडलो जालो...
आतां तुज्या केंसांकय हात
भोंवडायल्लो तुका आवडना,
तुजे केंस रोखडेच इबाडटात

तुजेर तापील्लेंय तुका आवडना?
तूं रोखडोच गुर्र जाता

तूं वच, हांव तुका राव म्हणचें ना
पूण वतना तुजो पासवर्ड मात दिवन वच
केन्नाय म्हाका दिसलें जाल्यार
तुज्या काळजांत भितर रिगूंक
तुज्या मनाचो थाव घेवंक

दितलो मरे तुजो पासवर्ड?

– नुतन साखरदांडे

वयतकूच तूं

वयतकूच तूं चाळ्ळे मोने, घरपोरसूंय गो सुकें सुकें
पोरांय मांजरावरी मोनी आन् दर दोगांयच्या मर्दी धुकें

वयतकूच तूं घरांत लेगीत पांवल म्हजें गो आडखळटा
आटून वयता वारोय रोकडो उस्वासाक जीव तडफडटा

वयतकूच तूं हे वाटेचेर मूय लेगीत गो झळकना
जग सगळें हें जाता अचानक परकी कित्याक तें कळना

वयतकूच तूं लागून पनवत पान पान पिंपळ झडयता
मळ्यां वथरतें गीत म्हगेलें ल्हवु ल्हवुशें गो लयाक वयता

वयतकूच तूं दोनूच दिसांक जर ही म्हजी अशी स्थिती
खरेंच म्हजे आदीं गेल्यार म्हजी कितें गो परिस्थिती

– बाकीबाब बोरकार
अणकार : रमेश भगवंत वेळुस्कार

(ही कविता बाकीबाबान 1-9-1962 हे दिसा पणजे बरयली. पयले पावट ती 1965 त ''गितारांत'' जाल्यार उपरांत 1972 त चांदणवेल ह्या तांच्या संकलनात प्रसिद्ध जाल्या. ही मुळ कविता मराठींत आसा. ताचो अणकार एकदीस असोच ती कविता वाचतां वाचतां जालो. ''तू गेल्यावर'' अशें हे कवितेचें शीर्षक आसलें.)

पणजी 1-9-1962

. गितार 1965.
चांदणवेल 1972

वादळी जग आणि समाधी

– सोमनाथ कोमरपंत

मानवी संस्कृतीत मौलिक भर टाकणाऱ्या सर्जनशील व्यक्तींनी जगाच्या गलबल्यात एकान्तात जीवनसाधना करून आपली मुद्रा उमटविली आहे. लौकिक जगाला लगटून असलेली, त्यांनी निर्माण केलेली ही अलौकिकाची अनुभूती आनंदायी आहे. तापत्रय विसरायला लावणारे हे अभिनव विश्व आहे. साहित्य, चित्रकला, शिल्पकला, मूर्तिकला, वास्तुशिल्प, संगीत आणि नृत्यकला इत्यादी कलांच्या आदिकालापासून झालेल्या विकासामुळे या भौतिक जगाला आत्मिक उन्नतीची मिती लाभलेली आहे. अर्थात ही सारी निर्मिती म्हणजे सर्जनशील आत्म्यांची त्या त्या काळातील निःश्वसिते आहेत. आपल्या अंतर्मनातील आंदोलनांना प्रज्ञावंत आणि प्रतिभावंत वाट करून देत असतात. भौतिक जगाला या कलानिर्मात्यांच्या स्वप्नसृष्टीकडे लक्ष द्यायला वेळ नसतो. बऱ्याचदा इच्छाही नसते. त्यामुळे होते काय? कलानिर्माते एकाकी पडतात. त्यांना समानधर्मे कुणी नसतात. त्यांच्या अस्वस्थतेच्या खडतर समयी कलेची जन्मप्रक्रिया चाललेली असते. संघर्षाच्या मुशीतूनच कलानिर्मितीचा दिव्य क्षण उद्भवत असतो. परंपरेला छेद देऊन नवता जन्म घेते. प्रगत समाजात परंपरा आणि नवता यांचा समतोल हवा. गतानुगतिकतेच्या अवगुंठनात समाजमन अडकते तेव्हा त्याच्या भविष्यकालीन प्रगतीची दिशा कुंठित होते. अशा वेळी सृजनात्म्याला क्रांतिप्रवण व्हावे लागते. असे क्रान्तदर्शी प्रतिभावंत

सुरुवातीला समाजाच्या पचनी पडत नाहीत, ते सहजतेने स्वीकारले जात नाहीत. पण कालप्रवाह पुढे सरकतो. 'पृथ्वी अफाट आहे आणि काल अनंत आहे.' या भवभूतीच्या वचनाचा प्रत्यय येतो. मर्मदृष्टी लाभलेल्या रसिकजनांकडून त्यांच्या कलेचा आस्वाद घेतला जातो. जगाच्या संस्कृतिसंवर्धनाच्या प्रक्रियेत आजवर असे घडत आलेले आहे.

जी गोष्ट साहित्यिक, चित्रकार आदी कलावंतांची, तीच गोष्ट शास्त्रज्ञांची आणि रूढीग्रस्त समाजात क्रांतिकारी बदल घडवून आणू इच्छिणाऱ्या समाजसुधारकांची, विचारवंतांची. या संदर्भात आठवण येते ती डॉ. पु. ग. सहस्रबुद्धे यांच्या 'माझे चिंतन' मधील 'विश्वाविरुद्ध' या चिंतनशील वृत्तीने लिहिलेल्या प्रदीर्घ निबंधाची. विवेकनिष्ठा आणि संस्कृती यांमधील अभिन्नत्वाचे नाते त्यांनी अधोरेखित केले आहे. आपल्या जीवननिष्ठांसाठी ज्यांनी ज्यांनी आत्मसमर्पणाचा मार्ग स्वीकारला त्यांच्या जीवनामार्गाचे मर्म त्यांनी विशद केलेले आहे.

'विवेकनिष्ठेसाठी आत्मबलिदान करणे ही मानवी संस्कृतीच्या प्रगतीसाठी एक अत्यंत अवश्य असलेली गोष्ट आहे असे दिसते. कारण नुसत्या सत्याचे, नवतत्त्वाचे, नवविचारांचे आवाहन माणसाच्या मनाला बोचत नाही. त्या सत्याच्या मागे अग्निज्वाळांचा प्रकाश जेव्हा दिसतो तेव्हाच माणसाची दृष्टी तिकडे वळते, एरवी नाही.'

आजच्या समाजजीवनात अधूनमधून बुरसटलेल्या विचारांची त्सुनामी लाट येते आणि स्थिर जीवनाची उलथापालथ होते. तशी ती जगाच्या इतिहासात अनेकदा झालेले आहे. परंतु ही वादळे अंगावर झेलून अंतःप्रेरणेतून आलेले विचार समाजमानसात रुजविणारे शांत प्रवृत्तीचे प्रज्ञावंत जन्मास आलेले आहेत. जनांत राहूनही त्यांनी वनवास सहन केला आहे. ही मोठ्या मनाची माणसे प्रातःस्मरणीय वाटतात. जनप्रक्षोभाची तमा न बाळगता आपल्या ध्येयमार्गाहून विचलित न होणाऱ्या महान विचारवंत आणि समाजसुधारक गोपाळ गणेश आगरकर यांचे या संदर्भात आवर्जून स्मरण होते. उंच वाढत जाणाऱ्या वृक्षाला बदलत्या वाऱ्याची दिशा कळते असे धनंजय कीर यांनी महात्मा जोतिराव फुले यांच्या चरित्राच्या प्रारंभीच म्हटलेले आहे. आगरकरांना जे सहन करावे लागले तेच महात्मा फुले यांनाही सहन करावे लागले. विठ्ठलपंतांनी आणि रुक्मिणीबाईंनी असा कोणता गंभीर गुन्हा केला होता की ज्याचे परिणाम ज्ञानेश्वरादी भावंडांना भोगावे लागले? पण ज्ञानदेवांसारख्या स्थितप्रज्ञ आणि परमकारूणिक महात्म्याने या पतितांकडे क्षमाशील वृत्तीने पाहिले. 'विश्वाचें आर्त माझ्या मनीं प्रकाशलें' असे आत्मप्रचीतीचे उद्‌गार त्यांनी काढले. केवढा विशाल हृदयाचा हा माणूस! वयाच्या एकविसाव्या वर्षी आपले जीवितकार्य पूर्ण झाले असे त्यांना आतून जाणवले, तेव्हा आपण होऊन त्यांनी समाधी घेतली. लौकिक जगाचा निरोप घेतला. पण अप्रबुद्ध समाजाला आत्मज्ञानाची गरज आहे असे त्यांना वाटले, तेव्हा त्यांनी 'भावार्थदीपिका' लिहिली. त्यांचा खरा समाधियोग त्या ग्रंथारंभीच साधलेला होता. लोकानुनय न करता सनातनी विचारांच्या विरुद्ध हा महापुरूष ठामपणे

उभा राहिला. त्यांच्या भावंडानी त्यांना नैतिक अधिष्ठान दिले. ज्ञानदेवांभोवती 'ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी' निर्माण झाली. या प्रभावळीतील ते मानदंड ठरले. एकनाथांनी कुठल्याही प्रकारचे कर्मकांड न स्वीकारता कालप्रवाहाच्या विरुद्ध दिशेला जाऊन आचारधर्म स्वीकारला. त्यांचा लोकान्तामधील एकान्त हा श्रेष्ठ दर्जाचा. त्यांची प्रत्येक कृती आजच्या संदर्भातही अनुकरणीय वाटते. त्यांनी अशुद्ध स्वरूपात उच्चारली जाणारी 'भावार्थदीपिका' शुद्ध स्वरूपात लिहिली. काशीचे तीर्थ रामेश्वरी आणून पुण्य जोडणाऱ्या अजाण माणसांच्या डोळ्यांत त्यांनी झणझणीत अंजन घातले. मृत पितरांना श्राद्ध घालून उद्धार करण्यापेक्षा भुकेने व्याकुळ झालेल्या दलितांना अन्न देणे हे त्यांनी आपले परम कर्तव्य मानले. नामदेवांना आणि एकनाथांना प्रपंचमार्ग सोडून वेगळा परमार्थमार्ग स्वीकारण्याची आवश्यकता भासली नाही. जीवनाचा परम अर्थ त्यांना आकळला होता. खरा मंत्र गवसला होता. गोरोबाकाकांना घट घडविता घडविता विठ्ठलप्राप्तीची समाधी लागायची. सावता माळ्याला 'कांदा मुळा भाजी' हीच विठाबाई आहे ही आत्मानुभूती प्राप्त झाली होती. चैतन्य महाप्रभूंना निळ्या समुद्राला पाहून निळ्या कृष्णाची अनुभूती झाली होती. तर आधुनिक काळातील महात्मा गांधींसारख्या श्रेष्ठ वैष्णवाला दरिद्रीनारायणाची सेवा हीच ईश्वरसेवा वाटायची. तुकाराममहाराज तर आपल्या अवघ्या जीवनात शब्दसमाधी लावून बसले होते. भंडाऱ्याच्या डोंगरकपारीत त्यांनी केलेल्या एकान्त साधनेतून मराठी मनाचे शुभसंचित साकार झाले. कालोत्तीर्णता हा त्यांच्या आत्मचिंतनाचा निकष आहे. तुकाराम आमच्या श्वास निःश्वासांत एवढे मिसळून गेले आहेत की सुख–दुःखाच्या उत्कट क्षणी 'आनंदाचे डोही आनंदतरंग' किंवा 'सुख पाहतां जवापाडें। दुःख पर्वताएवढें' असे म्हटल्यावाचून आम्हाला चैन पडत नाही. तुकारामांच्या उद्‌गारांत जी अवतरणक्षमता आहे त्यांतून केवळ मराठी मन प्रकट होत नाही. त्याहून व्यापक क्षितिज आपल्याला खुणावत राहते. अनेक अर्थवलयांना कवेत घेणारी त्यांची समर्थ शब्दकळा सामान्य माणसाचा कायाकल्पच नव्हे तर मनःकल्प घडवून आणणारा तो शक्तिस्रोत आहे. केवळ टाळांच्या तालावर गात राहणे हा या अभंगांचा गुणविशेष नसून, त्यांचे अभंगत्व त्यांच्या चिंतनशीलतेत, जीवनव्यापक आशयात, आत्मशोधात मग्न राहणाऱ्या त्यांच्यामधील जीवनसाधकात आणि तत्त्वनिष्ठेपाशी भणंगासारखे जीवन जगताना दांभिक समाजाने निर्माण केलेल्या वणव्याला न जुमानता धीरोदात्त वृत्तीने तोंड देणाऱ्या त्यांच्या असामान्य व्यक्तिमत्त्वात आहे. असे तुकाराममहाराज आपणास आजही मानवणारे नाहीत. दुभंगलेल्या समाजजीवनात अभंग कसे भावतील? तुकाराममहाराजांसारखा मेणाहून मऊ आणि वज्राहून कठोर असा पुरुष लाभणे ही दुर्मिळ गोष्ट आहे. तुकाराम ज्या प्रकारचे जीवन जगले ते त्यांनी लिहिले आणि जे लिहीत गेले तसे ते जगत राहिले. सामाजिक विसंवादावर प्रहार करताना त्यांनी लेखणी पलित्यासारखी पाजळली. या तेजोमय लेखणीने समग्र मानवी दुःखाला, प्रपंचविज्ञानातील दुःखकळांना सशब्द केले. म्हणून कालचे तुकाराम आजचेही वाटतात.

पूर्वीच्या ऋषिमुनींनी तपोवनात राहून चिंतन केले. त्यांनी हा मार्ग पत्करला तो केवळ आत्मसुखासाठी नव्हता, समष्टीच्या अभ्युदयाची चिंता त्यांनी सतत वाहिली. त्यातून आरण्यके आणि उपनिषदे निर्माण झाली.

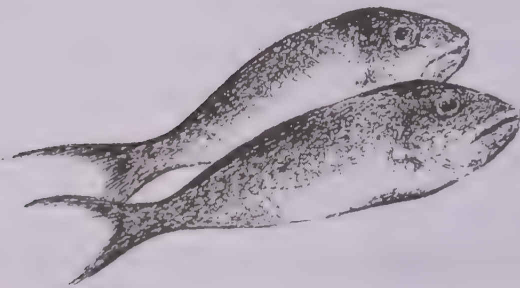
पृथ्वी, आप, तेज, वायू आणि आकाश यांचे जन्मरहस्य उपनिषदांतून सांगितले गेले. या विश्वाची निर्मिती हा परमात्म्याचा किंवा ब्रह्माचाच आविष्कार होय. ब्रह्मरुपाने किंवा परमात्मरुपाने विश्व हे एकात्म होय. त्यांच्या मुळाशी असलेले ब्रह्मतत्त्व आणि माणसाचा जीवात्मा भिन्न नाहीत. असा विचार सर्व उपनिषदांकडून मांडला गेला. ही उपनिषदे ब्रह्मचिंतनपर किंवा आत्मचिंतनपर आहेत. भारतीय नीतिधर्माचा आणि जीवनदृष्टीचा सांगोपांग विचार उपनिषदांतून केला गेला आहे. प्राचीन ऋषींनी निसर्गसान्निध्यात तदात्म होऊन पर्जन्यसूक्ते लिहिली, उषःसूक्ते लिहिली, सूर्य सूक्ते लिहिली. त्यांच्यामध्ये मनुष्यमात्राच्या सौंदर्यविभ्रम टिपणाऱ्या वृत्तीचे दर्शन घडले. रामायण – महाभारत ही महाकाव्ये म्हणजे भारतीय जीवनसंचिताचे नवनीत होय. हे सारे वाङ्‌मयीन कर्तृत्व म्हणजे या श्रेष्ठ प्रज्ञावंतांची – प्रतिभावंतांची विजनवासात केलेली अपूर्व निर्मिती आहे. 'झपूर्झा' मनःस्थितीत गेल्याशिवाय ती होणे शक्य नव्हते.

आधुनिक जीवनातील ऐहिक सुखवर्धनाचा मूलमंत्र ज्या शास्त्रज्ञांनी जोपासला त्यांनी देखील एकान्तात राहून अहर्निश प्रयत्नांची शिकस्त केली. त्यांच्या महान प्रयोगांतून अभिनव विश्व जन्मास आले. गॅलिलिओ, हेन्री कॅव्हेंडिश, ओटीपोन गेरिक, आर्किमिडिज, आयझॅक न्यूटन व आइनस्टाइन इ. अनेक शास्त्रज्ञांचे जीवन समजून घेताना त्यांना केवढ्या मोठ्या समाजिक संघर्षाला तोंड द्यावे लागले आहे याची कल्पना येते. 'गर्दीचे वय कमी असते आणि व्यक्तीचे वय जास्त असते' या उक्तीचा प्रत्यय येथे येतो. ज्ञान–विज्ञान–तंत्रज्ञानाच्या आमूलाग्र क्रान्तीच्या उंबरठ्यावर हे जग उभे ठाकलेले असताना जीर्ण – शीर्ण रुढिग्रस्त समाजासमोर, द्रष्ट्या प्रज्ञावंतांना आणि प्रतिभावंतांना किती प्रतिकूल परिस्थितीतून जावे लागलेले आहे हे समजून घ्यायला हवे.

समाजाच्या हितासाठी झटणारी प्रज्ञावंत आणि प्रतिभावंत माणसे अशी मनस्वी असतात. कोणत्यातरी स्वप्नाने ती झपाटलेली असतात. त्यांचा ध्यास आणि श्वास अहर्निश त्यासाठीच असतो. पण समकालीन समाजमनाला हे कळत नाही हे दुर्दैवच म्हणायला पाहिजे. पण ध्येवादी माणसे अविचल निष्ठेने तुफानी वाऱ्यांना न डगमगता आपली समाधी लावून बसतात.

शेवटी अशा माणसांकडून समाजाच्या सौख्याची ललाटरेषा खुलत जाते.

अथ रवीन्द्रोपनिषदम्

– डॉ. बाळकृष्णजी कानोळकर
असोसिएट प्रोफेसर, मराठी विभाग
गोवा विश्वविद्यालय, गोवा

सकल सन्माननीय तसेच आदरणीय श्रीयुत रवीन्द्र केळेकर यांना आज 'ज्ञानपीठ' विजेते विचारवंत व साहित्यिक म्हणून भारतीय सारस्वताच्या मांदियाळीमध्ये ओळखले जाते. 'ओथांबे' हा त्यांचा मुक्तचिंतनपर स्फूटलेखांचा संग्रह. तो सन २००० मध्ये प्रकाशित झाला. त्याचा हिंदी अनुवाद डॉ. माधवी सरदेसाई ह्यांनी केलेला असून तो 'पतझर में टूटी पत्तियाँ' या शीर्षकाखाली प्रसिद्ध झालेला आहे. विशेष म्हणजे हा अनुवाद भारतीय ज्ञानपीठ, दिल्ली ने (२००५) प्रकाशित केलेला आहे आणि आज 'ओथांबे' ह्या मूळ कोंकणी पुस्तकाचा अनुवाद मराठीत होत असलेला पाहून मला अत्यंत आनंद होत आहे. आनंद कशासाठी तर, मूळ कोंकणी 'ओथांबे' च्या प्रकाशन सोहळ्यात मला प्रमुख वक्ता म्हणून पुस्तकासंबंधी चार शब्द बोलण्यास आमंत्रित करण्यात आलेले होते. माननीय रवीन्द्रबाबांचे वय व अधिकार पाहता मला दडपून गेल्यासारखे वाटणे साहजिकच होते. त्यांच्या उपस्थितीत त्यांच्या पुस्तकासंबंधाने बोलणे तेही प्रकाशन सोहळ्यात? आव्हानच होते... अमर्याद परंतु 'बोलणें' संपवून खाली बसलो तेव्हा टाळ्यांचा अव्याहत गजर ऐकू आला. हायसे वाटले. नंतर अनेकांनी प्रत्यक्ष भेटून भाषण आवडल्याचे सांगितले. 'ओथांबे' वरचे हे कोंकणी भाषण 'जाग' या साक्षेपी नियतकालिकामधून छापून यावे व ते सर्वांना उपलब्ध व्हावे असे मला अनेकांकडून निरोप आले. 'जाग'च्या

कार्यकारी संपादकांकडूनही विचारणा झाली. परंतु मूळातले भाषण माझ्याकडे लिखित स्वरुपात उपलब्धच नव्हते, तेव्हा या वाटण्या-असण्याला काही अर्थच नव्हता.

पुढे कधीतरी पणजी आकाशवाणी केंद्राकडून 'ओथांबे'वर कोंकणीमधून लघुभाषणासाठी आमंत्रण मिळाले. भाषण ध्वनिमुद्रित झाले. अनेकदां प्रसारितही झाले. ते लिखित स्वरुपात होते. पुढे ते 'जाग'मधून प्रकाशितही झाले. ''क्ष' समिक्षेंतलो' ह्या माझ्या (पारितोषिक विजेत्या) कोंकणी साहित्य समीक्षाविषयक ग्रंथामध्ये त्याचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

आणि आता फिरून पुन्हा 'ओथांबे'च्या मराठी आवृत्तीकरिता मी काही लिहावे असे मला सांगण्यात आले. नाही म्हणतांच आले नाही. तर असा हा माझा आणि 'ओथांबे' या पुस्तकाचा ऋणानुबंध.

'ओथांबे' आता मराठी भाषेतून टपटपायला लागतील तेव्हा यच्चयावत मराठी प्रज्ञावंतांचे कान टवकारले गेल्याशिवाय राहणार नाहीत. त्याचप्रमाणे महाराष्ट्रदेशीच्या विवेचक विचारवंतांच्या तोंडी हे 'रवींन्द्रोपनिषद' पुढील अनंत काळापर्यंत तरी सुरक्षित राहील याची खात्री वाटते. तसे पाहू गेल्यास श्रीमान रवीन्द्र केळेकर हे नाव एक लेखक म्हणून मराठी भाषेला अपरिचित मुळीच नाही आहे. 'जपान जसा दिसला' या सारखे विलोभनीय प्रवासवर्णन त्यांनी मराठी शारदेच्या प्रांगणात रुजू केलेले आहेच. 'भाषिक संघर्षाचे समाजशास्त्र' हा ग्रंथही मराठी अनुवादातूनच सिद्ध झालेला आहे आणि तो मराठी भाषिक आणि मराठी भाषाशास्त्रज्ञांच्या हातात अलीकडेच पडलेला आहे. शिवाय 'ज्ञाननिधीच्या सान्निध्यात' आणि 'कोंकणीचे राजकारण' अशी दोन पुस्तके त्यांनी मराठीतूनच पूर्वी लिहिलेली आहेतच. या व्यतिरिक्त गोव्यातून प्रसिद्ध होणाऱ्या 'दैनिक नवप्रभा' या वृत्तपत्राच्या रविवार पुरवणीमधून 'स्वगत' या नावाचे सदर त्यांनी १९८० ते १९९९ पर्यंत सातत्याने चालविले होते. त्यातूनही त्यांनी आपल्या विचारांना, चिंतनाला आणि निरीक्षणांना शब्दबद्ध केलेले आहे. तेही आता ग्रंथबद्ध होऊन प्रकाशनाच्या मार्गावर आहे.

'ओथांबे' हे रवीन्द्रबाब यांचे प्रेरक चिंतनशिल्प आहे. परंतु या चिंतनशिल्पाचा प्रारंभ त्याच्याही पूर्वी लिहिलेल्या त्यांच्या कोंकणी पुस्तकापासून - 'वेळेवयल्यो घुलो' या दैनंदिनी स्वरुपाच्या लेखनापासून झालेला पहावयास मिळतो. 'वेळेवयल्यो घुलो' (१९७१) या पुस्तकातून आलेले लेखन हे केवळ 'दैनंदिनी' नव्हे. निमित्त दैनंदिनीचे. मात्र त्यातून रवीन्द्रबाबाचें समाज-संस्कृतीविषयीचे चिंतनच प्रामुख्याने शब्दबद्ध झालेले आहे. त्याचे स्वरूप अनुभव, निरीक्षण, चिंतन यांची नोंद या स्वरूपाचे असून त्यासाठी त्यांनी निबंध सदृश्य फॉर्मची निवड केलेली आहे. याच्या पुढच्या टप्प्यावर त्यांनी 'उजवाडाचे सूर' (१९७३) आळवले. पाठोपाठ १९७७ मध्ये 'सांगाती' आले. 'उजवाडाचे सूर' आणि 'सांगाती' ही दोन्ही पुस्तके कोंकणी भाषेतूनच आहेत. १९८० ते १९९९ पर्यंत त्यानी 'स्वगत' लिहिले. 'समिधा' सुनापरान्त या कोंकणी दैनिकातून १९८६ ते ८७ पर्यंत चालले. पुढे 'समिधा' पुस्तकाच्या रूपात लोकांपर्यंत पोचले. 'नदर संपादप्याची' हे 'जाग' या कोंकणी मासिकातून त्यांचे संपादकीय १९८८ पासून सुरू झाले ते ऑगस्ट २००७ पर्यंत अखंडपणे चालले.

ह्या सर्वच कोंकणी – मराठी लेखनाचे स्वरूप हे कमी अधिक फरकाने निबंधाचे आहे स्फूट आहे, कधी हा निबंध वैचारिक रूप घेतो, कधी खेळकर बनतो, कधी मिश्कील होतो, कधी ललितमधूर होऊन बरसतो तर कधी चिंतनात डुंबून जातो. हो, कधी कधी तर ते प्रबोधनाचे कोरडे आसूड ओढायलाही मागे-पुढे पहात नाहीत. परंतू या सर्वांच्या मूळाशी एकच एक जिव्हाळा, एकच एक तळमळ आणि एकच एक व्रत असलेले जाणवते, आणि ते म्हणजे 'जे जे आपणासी ठावे । ते ते इतरां शिकवावे । शहाणे करूनी सोडावे । अवघे जन ॥' १९९९ मध्ये प्रकाशित झालेले त्यांचे 'ओथांबे' म्हणजे या सगळ्याचे सार आहे, या सगळ्याचे सत्त्व आहे, या सगळ्याचा तो कळसाध्याय आहे.

'वेळेवयल्यो घुलो' ह्या पुस्तकातील लेखनही प्रथम 'वासरिका' या सदराखाली दैनिक 'राष्ट्रमत' मधून क्रमशः प्रसिद्ध झालेले होते. (२९-११-१९७० ते २१-६-१९७१) या पुस्तकाला 'दोन उतरां' म्हणून जे मनोगत लेखकाने लिहिलेले आहे त्यात ते लिहितात, 'ही दैनंदिनी लिहून माझ्या हस्ते कोंकणी साहित्याची सर्वांत चांगली सेवा घडलेली आहे.' कोंकणी साहित्याने त्याचे हे ऋण मान्य करण्यासारखे आहेच परंतु मी तर असे म्हणेन की त्यांच्या या लेखनाने त्यांच्या प्रज्ञाकोशात 'ओथांब्यां'चे बीज रुजूं घातले त्यामुळे मराठी साहित्यजगतानेच नव्हे तर अखिल भारतीय साहित्यविश्वाने त्याचे ऋणाईत होऊन राहिले पाहिजे.

'उजवाडाचे सूर' च्या 'मखलाशी' या निवेदनात ते लिहितात की, 'हे लिखाण दहा वर्षांपूर्वीचे आहे... संस्कृतीच्या क्षेत्रात वावरणाऱ्या माणसाला विकृतीचे फोफावलेले रान दया माया बाजूला सारून कापून काढावेच लागते.' ह्यातून काही घटना, काही प्रसंग, काही स्थळे, काही अनुभव तर काही द्रष्टेपणाचे लेखन आलेले आहे. खबरी (हकीगती) सांगितल्या सारखे त्यांनी त्या त्या विषयीं सांगितले आहे. त्यांच्या सांगण्याला एक विशिष्ट लय आहे. वळण निबंधाचे परंतु चलन कथेचे आहे. वास्तवात पाहू गेल्यास ही आत्मनिवेदने आहेत.

'वेळेवयल्यो घुलो' या त्यांच्या पुस्तकाला सन्माननीय डॉ. मनोहरराय संरदेसाय ह्यांनी 'घुलो कानाक लायतकूच' या शीर्षकाची प्रस्तावना लिहिलेली आहे. त्यातून ते त्यांच्या लेखनाचा पिंड शोधतात. त्याला त्यांनी रवीन्द्रधर्म म्हणून उल्लेख केलेला आहे. त्यांत त्यांनी लिहिलेले आहे की, " (रवीन्द्रबाब) उतरांत गंध आणि अर्थ शोधतात... सत्याचा शोध लावणारी चिंतने... त्यातून दैनंदिन जीवनाचे दर्शन घडो वा न घडो, मनाचे दर्शन घडते... त्याचे व्यक्तिमत्व स्पष्ट होत जाते.... रवीन्द्राचे लेखन म्हणजे एक साधनाच... दैनंदिनी लेखन म्हणजे एक प्रकारचे आत्मलेखन... आपल्याच जीवनावर आपणच केलेली एक धावती Commentary... त्याच्वा ह्या लेखनाला जीवनाची लांबी-रुंदी प्राप्त झालेली आहे."

रवीन्द्रबाब 'घुलो'च्या मनोगतात म्हणतात, 'माझा स्वभाव काहीसा चिंतनाचा. कोणतीही साधीसुधी गोष्ट कधी कधी मला गंभीर बनवून जाते आणि चिंतनाच्या गावीं कुठेतरी खोल खोल ओढून नेते.' नेमक्या शब्दात या लेखनाचे वर्म आणि धर्म सांगताना ते पुढे लिहितात की, "एकामेकाशी संबंध नसलेली ही त्रुटीत

चिंतने असली तरी देखील ती पावसातल्या पागोळेगत थेंबा – थेंबाने पडणारी आणि सतत स्रवणारी.'

'उजवाडाचे सूर' ह्या पुस्तकाचा जो ब्लर्ब आहे त्यात लिहिले आहे की, 'जीवनाच्या विस्तारात खोल खोल ओढून नेणारे लेखन. जे दिसते त्याच्या मागे असलेल्या सत्य – शिव – सुंदराची ओळख करून देणारे लेखन.' स्वतः रवीन्द्रबाबांनी ह्या लेखनाला 'Personal essays - आत्माभिव्यक्तीचे लेखन' असेच म्हटलेले आहे.

त्याचे 'सांगाती'मधील लेखनही ह्याच जातकुळीचे आहे. त्यातून जसे अनुभवकथन आलेले आहे तसेच रवीन्द्रबाबांच्या चिंतनशीलतेचे आणि विचारवैभवाचे मनोज्ञ दर्शन पानापानातून वाचकाला घडल्याविना राहत नाही. एवढी एकच गोष्ट जरी इथे नोंदविली तरी या लेखनाचे मोल सूज्ञांस अधिक सांगण्याची गरज ती काय?

रवीन्द्रबाबांच्या या 'विचारयात्रा'चा चवथा अध्याय म्हणजे त्यांचा 'ओथांबे' हा ग्रंथ. होय ग्रंथच. पुस्तकाला पाने असतात. परंतु ग्रंथाला पाने नसतातच. त्याला असतो विस्तार. असीम, अमर्याद, अनंत असते खोली. गर्द, सखोल, गहनाई! त्यांच्या आधीच्या तिन्ही अपत्यांचे सारे गुणधर्म त्यांच्या या चौथ्या सृजनात उतरलेले आहेतच. शिवाय त्याचेच, खास त्याचेच, असेही काही अधिकचे गुणविशेष या लेखनाला सचेतन व उर्जस्वल बनवितात असा अनुभव आहे.

रवीन्द्रबाबांनी या ग्रंथात (कोंकणी) 'सांगपा सारकें' म्हणून जे एक छोटेखानी पण धीट आणि नीट मनोगत दिलेले आहे ते वाचकाला 'सावधान!' करतेच शिवाय पुढील पृष्ठांतून घडणारे विश्वरूप दर्शन कसे पहावे व समजून घ्यावे याची एक दिव्य दृष्टीही देऊन जाते. मात्र ही दिव्य दृष्टी न घेईल तो करंटाच म्हणावे लागेल. कारण दोग्धा गोपाल नंदन असला म्हणून होत नाही ते दुग्ध प्राशन करणाराही अर्जुन असावाच लागतो. जगातील पौर्वात्य तसेच पाश्चात्य तत्वज्ञान परंपरांचे सारसर्वस्व त्यांच्या ह्या 'ओथांबे'मध्ये पुरेपुर भरून उरलेले आहे.

रवींद्रबाब मनोगतात लिहितात, ''जे सांगण्यासाठी दुसऱ्यांना एक पूर्ण पुस्तक लिहावे लागते, पुस्तक लिहूनही कधी कधी सांगून संपत नाही, ते आपणाला हा ओळीमध्ये सांगता आले पाहिजे, अशी इच्छा जर्मन तत्त्वज्ञ नित्शे ह्यांनी बाळगली आणि Twilight of Idols आणि Anti-Christ ह्या सारखी पुस्तके लिहिली. ही पुस्तके वाचली तेव्हा जाणवले, जे सांगण्यासाठी मला एक पूर्ण 'स्वगत' लिहावे लागते ते दहा ओळीत नको पण निदान एक दोन पानांमध्ये सारांशरुपात सांगता येते कां पाहूया. प्रसार माध्यमांच्या वृद्धीमुळे शब्दांचे मोल खूप उणे झालेले आहे. डब्यात उणे शब्द वापरून त्यांचे मोल वाढवतां येते कां ते पाहिले पाहिजे आणि मी अधूनमधून तसे लिहू लागलो.'

कोंकणी 'ओथांबे'चा ब्लर्ब कवीवर्य माधव बोरकर ह्यांनी लिहिलेला आहे. तो वाचनीय आहे. शिवाय

रवीन्द्रबाबांच्या लेखनाची अचूक नाडी परीक्षा त्यांना झाल्याचे त्यातून सूचित होते. त्यात ते लिहितात, 'ओथांबे' वाचताना डाग हेम्मरशोल्डाच्या 'markings' याद येते. मनात आलेले विचार सूक्ष्म भावना, जीवन आणि मरण ह्या विषयीचे खोल चिंतन हेम्मरशोल्ड mark करून ठेवत असे. त्याचप्रमाणे रवीन्द्रबाबांमधील चिंतक कवीच्या नजरेने ह्या जगाकडे पहातो आणि ज्या गोष्टी सामान्यपणे आमच्या नजरेला दिसत नाहीत त्या अचूक टिपतो.'

याच प्रकारांत अंतर्भाव होणारी त्यांची दोन पुस्तके 'घुस्पल्ले जानवें' (२०००) आणि 'अघळपघळ' (२००५) त्यांच्या 'ओथांबे' नंतर कोंकणीमध्ये प्रकाशित झाली. पैकी दुसऱ्या पुस्तकाच्या मनोगतात ते लिहितात, 'आयुष्यभर हे लिहिले पाहिजे, ते लिहिले पाहिजे, असे म्हणत लिहित आलो. ह्या पुस्तकामधील एकही लेख लिहिले पाहिजे म्हणून विचार करून लिहिलेला नाही.' याचाच अर्थ अशा प्रकारच्या त्यांच्या लेखनाचे दोन विभाग करता येतील. एक अभ्यासपूर्ण व नियोजित तर दुसरा मुक्त व स्वच्छंदी. पहिल्याची बैठक प्रज्ञेची आहे, तर दुसऱ्याला कवितेचे पंख लागलेले आहेत. प्रज्ञा आणि प्रतिभेचा असा विलास त्यांच्या एकूणच निबंध लेखनामधून अनुभवावयास मिळतो.

'लेखकाने स्वाध्याय केला पाहिजे. त्यात शिस्त असली पाहिजे. नियोजन पाहिजे.' हे साहित्य निर्माण प्रक्रियेविषयीचे आपले मत त्यांनी एके ठिकाणी नोंदविलेले आहे. वाचन, मनन, चिंतन, भ्रमण आणि अनुभवन ही त्यांच्या एकूणच लेखनाची पंचसूत्री म्हणून सांगता येईल. 'ओथांबे'मधील लेखन हा तर याचा वस्तुपाठच!

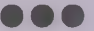
रवीन्द्रबाब बहुभाषिक. कोंकणी व्यक्तिरिक्त गुजराथी, मराठी व हिंदी या देशी भाषा आणि इंग्रजी व पोर्तुगीज या विदेशी भाषा त्यांना चांगल्या अवगत होत्या. सर्वप्रथम ते एक चांगले वाचक होते. जगातले उत्तमोत्तम साहित्य त्यांनी प्रसंगी मिळवून वाचून काढले होते. त्यांत वेद-उपनिषदें, जैन व बौद्ध वाङ्मय, संतवाङ्मय तसेच आधुनिक भारतीय श्रेष्ठ साहित्यकृतींच्या बरोबरीनेच विश्वसाहित्यातील टॉलस्टॉय, गोर्की, चेकोव्ह, फेर्नान्दु पेस्सोआ इत्यादी लेखकांच्या साहित्याचा समावेश होतो. भारतीय व पाश्चात्य तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथांचा व लेखनाचा त्यांचा व्यासंग असल्याचे त्यांच्या लेखनातून जाणवते. त्यांत सर्वच धर्माच्या तत्त्वज्ञानाचा माणसाच्या उन्नतीसाठी व 'माणूस' म्हणून जगण्यासाठी कसा आणि किती उपयोग झालेला आहे आणि पुढेही होऊ शकतो याविषयीचे त्यांचे साधार विवेचन मर्मग्राही, नेटके व सुस्पष्ट असते. महात्मा गांधीच्या विचारांचा प्रभाव त्यांच्या लेखनावर सखोल व सर्वाधिक जाणवतो.

'ओथांबे'मधील लेखनाला रवीन्द्रबाबांनी जरी 'त्रुटित स्वरूपाचे' म्हटले असले तरी त्यांच्या या लेखनातून एक सूक्ष्म, एक अखंड सूत्र गुंफलेले मला सतत जाणवत आलेले आहे. ते म्हणजे जिवनोपनिषदाचे सूत्र. त्यामुळेच या लेखनाला उपनिषदांची सूत्रबद्धता आणि संवादीपणा स्वभावतःच प्राप्त झालेला आहे. सुकृतदर्शनी 'अणुरेणुयां थोकडा' या स्वरूपाचे वाटणारे हे 'ओथांबे' अथांग आकाशात दिगंत प्रज्ञाशिखरे

आणि अवीट गोडीची प्रतिभाशिल्पे भावविचारांच्या मयूर कुंचल्याने कोरताना दिसतात.

रवीन्द्रबाबांचे हे 'ओथांबे' लहान – मोठ्या आकाराचे लहानात लहान अडीच ओळीचा तर मोठ्यात मोठा अडीच पृष्ठांचा. परंतु दोन्हीचे वजन, दोन्ही मूल्य एकसारखे. 'जीवना'चा आकार कैसा?... तर त्याच्या 'पात्रा' ऐसा! हेच त्याचे उत्तर. परंतु पूर्णसत्य नव्हे. पूर्ण सत्य काय? पूर्ण सत्य 'जीवना'कार 'जीवन'! त्यांचे हे 'ओथांबे' वाचकाला अशा 'जीवना'ची जीवनयात्रा घडवून आणतात, अनुभवाच्या अथांग अनंत महासागरातच बुडी मारण्यास, उडी मारण्यास त्याला ते प्रेरित करतात. पाण्याने पाणी बांधून आणावयास गुरूने सांगावे तसाच हा एक अंतर्यामी अनुभूतीचा एक सर्वांगीण सर्वसाक्षी अनुभव. नीति–अनीति, चारित्र्य–चारित्र्यहीनता, सृजन, शिक्षण, भाषा व भाषावाद, मूल्य व नवमूल्यविचार कर्म व धर्मप्रवणता, ज्ञान–विज्ञान, यम–नियम, धर्म–शास्त्र, वेद–वेदांगे, बायबल, कुराण, उपनिषदे, बौद्धजैनादि तत्त्वज्ञाने, मार्क्सवाद, गांधीवाद, लोकशाही, समाजवाद–साम्यवाद, Culture and civilization, दुष्टता – सुष्टता, संत–असंत, तत्त्वज्ञान – तंत्रज्ञान, आंबेडकर – तुकाराम, पर्यावरण, लोक व लोकाचार, सूर – तुलसी – मीरा – कबीर, गांधी – टॉलस्टॉय – टागोर असे अनेकानेक अफाट, अनंत विषय. हे विषय म्हणजे एक एक ब्रह्मांडच. त्यांची एक सहज सहल, एक परिक्रमा ते वाचकाला घडवून आणतात. त्यांच्यामधील मित्र, तत्त्वज्ञानी व गुरू ह्या प्रवासात वाचकाला मागे पुढे सांभाळीत असतो.

उपनिषदांच्या परंपरेतला आणि 'लीळाचरित्रा'चे जातिकुळीतला हा ग्रंथ कोंकणी भाषिकांनाच नव्हे तर अखिल मानव समाजाला सतत साद देत राहील. असे तेज या ग्रंथात निश्चितच आहे. आम्ही अक्षराचे उपासक, सारे तेजाचेच पुजारी. तेजःसूर्याचे. तेजःज्योतीचे पुजारी. भारतीय ज्ञानपीठ सूर्याची, ज्योतीने केलेली ही तेजाची आरती.

समुद्रमुद्रिका

रमेश भगवंत वेळूसकरांची हिंदी काव्यमुद्रा

– डॉ. वासुदेव सावंत

कोकणी कविता समृद्ध करण्याचे ऐतिहासिक कार्य करणारे आणि साहित्य अकादमीच्या पुरस्काराने सन्मानीत झालेले कोकणी कवी माझे मित्र श्री. रमेश वेळूसकर *समुद्रमुद्रिकेच्या* रुपाने हिंदी काव्यप्रांतातही आपली नाममुद्रा उमटवू पहातात ही माझ्या दृष्टीने फार आनंदाची आणि स्वागतार्ह गोष्ट आहे. कोकणीबरोबरच हिंदी कवितेतही सहजपणे संचार करणे हे त्यांच्या बहुमुखी प्रतिभासामर्थ्याचेच लक्षण आहे. आजवरचे त्यांचे लेखन त्यांच्या बहुमुखतेची आणि अष्टपैलुत्वाची साक्ष देणारेच आहे. कवितेपासून ते बालसाहित्यापर्यंत आणि कादंबरीपासून ते अभिजात जागतिक साहित्याच्या अनुवादापर्यंत विविध साहित्यप्रकार त्यांनी सहजपणे हाताळलेले आहेत. पण कवी हीच त्यांची खरी ओळख आहे. कवी म्हणून मला जी त्यांची ओळख आहे ती एका विविधांगी, अष्टपैलू कवीची. बा. भ. बोरकरांच्या कवितेतील असीम निसर्गप्रेम आणि लयबद्धता जशी मला त्यांच्या कवितेत दिसली तसा पु. शि. रेग्यांच्या कवितेतील सृजनोत्सवही ना. धों. महानोर यांच्याप्रमाणे रानावर, मातीवर, शेतावर लळा लागलेला हा कवी आहे हे जसे जाणवले त्याप्रमाणे *साऊलगोरी*तला विमुक्त स्वच्छंदतावादही मनाला स्पर्शून गेला. त्यांच्या कवितेतील ही वैशिष्ट्ये *समुद्रमुद्रिके*तील त्यांच्या हिंदी कवितेतही सहजपणे प्रगट झालेली आहेत. खरे तर ही तशी सहज सोपी गोष्ट नाही कारण मातृभाषेतून तुम्ही स्वतःला जसे अभिव्यक्त करू शकता तसे अन्य भाषेतून व्यक्त होणे सहजसाध्य नसते. कारण प्रत्येकाची संवेदनशीलता त्याच्या मातृभाषेतून आणि विशिष्ट भू-सांस्कृतिक पर्यावरणातून तयार झालेली असते. ही संवेदनशीलता अन्य भाषेतून व्यक्त होणे अशक्य नसले तरी कठीण असते. कारण प्रत्येक भाषेचे भौगोलिक, सांस्कृतिक, साहित्यिक पर्यावरण विशिष्ट, वेगळे असते. प्रत्येक भाषेची विशिष्ट वाङ्मयीन परंपरा असते. त्या भाषेत लिहितांना लेखकाला त्या परंपरेचा, त्यातील मूल्यसंचिताचा भाग व्हावे लागते. तरच त्या भाषेत तो लेखक म्हणून आपली पाळेमुळे रोवून उभा राहू शकतो. त्यासाठी मातृभाषेसारखीच ती अन्य भाषाही लेखकाच्या

जगण्याचा भाग व्हावी लागते.

कवी वेळूसकरांनी कोकणीप्रमाणे हिंदीही आपलीशी केलेली आहे. आपले अंतरीचे गूज हिंदीतूनही ते सहजपणे शब्दबद्ध करू शकतात हे त्यांची हिंदी कविता वाचल्यावर स्पष्टपणे जाणवते. भारतासारख्या बहुभाषिक देशात एकाहून अधिक भाषेत व्यवहार करण्याची परंपरा प्राचीन काळापासून चालत आलेली आहे. पण गेल्या काही वर्षात-भाषेनुसार राज्यांच्या स्थापनेनंतर भाषिक आणि प्रादेशिक अस्मितांना अधिक टोकदारपणा आलेला दिसतो. स्वतःचे भाषिक, प्रादेशिक, सांस्कृतिक वेगळेपण जपणे आवश्यक असले तरी आजकाल अस्मितेचे राजकारणच अधिक फोफावलेले दिसते. विविधतेत एकात्मता हे खास भारताचे वैशिष्ट्य म्हणून आपण सांगतो. यात विविधता जशी महत्वाची तशी एकात्मताही महत्त्वाची. पण बऱ्याच वेळा या गोष्टींचा विसर पडून आम्ही एकांगीपणे विचार व वर्तन करू लागतो. भारतीयत्वाला धोका आहे तो या एकांगीपणाचाच हे आज विशेषत्वाने जाणवू लागलेले आहे. अशा वेळी वेळूसकरांसारख्या कोंकणी कवीचे हिंदी काव्यलेखन त्यांच्या भारतीयत्वाची खूण म्हणूनही पहाता येते.

कवी म्हणून वेळूसकरांच्या ज्या काव्यवैशिष्ट्याचा प्रारंभी उल्लेख केला ती वैशिष्ट्ये. त्यांची विशिष्ट संवेदनशीलता *समुद्रमुद्रिकेतील* हिंदी कविता वाचतांनाही जाणवते. एक गोमंतकीय म्हणून निसर्ग हा वेळूसकरांच्या जगण्याचा, त्यांच्या अनुभवविश्वाचा एक अपरिहार्य भाग आहे. त्यांच्या कोकणी कवितेप्रमाणे हा निसर्ग त्यांच्या हिंदी कवितेतूनही बहरलेला आहे. इथल्या मातीशी, इथल्या निसर्गाशी लळा लागलेला हा कवी आहे. म्हणून *समुद्रमुद्रिकेतील* बहुतांश कविता गोव्याबाहेर राहून लिहिलेल्या असल्या तरी गोव्यातल्या असल्या तरील गोव्यातल्या मातीशी आणि निसर्गाशी असणारं कवीचं आंतरिक नातं या हिंदी कवितांनाही व्यापून राहिलेलं आहे. गोव्यातल्या निसर्गाचा मुख्य भाग म्हणजे विविध रूपांनी खळाळणारा इथला समुद्र कवीची संवेनशीलता ज्यांतून घडली त्यातला समुद्र हा महत्वाचा घटक. *समुद्रमुद्रिकेतील* अनेक कवितांतून कवीला भावलेला हा समुद्र नाना तऱ्हांनी व्यक्त झालेला आहे. हा केवळ प्रत्यक्ष वास्तवातला समुद्र नव्हेतर कवीच्या मनातील भावानुभवांचा हा उसळता समुद्र आहे. माडांच्या साथीने लहणाऱ्या गोव्याच्या समुद्रापासून ते केरळ आणि द्वारकेपर्यंतच्या समुद्राची अनेक रुपे जशी या कवितांतून व्यक्त होतात. त्याचप्रमाणे अनेकदा कवितेतील प्रतिमाविश्वही समुद्राने घडविलेले असते. म्हणून *'समुद्रमुद्रिका'* हे काव्यसंग्रहाचे नाव वैशिष्ट्यपूर्ण व अर्थपूर्ण वाटते.

कवीला भावलेला गोवा. तिथलं भू-सांस्कृतिक पर्यावरण या हिंदी कवितांतून नानापरीने व्यक्त झालेलं आहे. सागरकी लहरें, नारियलके पेड, हरी दूबकी चादरमें ढकी पहाडी, फूलांसे लदे काजूके पेड, घानका हराभरा खेत अशा निसर्गाबरोबरच गिरिजाघर, गणेशोत्सव, सांतेरीमाय ही गोव्याची धार्मिक - सांस्कृतिक प्रतीकेही काव्याशय बनून येतात. गोमंतभूमीची ही चित्रे उभी करताना कवीच्या मिताक्षरी पण चित्रमय शैलीचा वैशिष्ट्यपूर्ण प्रत्यय येतो. त्या दृष्टीने पुढील काही उदाहरणे लक्ष वेधून घेतात -

नीले आसमानके नीचे
हरी दूबकी
चादरमें ढँकी पहाडी
और उसपर
शुभ्रवस्त्रा
एक छोटासा गिराजाघर
नीले आसमानतले (क्र. ४)

फुलोंसे लदे है काजूके पेड
मदहोष खुशबूकी
तरल चादर
ओढी हुई
भरें पावोंकी
पहाडी (क्र. २)

किंवा कवीच्या मनात मुद्रित जालेल्या गोव्याचं आणि मांडवीतीरावरील पणजीचं चित्र पहा –

लहरोंके
किनारेपर झुमते हुए
नारियलके पेडोंको
सहलाता लेटा है
गहन गगनकी
गहराईयोमें
सहज विचरता
मुक्त मग्न गोवा (क्र. २३)

नील गगनके नीचे
मांडवीके किनारे
पणजी
पानीमें पाँव डाले
बैठी थी
आदिम कालकी
यादें उसकी
पानीमे भी पैठी थी (क्र. १०)

कवीमनातील गोव्याला निसर्गाशिवाय असं अस्तित्वच नाही. कवीची ही निसर्गानुभूती. कवितेतून साकारलेली ही निसर्गचित्रे विशेषतः संग्रहातील १५ आणि २१ क्रमांकाच्या कवितेतून पहाण्यासारखी आहेत. २१ क्रमांकाच्या कवितेत संध्याकाळचं समुद्रकाठावरील माडांचं घनदाट जंगल. सागरांच्या लाटांतून सतार छेडणारा धुरंधर वारा. आसमंतातील नीरव शांतता आणि दूरवरून येणारा चर्चमधला घंटारव याचे चित्रमय वर्णन येते आणि

नारियलके पेडोंके पत्तोंकी मर्मर ध्वनी
गोधूली बेलामें हकलाती हुयी
कवितासी

अशी नारळांच्या झाडांची आलेली अनुभूतीही प्रभावीपणे व्यक्त होते.

१५ क्रमांकाच्या कवितेत भाताच्या शेताचे (धानका खेत) असेच सुंदर वर्णन येते. एखाद्या नवतरुणीसारखं विमुक्तपणे सर्वत्र पसरलेलं शेत, त्याच्या बाजूचे बांध, बांधावरचे माड, शेताच्या मध्येच असणारा सुंदर तलाव, त्यात उमललेली लाल फुलं आणि सर्वत्र पसरलेलं वसुंधरीय सौंदर्य याचं कवीनं केलेलं वर्णन

वाचलं तर मराठीत गाजलेल्या बालकवींच्या 'औदुंबर' या कवितेची सहजपणे आठवण येते. वेळूसकरांच्या कवितेतील चित्रमय सौंदर्य बालकवींच्या औदुंबरपेक्षा तसूभरही कमी नाही.

रमेश भगवंत वेळूसकरांच्या एकूण काव्यानुभवातच निसर्ग असा रुजलेला आहे. निसर्गाशी झालेला कवीमनाचा संवाद कवितांतून वारंवार व्यक्त झालेला आहे. 'जेथे हिरवळ आणिक पाणी । तेथे स्फुरती मजला गाणी' असे म्हणणाऱ्या बा. भ. बोरकरांची निसर्ग ही काव्यप्रेरणा आहे. पण वेळूसकरांच्या बाबतीत निसर्ग केवळ काव्यप्रेरणाच नाही. निसर्गाशी जुळलेलं त्यांचं आंतरिक नातं त्या पलिकडचं, अधिक खोलवरचं आहे. अंधाऱ्या रात्री आकाशातील तारका त्यांच्या जाणीवेवर अक्षता होऊन बरसतात. 'पर तारिकाओंके कारण मैंने अपनीही थोडी और पहचान कर ली है' अशी स्वतःचीच वेगळी ओळख कवीला निसर्गामुळं होते. झाडोरा डंकनप्रमाणे नर्तन करणारी पिंपळपाने, नदीची उन्मत्त धारा किंवा 'समुद्रके किनारे झुमनेवाला नारियलका पेड' कवीला स्वतःच्या अस्तित्वाचाच विसर पाडतात (८). सर्व पाने गळून लालभडक फूलपाकळ्यांनी बहरलेला गुलमोहर सगळे संसारताप सहन करण्याचे धैर्य देतो. (७) कवीला दिसणारं झाड नुसतं झाड असत नाही तर माणूस आणि भूमी यांना जोडणारा तो सेतू असतो. संध्याकाळचे आकाश न्याहाळताना कवीचं मनच आकाशमय होऊन जातं (४३). पूर्वेचा वारा कवीच्या अंगांगातून सनईचे सूर छेडतो. अंगणात बरसणारा श्रावण कवीच्या तनमनाच्या अंगणातच बरसत असतो तर हेमंती किरण 'सीमाओंको मुक्त कराके असीम गीत' गात कवीला साऱ्या बंधनांच्या पलिकडे घेऊन जातात. 'बहता जा रहा हूं दूरस्थ नीलिमामें विलय होते हुए पर्वत शिखरोंमें' असं म्हणणारा हा कवी निर्झराच्या बृहदारण्यक बासरीच्या स्वरांत विलीन होऊन जातो (४४). 'प्रकृतीकी पालकीमें हो गया है मेरा कायाकल्प प्राकृत.' सगळी बाह्य आवरणे गळून पडून प्राकृतिक अवस्थेकडे नेणारा कवीचा असा कायाकल्पच निसर्गामुळे होतो. वेळूसकरांच्या कवितेतील निसर्ग असा केवळ सौंदर्यवर्णनापुरता किंवा काव्याला प्रेरणा देण्यापुरताच मर्यादित रहात नाही हे स्पष्ट होते.

केरळ, वैष्णोदेवी किंवा द्वारका अशा ठिकाणी भ्रमंती केलेल्या कवीच्या कवितेत या स्थळांच्या आणि प्रदेशांच्या कवीजाणिवेतील प्रतिमांही शब्दबद्ध होतात. पण या स्थळांचे वर्णन करताना कवीच्या दृष्टीने ते केवळ स्थलवर्णन नसते. ते निसर्गदर्शनच असते. वैष्णोदेवीला जाताना वैष्णोदेवीपेक्षा कवीला 'जबरदस्त खिंचाव था उस पहाडका. उसके उबडखाबड बदनपर खेलनेका' असं त्या पहाडाचंच आकर्षण असतं. कवीने पाहिलेली वैष्णोदेवी केवळ मंदिरातील मूर्ती नसते. आकाशासह सगळा परिसर व्यापून राहिलेल्या तिच्या भव्य रूपात कवीला आपलं अस्तित्व विलीन करावसं वाटतं. वैष्णोदेवीकडे कवी धर्मश्रद्धेच्या दृष्टीने पहात नाही. एक निसर्गरूप म्हणून, चराचरात–निसर्गात – व्यापून राहिलेली चैतन्यशक्ती म्हणूनच पहातो. कवीनं केलेलं द्वारकेचं दर्शनही असं आगळंवेगळंच आहे. द्वारिका या शीर्षकाखाली लिहिलेल्या सहा कवितांचा गुच्छ समुद्रमुद्रिकेमध्ये आहे. समुद्रकिनारी कोणे काळी श्रीकृष्णाने वसविलेली ती पुराणप्रसिद्ध द्वारका पाहून उचंबळलेल्या कवीच्या मनसमुद्राचे तरंग या कवितांतून उमटलेले आहेत. द्वारकेचा तो चांदण्या रात्रीचा समुद्र

आणि त्याला मिळणारी गोमती नदी कवीच्या तनमनाला व्यापून राहिलेले आहेत. ही द्वारका तिथला समुद्र, द्वारका वसविणारा श्रीकृष्ण, त्याची राधा, कृष्णाचं ते पिंपळपान या साऱ्या संदर्भासह कवीमनात मुद्रित झालेली आहे.

एक द्वारिका सागर तटपर
एक द्वारिका रत्नाकरके मनके अंदर
है एक एक और द्वारिका हर एक के मनके अंदर

कवीमनातील या द्वारकेत बासरीचे स्वर सतत निनादत असतात. कृष्णाच्या पायाखाली कधीकाळी खेळलेल्या तिथल्या समुद्राच्या वाळूचे मूठभर कण कवीला स्वतःजवळ जपून ठेवावेसे वाटतात. द्वारका तिथल्या समुद्र–मुद्रिकेसह अशी वेळूसकरांच्या हिंदी कवितेत प्रकट होते आणि भारतीय – संदर्भात वाचकांना अंतर्मूख करून टाकते.

निसर्ग हा वेळूसकरांच्या काव्यजाणीवेला व्यापून राहिलेला महत्त्वाचा घटक म्हणून *समुद्रमुद्रिकेतील* कवितांतून प्रकट झालेला असला तरी त्यांची कविता केवळ निसर्गाभोवतीच केंद्रित झालेली नाही. संवेदनशील वृत्तीने जीवन न्याहाळतांना जीवनानुभवाची अनेक रूपे कवीमनावर चित्रित होत असतात. कवीच्या जीवन – जाणीवेला संपन्न करीत असतात. *समुद्रमुद्रिकेतील* कवितांचे आशयविश्वही असे संपन्न व विविधांगी बनलेले आहे. ११ व्या क्रमांकाच्या कवितेत कवीने आपल्या काव्यनिर्मितीप्रक्रियेविषयी लिहिलेले आहे. आपल्या मनात कोणते अनुभव प्रतिमांकित झालेले आहेत हे सांगताना कवी लिहितो–

मैं हूँ खजाना प्रतिमाओंका ही
कहानियोंकी प्रतिमा
कविताओंकी प्रतिमा
उपन्यासोंकी प्रतिमा
चित्रोंकी प्रतिमा
गीतोंकी प्रतिमा
शिल्पोंकी प्रतिमा

चित्र – शिल्पादि कलाकृतींप्रमाणेच जीवनानुभवाच्या अशा अनेक प्रतिमा कवीमनावर उमटलेल्या आहेत. या प्रतिमांनीच आपलं अस्तित्व परीपूर्ण झालेलं आहे असं कवीला वाटतं. कवितेतून कवीच्या अस्तित्वाचाच आविष्कार होत असल्याने कवीमनातील या प्रतिमा कवितेतून शब्दरूप घेत असतात. त्यातून वेळूसकरांची हिंदी कविताही आशयसंपन्न बनलेली आहे. त्यामुळे निसर्गाप्रमाणेच प्रेमविषयक, स्त्रीविषयक अनुभव हाही *समुद्रमुद्रिकेतील* कवितांचा आणखी एक महत्त्वाचा घटक बनलेला आहे. प्रेमानुभव व्यक्त करणाऱ्या म्हणून या संग्रहातील क्र. १२, १८, ३५, ३६, ४५, ४६, ४७, ५२ अशा अनेक कवितांचा

उल्लेख करता येईल. कवीची सखी कधी 'स्वरूप तुम मेरी थकावटोंका प्राण' बनलेली असते. कधी सखीचे सुहास्य शब्द कवीचा रक्तप्रवाह आंदोलित करून कवीला हरवून टाकतात. कधी तिच्या घुंगरांची शरीरसंपन्न सरसराहट कवीला साऱ्या बंधनातून मुक्त करते. सखीच्या दर्शनाने कधी कवीला अशरीर बनविणाऱ्या असीम आनंदाची अनुभूती येते तर कधी तिच्या मातृरूपातून कवीला सर्वयामी आदिम सृजनाचा साक्षात्कार होतो. खरे तर या कवितांचा रुढार्थाने प्रेमकविता असा शिक्का मारून विचार केला पाहिजे असे नाही. तपशीलवार विचार करण्यापेक्षा या कवितांसंबंधीची माझी काही निरीक्षणे इथे नोंदवावीशी वाटतात. पूर्वीच्या कवितांतील मुक्त मनस्वी स्वच्छंदीपणा सोडून वेळूसकरांची कविता आता त्यापलिकडे जाऊन अधिकाधिक प्रगल्भतेकडे वाटचाल करू लागलेली आहे, हे या कविता वाचल्यावर जाणवते. माझ्यासारख्या मराठीच्या अभ्यासकाला ३५ क्रमांकाची कविता वाचताना मराठी कवी पु. शि. रेगे यांची आठवण येऊ शकते. पण *तनरज्योती*सारख्या वेळूसकरांच्या काव्यसंग्रहात रेगे यांच्या कवितेच्या पाऊलखुणा जेवढ्या ठळकपणे आढळतात तसे इथे घडलेले नाही. खरे तर कोकणी कवितेतील आपली काव्यसंवेदना कायम ठेवून पूर्वीपेक्षा आपली काही पृथकात्मता, वेगळेपण आणि प्रगल्भता *समुद्रमुद्रिके*तून कवी वेळूसकरांनी सिद्ध केलेलं आहे.

रोमॅंटिक प्रेरणेच्या पलिकडे जाऊन वेळूसकरांची कविता अधिकाधिक प्रगल्भतेकडे वळत असल्याचा प्रत्यय *समुद्रमुद्रिके*तील जीवनचिंतनात्मक म्हणता येतील अशा कवितांतून स्पष्टपणे येऊ शकतो. अशा कवितांची समुद्रमुद्रिकेतील संख्या लक्षणीय आहे. रोमॅंटिक दृष्टी जीवनाकडे सौंदर्यात्मक स्वप्नरम्यतेने पहाणारी असते. पण या स्वप्नाळूपणातून बाहेर पडून पाहू लागलं की जीवनाचं वास्तव थेटपणे मनाशी भिडू लागतं. पाहिलेल्या जीवनाविषयी मन अंतर्मुख होऊन चिंतन करू लागतं. *समुद्रमुद्रिके*तील कवितांतून कवी वास्तवाला भिडू लागलेला आहे. म्हणूनच या संग्रहातील हिंदी कवितेत सामाजिक आशयद्रव्य, कवीची सामजिक संवेदना आणि चिंतनशीलताही महत्त्वाची ठरलेली आहे. कवीच्या या सामाजिक संवेदनशीलतेचा प्रत्यय या संग्रहातील क्र. ३९, ४०, ४१ या कवितांतून सहजपणे येऊ शकेल. सामाजिक – राजकीय वास्तवाविषयीचं कवीचं भान त्यांच्या यापूर्वीच्या कवितांतून फारसं तीव्रतेनं प्रकटलेलं नाही. अशी सामाजिक राजकीय जाणीव हे वेळूसकरांच्या *समुद्रमुद्रिके*तील कवितेच एक वैशिष्ट्य म्हणून आवर्जून सांगावं लागले. गोमंतकात घडणारे वाहनांचे अपघात, आपल्या देशाची बिघडलेली आजची स्थिती, अमेरिकेसारख्या बलदंड राष्ट्राने सद्दामच्या इजिप्तमध्ये नरसंहार घडवून मानवतेवर केलेला बलात्कार अशा घटनांनी अस्वस्थ झालेलं कवीमन वर निर्देश केलेल्या कवितांतून दिसतं. वाचकांनाही या घटनांबद्दल विचार करायला लावतं. साहित्याकडे केवळ कलावादी भूमिकेतून पहाणाऱ्या काही वाचकांना कदाचित या कविता काव्यात्मकतेच्या दृष्टीने फारशा सखोल व सुंदर वाटणार नाहीत. पण काव्यात्मकतेविषयी अशा कृतक् कल्पना ठेवून कवीच्या संवेदनशीलतेचं नीट आकलन होणार नाही.

समकालीन वास्तवाचं कवीला असलेलं भान जसं वरीलसारख्या कवितांतून व्यक्त होतं त्याचप्रमाणे जीवनाविषयी कवीचं स्वतःचं असं वैशिष्ट्यपूर्ण चिंतनही काही कवितांतून व्यक्त होतं. या संग्रहातील अशा

चिंतनात्मक, जीवनार्थाचा शोध घेऊ पहाणाऱ्या कविता मला महत्त्वाच्या वाटतात. या कविता जीवनाविषयी कधी थेटपणे तर कधी रूपकात्मक, प्रतिकात्मक पद्धतीने भाष्य करतात. उदा. ५४ क्रमांकाच्या कवितेत व्यक्तीच्या मी (अहं) वर भाष्य करताना कवी व्यक्तीच्या अस्तित्वाविषयीच काही मूलभूत विचार मांडून जातो. ५१ क्रमांकाच्या कवितेत कवीचं जीवनभाष्य रूपकात्मक पद्धतीने व्यक्त होते. मनःशांतीच्या शोधात असलेला एक माणूस शांतीचा सागर असणाऱ्या एका साधूपुरूषाकडे जाऊन तुमच्याजवळची शांती मला द्या अशी विनंती करतो. तेव्हा तो साधूपुरूष तुझी अशांती मला दिलीस तर माझी शांती तुला देईन असं सांगतो. पण मनाची शांती किंवा अशांती अशी दुसऱ्याकडून घेता किंवा देता येत नाही हे त्या शांतीशोधक माणसाच्या लक्षात येतं. मनाची शांती किंवा अशांती शेवटी व्यक्तीच्या स्वतःच्या मानण्यावरच अवलंबून असते असा आजच्या तणावग्रस्त काळांत महत्त्वाचा ठरणारा विचार कवी इथे सहजपणे सांगून जातो. ससा आणि कासव या पारंपारिक लोककथेचं ६ क्रमांकाच्या कवितेतून कवीनं केलेलं आकलन व्यक्तीच्या कृतीची सार्थता (Authenticity) आणि निर्णयस्वातंत्र्य यावर भाष्य करणारं आहे. कवीचं हे जीवनभाष्य जाणकारांना कदाचित अस्तित्ववादी विचारांची आठवण करून देईल. बोधीवृक्षाखाली उभे राहिल्यावर कवीला आलेली अनुभूतीही वाचकांना कवीच्या चिंतनाची सखोलता जाणवून देऊन शकेल (क्र. ५) आजच्या धकाधकीच्या महानगरीय जीवनात माणसाला येणारा एकाकीपणाही काही कवितांतून आविष्कृत झालेला दिसतो. अशा कविता वाचल्या की कवी जीवनाकडे कसा गंभीरपणे वास्तववेधी आणि चिंतनात्मक दृष्टीने पहातोय आणि रोमँटिक वृत्तीतून बाहेर पडतोय हे लक्षात येते.

कवी रोमँटिक वृत्तीतून बाहेर पडल्याचे एक ठोस प्रत्यंतर म्हणजे *समुद्रमुद्रिकेतील* वृद्ध स्त्रियां (बुढिया) वर लिहिलेल्या २५, २७, २८, ३८ क्रमांकाच्या कविता. वार्धक्य प्राप्त झालेल्या स्त्रियांविषयी कविता लिहाव्या वाटणं यात कवीच्या दृष्टीचं वेगळेपण दिसतं. स्त्रीच्या वार्धक्यावस्थेचं दर्शन घडविताना कवी केवळ कारुण्याच्या किंवा सहानुकंपाच्या भावनेनं पहात नाही. अंधाऱ्या घरात राहणाऱ्या बुद्धी अम्माविषयी एकाकी कवीला आत्मीयता वाटते तर कधी 'सृजनजननी तू, सरस्वती तू, शब्दोंकी रानी तू' म्हणून तिच्या मोठेपणाचा प्रत्यय कवीला येतो. ज्या आजीचं बोट धरून तिच्या गोष्टी ऐकत बालपण घालवलं ती आजी वृद्धपणी मूक झाल्याचं दुःख कधी व्यक्त होतं. स्त्रीचं वृद्धत्व कवीमनाला जसं स्पर्श करतं त्याचप्रमाणं तारुण्याचा बहर ओसरतानाही देहविक्रयासाठी पांथस्थाची वाट पहाणारी स्त्रीही कवीला अस्वस्थ करते. या कविता पाहिल्या की वेळूसकरांची काव्यजाणीव *समुद्रमुद्रिकेतील* कवितांतून अधिकाधिक अंतर्मुख आणि प्रगल्भ होत चाललेली आहे असे दिसून येते.

समुद्रमुद्रिकेतील यां हिंदी कवितांचा एकंदर विचार केला तर या कवितेचं आशयविश्व कवीच्या पूर्वीच्या कवितांपेक्षा विविधांगी आणि व्यापक बनलेलं आहे. कवीची संवेदनशीलता, जीवनजाणीव अधिक परिपक्व झालेली आहे असे निश्चितपणे म्हणता येते. आपली ही जीवनजाणीव हिंदी भाषेतून व्यक्त करताना आपल्या काव्यशैलीची सहजता कवीने हरवू दिलेली नाही हे महत्त्वाचे. खरे तर वेळूसकरांच्या या हिंदी काव्यशैलीचा

तपशीलवार विचार करता येईल. पण हिंदी भाषेचं शैलीसौंदर्य, हिंदीतील काव्यसंकेत याविषयी माझ्यासारखा मराठीचा अभ्यासक अधिकारवाणीनं फारसं काही सांगू शकणार नाही. मात्र *समुद्रमुद्रिकेतील* हिंदी कवितेची शैलीदृष्ट्या काही वैशिष्ट्ये नोंदविता येतील.

मातृभाषेशिवाय अन्य भाषेतून गद्यलेखनापेक्षा काव्यलेखन करणे अधिक आव्हानात्मक असते. गद्याच्या भाषेपेक्षा काव्याची भाषा वेगळी असते हे आपण जाणतो. साहित्यातून व्यक्त होणारा मानवी अनुभव भावना, संवेदना आणि विचार या घटकांनी बनलेला असतो. पण कवितेत भावना आणि संवेदना या घटकांना गद्य साहित्यप्रकारांपेक्षा अधिक महत्त्व असते. रसरुपगंधादि संवेदनांच्या माध्यमातून एखादा अनुभव घेतांना त्याचे संवेदनात्मक रूप कवीला कसे जाणवले हे तो कवितेतून मांडण्याचा प्रयत्न करीत असतो. या संवेदनांची वाचनकाला प्रचीती यावी यासाठी भाषेचा उपयोग कवी करीत असतो. साहजिकच भाषेच्या रूढ नियमित रूपापासून कवितेची भाषा काही अंशी दूर गेलेली असते. संवेदनांची प्रचीती देण्यासाठी कवितेची भाषा उपमा, प्रतिमा, रुपके, प्रास, शब्दसंकर, नवशब्दनिर्मिती अशा भाषिक विशेषांचा अवलंब करते. कवितेची भाषा ही प्रतिमांची भाषा असते असे म्हटले जाते. ते खरे असले तरी बऱ्याच वेळा प्रतिमांचा अतिरेक काव्यानुभवाला बाधकही ठरू शकतो. या दृष्टीने समुद्रमुद्रिकेतील कवितांचा विचार केला तर कवी आपल्या संवेदना-नुभवाची प्रचीती हिंदी भाषेतूनही देण्यात यशस्वी ठरलेला असला तरी प्रतिमांचा अतिरेक टाळलेला आहे. नव्या प्रतिमांच्या द्वारे (किंवा बा. सी. मर्ढेकरांच्या भाषेत नव्या भावनानिष्ठ समतानता शोधून) कवितेत नवता आणण्याचा प्रयत्नही कवीने केलेला नाही. कवीने योजलेल्या पुढील काही उपमा-प्रतिमा किंवा शब्दप्रयोग पाहिले तर वेळूसकरांच्या हिंदी काव्यशैलीची ओळख पटू शकते.

उदा. गहन गगनकी गहराई, मुकुल मलमल, चिरंतन निरंतरता, अंतर निरंतर यासारखे प्रास किंवा बैठी थी – पैठी थी, बेला-अकेला, पुरवाई-शहनाई यासारखी यमकात्मता सहजपणे कवितेत येते आणि कवितेला लयबद्धता प्राप्त करून देते. वेळूसकरांच्या कोंकणी कवितेचं खास वैशिष्ट्य असणारी छांदस लय आणि संगीतात्मकता त्यांच्या या संग्रहातील सगळ्याच कवितेमध्ये कदाचित दिसणार नाही पण क्र. १४, १९, २४, ३६ या कविता वेळूसकरांच्या कवितेतील लयकारीच्या दृष्टीने मुद्दाम पहाण्यासारख्या आहेत. यमक, प्रास याप्रमाणेच बृहदारण्यक बाँसुरी, जादुई काजुई, समाज – समझ – सनक, कंपन शरीरसंपन्न, मुस्कान – कानन यासारखे विशेषणात्मक, रूपकात्मक शब्दप्रयोग किंवा पंसारीकी दुकानकी तरह गोमतीके किनारे पसरा हुवा साधूका असाध्य संसार, मोमसी पिघलती तारिकाएँ, सैन्यवत् खडा नारियलके पेडोंका जंगल यासारख्या उपमा नाविन्यपूर्ण वाटतात. अत्यंत अल्प शब्दांत, कमीत कमी ओळीतून एखादी कल्पना – चमत्कृती व्यक्त करणं हे वैशिष्ट्यही काही कवितांतून दाखवता येते. शैलीदृष्ट्या *समुद्रमुद्रिकेतील* अशी इतरही अनेक वैशिष्टेय सांगता येतील. पण त्या तपशीलात न जाता शेवटी मी एवढेच म्हणेन की कवी म्हणून आपलं प्रगल्भ रूप दाखवणारी कविता हिंदीतून लिहून हिंदी साहित्याच्या प्रांगणात श्री. रमेश भगवंत वेळूसकरांनी दमदार पाऊल टाकलेले आहे.

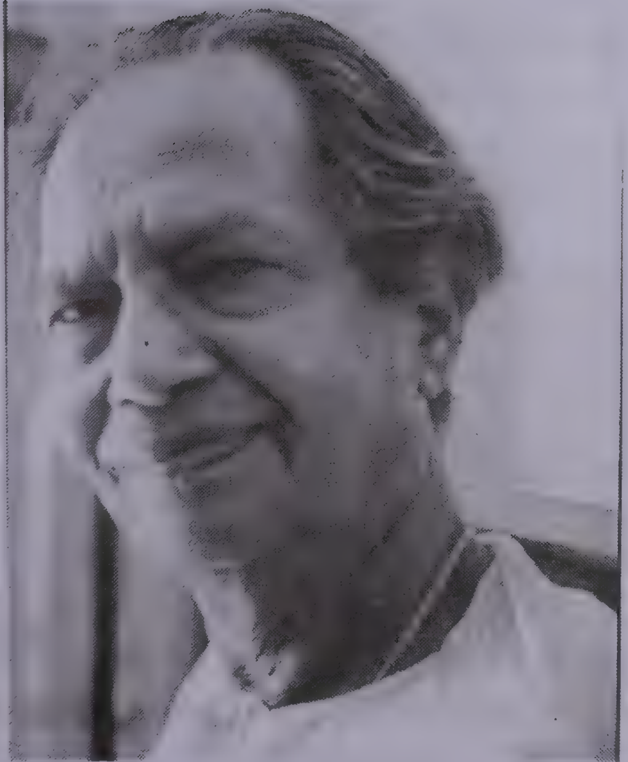
●●●

आनंदयात्रा

बोरकरांचा 'उभ्या भारताचा पहारेकरी'

– ग. ना. कापडी

कुठेही कुणा द्रोह अन्याय होवो
तयाचा इथे क्षोभ अन् वेदना
इथें वेचितें स्वप्न उन्मार्गगामी
नव्या संसाराची घुमे घोषणा
कणा भारताचा असा सहय येथें
कधी मेरू, मंदार, द्रोणागिरी
महाराष्ट्र माझा असा व्रजदेही
उभ्या भारताचा पहारेकरी...1

इथे रात्रिची ज्योत जागे भवानी
दिसा कष्टतों स्वेदगंगाधर
शिजे ब्रह्मनैवेद्यसें अन्न येथे
तया मंत्रितो वेद वैश्वानर
नद्या या न, या भाग्यरेषा उद्यांच्या
झरे तेज त्यांचे घरी डोंगरी
महाराष्ट्र माझा प्रतापी विरागी
उभ्या भारताचा पहारेकरी...2

इथे गर्जते मर्द भाषा मराठी
जिची अमृता झोंबती अक्षरें
रसे वेचिते सत्त्वगुह्यार्थ तारे
स्वरे छेदिते अमृताची शिरें
इथे देव भक्तास धुंडीत येतो
विटेतून येथे उठे पंढरी
महाराष्ट्र माझा असा भक्तिगाथा
उभ्या भारताचा पहारेकरी...3

इथें गाजलें धर्मसाम्राज्य पूर्वी
उभी आजला राष्ट्रधर्म ध्वजा
जगी स्थापण्या क्रांतिमूल्यें युगाची
सदा सज्ज ही सामराज्य – प्रजा
हिने खोदिली भूतकाळांत लेणी
पुढे याहुनी दिव्य कारागिरी
महाराष्ट्र माझा महास्वप्रदेश
उभ्या भारताचा पहारेकरी...4

अशी तापसी युद्ध स्वातंत्र्यभूही
शुश्चिष्मंत चारित्र्य येथे पिके
कधीही कधीही कृतांतापुढेही
तृणालाही माया न येथे झुके
जयां स्वप्न हें मोहि ते सर्व कारे
करा धन्य येथें कुडी वैखरी
महाराष्ट्र माझा तसा आपुलाही
उभ्या भारताचा पहारेकरी...5

– बा. भ. बोरकर

पुणे मुंबई येथे दीर्घकाळ वास्तव्य केलेल्या श्री. बा. भ. बोरकरांची ही कविता. शक्ती व वैचारिक खड्ग हातात घेऊन नव्या युगात क्रांतिमुल्ये स्थापण्यासाठी उभा असलेल्या महाराष्ट्राला बोरकर ‘उभ्या भारताचा

पहारेकरी म्हणून मानाचा मुजरा करतात.

मुलतः बा. भ. बोरकर हे मराठी कवी. सुरुवातीच्या काळात त्यांच्या 'तेथे कर माझे जुळती', 'जीवन त्यांना कळले हो' अशा कवितांनी बोरकरांची ओळख मराठी सारस्वताना झाली. तशा पूर्वीही त्यांनी काही कोकणी काव्यरचना केली होती. त्यावेळच्या गोव्यातील जुलमी राजवटीविरोधी एका मग्रूर अधिकाऱ्याविरुद्ध केलेली त्यांची पुढील कविता जनसामान्यांच्या तोंडी बसली होती.

'दोतोर बोश दोतोर बोश समुजुकायेन काय।
तकली तुका ना जाल्यार उठून चलू लाग।
दोतोर बोश दोतोर बोश समजुकायेन वाग
चिंतून पळय जायत किदे आयल्यार आमका राग।

गोवा स्वातंत्र्यचळवळीतील ही त्यांची प्रचारात्मक कोकणी काव्यरचना. त्यावेळी त्यांची

'गर्जा जयजयकार क्रांतिचा गर्जा जयजयकार
त्रिवार मंगल वार आजला त्रिवार मंगलवार
स्वातंत्र्याची सिंहगर्जना आज इथे उठणार'

हे क्रांतिगीत सर्वामुखी झाले होते.

बोरकर मराठी कवी का कोकणी कवी हा वाद आता घालण्यात काही अर्थ नाही. त्याविषयी बोरकरांचेच बोल आठवणे शहाणपणाचे ठरेल. एकदा बोरकर त्यांचे चाहते कविवर्य इंजिनियर हिरालाल कामत यांच्याकडे आले होते. मीही तेथे होतो. बोरकरांनी त्यावेळी चाललेल्या (अजूनही धुमसत असलेल्या) मराठी-कोकणी वादासंबंधी एका फ्रेंच कवीची गोष्ट सांगितली होती. त्या कवीचे नांव आठवत नाही. पण त्यावेळी आपल्या मराठी, कोकणी सारख्याच फ्रेंच भाषेत एक साहित्यिक वाद दोन्ही पक्ष मोठ्या अहमहमिकेन चघळत होते! बिचाऱ्या त्या फ्रेंच कवीने खरे तर या वादावर सुवर्णमध्य गांठला होता. पण 'अ' पक्ष त्यांना 'ब' पक्षाचा मानित होते व 'ब' बक्ष त्यांना 'अ' पक्षाचा मानित होता. माझीही स्थिती मराठी-कोकणी वादावर त्या कवीसारखी आहे. मी कोकणी भाषा मानतो व कविता करतो म्हणून मराठीवादी माझ्यावर रागावलेले तर मी मराठी कविता करतो म्हणून कोकणीवादी माझ्यावर रागवलेले. शेवटी फ्रेंच भाषेतील तो साहित्यिक वाद इतका पराकोटीला पोहोचला की जेव्हां तो कवी स्वर्गवासी झाला त्यावेळी दोन्ही पक्षातील लोक त्याना 'परका' समजून त्यांच्या अंत्ययात्रेसही गेले नाहीत! ही बोरकरांनी सांगितलेली गोष्ट. त्यांनी प्रथम मराठी कविता केल्या होत्या व त्यामुळे त्यांचे नांव झाले होते. मराठी - कोकणी वाद नंतरचा. पण कोकणीचीही क्षमता पाहून बोरकरांनी कोकणीचा आग्रह धरून शब्दांचे सौदागर असलेल्या बोरकरांना कोकणीची श्रीमंतीही कळली हे पुढे त्यांच्या 'पांयजणां' या कवितेतून जाणवते.

त्या दिसा वडाकडेन गडद तिनसनां
मंद मंद वाजत आयलि तुजी गो पांयजणां...

मराठी सारस्वताताही 'पांयजणां'चे कौतुक झाले.

वसंत बापट, मंगेश पाडगांवकरांसारख्या मराठीतील दिग्गज कविवर्यानी बोरकरांची 'पायंजणा' डोक्यावर घेतली. मराठी-कोकणी वादातली कटूता मात्र पराकोटीला पावली व त्यातूनच काही विरोधकांकडून बोरकरांच्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष म्हणून निवडीला खोड घातला गेला! बोरकरांच्या अध्यक्ष होण्याने अध्यक्षपदाचा मान वाढला असता! बोरकरांच्या बाबतीत इतकी पराकोटीची कटूता बाळगणे हे चुकीचे होते. इतकी सेवा बोरकरांनी मराठी सारस्वताची केली होती. त्यांच्या मराठी कविता मराठी शारदेच्या गळ्यातील मौलिक कंठाभरणे ठरल्या आहेत. त्या अक्षय आहेत. त्यांच्या रचना काळाच्या परिसीमा ओलांडून चिरंजीवी ठरल्या आहेत. बोरकरांच्या मराठी सेवेची जाण असलेला संवेदनक्षण रसिक बोरकरांवर झालेल्या क्रूर अन्यायाची सल नेहमीच बाळगतो. बोरकर गेल्यावर हा सल जास्तच जाणवला व सदोदित जाणवत राहील. अलिकडे श्री. आनंद यादव यांच्यावर झालेली कठोर कारवाई व बोरकरांचे अध्यक्षपद हुकणे या घटनेत साम्य आहे. सुदैवाने श्री. आनंद यादव आपल्यात हयात आहेत. त्यांच्याबाबतीतली चूक पुढे मागे भरून काढता येईल. सर्वानुमते मानाने यादवाना अध्यक्षपदावर बसवता येईल. श्री. बोरकर त्या पलिकडे गेले आहेत!

शेवटी बोरकरांनी देह ठेवला तो पुण्यनगरीतच. त्यांना पुणे हे फार भावले होते. त्यांची प्रस्तुत, 'उभ्या भारताचा पहारेकरी' ही कविता त्यांनी पुणे मुक्कामात लिहिली होती. ह्या घटनेशी साम्य असलेली एक घटना आठवते. ती लिहिण्याचा मोहही होतो. कर्नाटकाचे श्री. द. के. बेंद्रे हे तत्त्वज्ञ होते, कवी होते, चांगले वक्ते होते, मराठी व कानडी भाषेवर त्यांचे प्रभुत्व होते. कॉलेजमध्ये तत्त्वज्ञानाचे ते प्राध्यापक होते. पुण्यात त्यांचे बरीच वर्षे वास्तव्य होते. त्यानीही महाराष्ट्राला उद्देशून 'साष्टांग नमस्कार, महाराष्ट्राला' ही कविता केली आहे.

बोरकरांच्या या कवितेतून एकूणच बोरकरांचे देशप्रेम, महाराष्ट्र प्रेम व आपल्या थोर संस्कृतीचे प्रेम दिसून येते. सर्वत्र भक्त देवाच्या शोधात बाहेर पडतात. महाराष्ट्राच्या बाबतीत आई-बापाना भगवंत मानून त्यांच्या सेवेत गढलेल्या पुंडलिकाच्या भेटीस भगवंत स्वतः आले! आईवडिलांच्या सेवेत असलेल्या पुंडलिकाने भगवंतान थांबायला सांगितले व उभे राहण्यासाठी देवांच्या दिशेने वीट फेकली! त्या वीटेवर उभे राहून कर कटेवर ठेवून ते परब्रह्म पुंडलिकाची वाट पहात राहिले. अजूनही असंख्य भक्तांच्या वाटेवर लक्ष ठेवून उभे आहे. त्या वीटेतून पंढरी साकारली म्हणून बोरकर म्हणतात -

इथे देव भक्तास धुंडीत येतो।

विटेतून येथे उभी पंढरी

ज्ञानोबाच्या मराठी प्रेमाविषयी ते लिहितात

इथे गर्जते मर्द भाषा मराठी
जिची अमृता झोंबती अक्षरे
रसे वंचिते सत्त्वगुह्यार्थ तारे
सरे छेदिते अमृताची शिरें

महाराष्ट्राची संवेदनशीलता व अन्यायाविरुद्ध उभे राहण्याच्या सहजवृत्तीबद्दल ते लिहितात.

कुठे ही कुणा द्रोह अन्याय होतो,
तयाचा इथे क्षोभ अन् वेदना
इथे वेधिते स्वप्न अुन्मार्गगामी
नव्या संगराची घुमे घोषणा
कणा भारताचा असा सह्य येथे
कधी मेरू, मंदार, द्रोणागिरी
महाराष्ट्र माझा असा वज्रदेही
उभ्या भारताचा पहारेकरी

महाराष्ट्राची आध्यात्मिक भक्ती बरोबर येथे असलेल्या गरीबीची, घाम गाळून सोने पिकविणाऱ्या शेतकऱ्याचेही महत्व ते जाणतात. म्हणून ते म्हणतात.

इथे रात्रिची ज्योत जाये भवानी
दिसा कष्टतो स्वेदगंगाधर
शिजे ब्रह्मनैवेद्य से अन्न येथे
तया मंत्रितो वेदवैश्वानर

महाराष्ट्राची भाग्यरेषा म्हणून कोयना नदीवरील विद्यूत प्रकल्पाची चर्चा त्यावेळी गाजत होती. त्याविषयी ते लिहातात.

नद्या या न, या भाग्यरेषा उद्यांच्या
झरे तेज त्यांचे घरी डोंगरी

प्रताप व वैराग्य यांची जवळीक साधलेल्या महाराष्ट्राविषयी ते लिहितात.

महाराष्ट्र माझा प्रतापी विरागी
उभ्या भारताचा पहारेकरी

'गर्जा महाराष्ट्र माझा, गर्जा महाराष्ट्र माझा', 'बहु असोत सुंदर, संपन्न की महा, प्रिय अमुचा एक महाराष्ट्र देश हा' 'राकट देश कणखर देशा, दगडांच्या देशा' अशी महाराष्ट्र स्तवने पुष्कळ आहेत. त्यांत बोरकरांची 'उभ्या भारताचा पहारेकरी' ही कविता उठून दिसते. यातील पुंडलिकाच्या भेटीस देवाने येणे व पुंडलिकाने फेकलेल्या विटेवर देवाने करकटीवर ठेवून आजही येणाऱ्या भक्तांची वाट पाहणे व त्यातून पंढरीची निर्मिती हा विचार अपूर्व असा आहे.

माय मराठीवर महाराष्ट्रास प्रेम करायला लावणारी ही कविता आहे. आजही अखंड भारताचे स्वप्न पाहणारी वेडी माणसे या देशांत आहेत. बोरकरांची 'उभ्या भारताचा पहारेकरी' वाचल्यावर किंचित् गायल्यावर कधी काळी गोवा-महाराष्ट्राचे मीलन व्हावे असे माझ्यासारख्या वेड्याला वाटते!

कवितेतील शेवटच्या दोन ओळी तर बोरकरांच्या महाराष्ट्रप्रेमाचा उच्चांक गाठतात!

जया स्वप्न हें मोहि ते सर्व यारे । करा धन्य येथे कुडी वैखरी
महाराष्ट्र माझा तसा आपुलाही। उभ्या भारताचा पहारेकरी

बिच्चारा !

सुमेधा कामत देसाई
करंजाळे-तिसवाडी

मी शाळेतून घरी आले. दप्तर टेबलावर फेकून दिले. बूट कोपऱ्यात भिरकावले. कपडे तर मी घराच्या पायऱ्या चढतानाच अर्धेअधिक काढलेले. या वस्तूला, त्या खुर्चीला आपटत, इकडे - तिकडे पडत - झडत मी न्हाणी घरात पोचले. हातापायांवर पाणी ओतल्याचे नाटक करीत, आईच्या पदराला तोंड पुशीत मी जोरात ओरडले, 'ए, आई, जेवायला वाढ.' आईने निमूटपणे जेवायला वाढले. माझ्या तोंडाची टकळी चालूच होती. मध्येच माझे लक्ष रामू जिथे जेवायचा त्या जागेकडे गेले. रामू नव्हता तिथे. 'आई, रामू कुठाय?' माझा तारसूर. आई ओरडली, 'निमूट जेव बघू. रामू गेला मस्णात.' आईच्या तोंडून अपशब्द कधी निघत नाही. तेव्हा तिचं आज जामच बिनसलंय. अर्थात नेहमीप्रमाणे रामूल्यानं कसली तरी मोठी भानगड करून ठेवली असणार हे मला कळले. मी मान खाली घालून निमूट जेवू लागले. जेवणे उरकल्यानंतर आईने सावकाशीने मला सांगितले 'रामूल्याने आमचे घर सोडले.' रामूल्या आमचे घर सोडेल याची मला कल्पनाच नव्हती. आईला त्याहून मोठा धक्का मला द्यायचा होता. ती म्हणाली, 'शेजारच्या देसायांकडे त्याने आजपासून नोकरी धरलीये.' हा धक्का प्रचंडच होता. मी अक्षरशः अवाक् झाले.

आजच्या या नव्या बदललेल्या जगात काहीही घडू शकत होतं...

*****

आषाढ धुवाँधार कोसळणारा. दूरवरच्या शेतानी अद्याप हिरवी शाल न पांघरलेली. समोरचा माळ नी मागचा डोंगर अजून उघडाबोडका भासणारा. धूम धूम कोसळणारा पाऊस. थंडीने आणि ओलीने चराचर काकडून गेलेले गोठ्यातली गुरेसुद्धा पाठीची कमान करून बसलेली. त्यांना वाळलेली वैरण चघळण्यात रस नव्हता, आणि अजून त्यांना कोवळे अंकूर खायला मिळाले नव्हते. म्हणून त्यांनी आपणहून उपासमार ओढवून घेतली होती.

एक ढगाळ दिवस उजाडला. पावसाची रिपरिप चालूच होती. कुंद वातावरण. आणि दारात एक मनुष्य उभा राहिला. माणसासारखी आकृती होती म्हणून माणूस म्हणायचे एवढेच! बाकी त्याच्यात आणि पावसाळ्यातल्या उपाशी गुरात कोणताही फरक नव्हता. काळ्या वर्णाचा पन्नाशीतला तो इसम. उपासमारीने पाठ आणि पोट एक झालेले. डोळे खोल गेलेले. सकाळपासून पायी प्रवास करून दुपारपर्यंत येथे पोचल्याने भुकेने नी थकल्याने त्याच्या शरीरात त्राण नव्हते. पायात उभे राहायचे देखील बळ शिल्लक राहिले नव्हते. तो खाली उकिडवाच बसला.

आम्ही पोरे घाबरून त्या ध्यानाकडे पहात राहिलो. मला येथले खाऊन पिऊन माजलेले नि डोळ्यात गुर्मीची जाक असलेले कामकरी गावडे बघायची सवय झालेली. त्या चित्राशी हे चित्र विसंगत होते. कुठच्या दुष्काळग्रस्त उपासमारीचे हे साक्षात भूत आले होते? आईने घाबरून त्याला विचारले, 'कोण रे तू?'

'मियां रामू, रामुलो.'

आईच्या डोक्यात प्रकाश पडला नाही. आईने प्रतिप्रश्न केला, 'खंयच्यान आयला रे तूं?'

'मियाँ मांद्यांसून इलंय. ही बग भाऊन तुका चिटी धाडल्या माजे वांगडा,' म्हणत त्यानं आईच्या हातात चिठ्ठी दिली. संभ्रमित होऊन त्याने दिलेली चुरगाळलेली चिठ्ठी घेऊन ती अक्षरे वाचू लागली. काही आठवू लागली.

'अग हा आपला रामू. रामुला. देऊळवाड्यावरचा. त्याची परिस्थिती बरीच खालावलेली आहे. शेतातले काम करायचीही शक्ती अंगात नाही. अक्षरशः उपासमार चालू आहे. महणून तुझ्याकडे पाठवून देत आहे. तुझ्या घरात काही काम करील नी पोटभर खाईल. तू त्याची कसलीही चिंता करू नकोस. फक्त तिन्हीत्रिकाळ पोटभर खायला वाढ नि सगळी कामं करून घे.' चिठ्ठी संपली. चिठ्ठी आजोळहून भाऊमामाने पाठवलेली. आईने चिठ्ठी वाचून संपवली नी गुंता उलगडला.

आईला खरेदेखील वाटेना. आपला शाळासोबती इतका दीन होऊन आपल्या दारात बसेल म्हणून. आई आठवू लागली... देऊळवाड्याजवळचा कुंभारांचा मोठा वाडा. जुन्या काळात कुंभारांना चलती होती आणि चतुर्थीला गणपतीच्या मूर्ती व मातीची चित्रे बनवण्याचा जोडधंदा होता. प्रत्येक घराला पोटापुरती शेती होती. गोरे-गोमटे, बुटके कुंभार मन लावून भांडी घडवताना दिसत. नी त्यांच्या देखण्या बायका मुंगीसारख्या तुरूतुरू पळत नवऱ्याला मदत करत. त्यातल्याच एका खात्यापित्या घरातला रामू. माझ्या आईच्या वयाचा. तो शाळेत आईबरोबर शिकायला होता म्हणून आईचा शाळा सोबती. गावातल्या एक-दोन सारस्वतांच्या

घरातली मुले, इतर मग मराठ्यांची, सोनारांची, कुंभारांची, सुतारांची, लोहारांची, कुळवाड्यांची मुले शाळेत शिकायला येत. आईच्या मनमोकळ्या स्वभावाने तिची सगळ्यांकडे गट्टी जमलेली होती. रामू मोठा झाला शिक्षण कधीचे सुटलेले. बापाला धंद्यात मदत करू लागला. एक सुरेखशी मुलगी पाहून बापाने त्याचे लग्न लावून दिले. अनेक वर्षे उलटली. रामूला मूलबाळ काही झाले नाही. बायको चिडाचिड करायची. गरीब भाबडा रामू, मान खाली घालून भांडी घडवायचा. शेतांत काम करायचा. फावल्या वेळेत स्वतःची गुरं चारायचा. कुंभाराच्या नशिबी दुर्दैव हात धुवून लागलेले असते. ओल्या मातीत अखंड वावरून, घुसमटलेल्या कोंदट वातावरणात राहून नी बरेच वेळा अपुऱ्या अन्नामुळे ते क्षयरोगाची शिकार होतात. रामूही त्या रोगाला बळी पडला.

आधुनिक काळाचे वारे खेड्यात वाहात होतो. प्रत्येकांच्या चुलीवर पितळेची, स्टेनलेसची भांडी चढली. मातीच्या भांड्यांना कोणी विचारेनासा झाला. शेतीतही पीक येईना. मूलबाळ नसल्याने पुढच्या जीवनातही उमेद वाटत नव्हती. दोघाही नवराबायकोंचे दिवस उदास मनःस्थितीत जाऊ लागले. रामूच्या रोगावर इलाज करायला पैसा नव्हता. क्षयरोग्याला तर पौष्टिक अन्नाची गरज असते तीही भागेना. घरातले दागिने, भांडी मोडीत निघाली. शेतीकडे पुरेसे लक्ष देता येईना म्हणून तीही कसायला भाईबंदांना दिली. त्या मोबदल्यात ते जे काही दाणागोटा देतील त्यावर ते अशक्त दुबळे जोडपे दिवस रेटू लागले. गोठ्यातली गुरेही नाहीशी झाली. यात भर म्हणून रामूची बायकोही वारली. रामू एकटा पडला. उदास मनःस्थितीत तो दिवस घालवू लागला. दरम्यानच्या काळात त्याचा रोग बरा झाला होता. पण थकलेल्या शरीराने काम झेपत नव्हते. आणि तो एक दिवस गावच्या मोठ्या जमीनदाराकडे काम मागायला गेला. तोच भाऊमामा. त्याची कणव येऊन त्याने रामूचे पार्सल सरळ आमच्याकडे पाठवून दिले.

*****

सूर्य डोक्यावर आला तरी रामू अंथरुणावरून उठत नसे. लोळत पडलेला असे. कुंभार ही तशी कष्टकरी जात नव्हे. आरामात उठायचे पोटभर पेज जेवायची आणि तब्येतीत माती आणायला रानात जायचे. घरी येऊन उकड्या तांदळाचे शीत नी बांगड्याच्या कढीने पोटभर ओरपायचे. दुपारी ताणून द्यायचे. उठायचे नी सावकाशीने पायाने माती तुडवून घ्यायची. संध्याकाळी स्वच्छ आंघोळ करून देवळात तबला, मृदंग वाजवायला जायचे नी पहाट होईपर्यंत भजने म्हणत बसायचे. कधी वार्षिक उत्सवातून नाटकातली कामे. मग तर रोजच्या कामांना आठ – आठ दिवस बुट्टी. आरामात भांडी घडवायची नी एकदा आवा संपूर्ण तयार करून त्याने भांडी रचून आवा पेटवला की आवा निवेपर्यंत हे कुंभार गावभर हुंदडायला मोकळे. गावच्या कुंभारांचे स्वच्छंदी, निर्मळ जीवन होते. त्याला एकटा रामू तेवढा अपवाद कसा असेल?

रामू उठेपर्यंत आम्ही अंगात शाळेचा युनिफॉर्म चढवलेला असायचा. आई त्याला म्हणायची, 'अरे तू येथे काम करायला आलायस की झोपायला? उठ, मुले शाळेतसुद्धा गेली. 'रामू हेलपाडत झेलपाडत उठायचा नी विहिरीवर जायचा. राखुंडी घेऊन, मन लावून तासंतास वेळ घालवत तो दात घासायचा. विहिरीच्या पाच–पन्नास कळशा काढून तोंड धुवायचा. आई त्याच्या समोर चहाचा पेला आदळायची. रामू चहा पिऊन लक्ष्मी

म्हशीला सोडून डोंगराच्या दिशेने हाकलायचा. लक्ष्मी लहान चणीची, पण धारदार, टोकेरी, मोठ्या शिंगाची म्हैस होती. रामू तिच्या गळ्यातल्या दाव्याची गाठ सोडताना घाबरून म्हणायचा, 'भय्यांयाच्या म्हाका शींग तोपतली' लक्ष्मी म्हैस गुणी आई तिची गोष्ट सांगायची. एकदा ती चौखूर उधळत आली आणि स्वयंपाक घराच्या दारातून मी रांगत रांगत मागच्या पडवीत बाहेर जात होते. डोंगरावरून म्हैस आली, माझ्या अंगावर तिचे पाय पडून माझा चेंदामेंदा होणार इतक्यात आई ओरडली : लक्षे, थांब. माझ्या शरीरात नि तिच्या खुरात आता एका केसाचे अंतर राहिले होते. लक्ष्मी तिकडच्या तिकडेच थांबली शेपटी उडवत, अंग फुरफुरवत नी तोंडाने जोराने फुत्कारा सोडीत लक्ष्मी स्थिर राहिली. आईने मला उचलून पोटाशी धरले आणि मग लक्ष्मीला घालवले. गरीब स्वभावाची लक्ष्मी मी पाच – सहा वर्षांची असतानाच पेला घेऊन तिची धार काढायला बसायची. कोणी धार काढतंय, आपल्याला किती चेमटतंय याकडे तिने कधी लक्षच दिले नाही. मान वर करून डोंगराच्या दिशेने स्थिर दृष्टीने पहात रहायची आणि हा नतद्रष्ट तिला रोजच फुल्या–फुल्यातल्या शिव्या द्यायचा. लक्ष्मी चढावाच्या दिशेने पळत गेली की रामू भजने म्हणत गोठा झाडायचा. तसा रामू डोक्याने अंशभर कमीच होता. कोकणीत अशा लोकांना 'अर्वळ' म्हणतात. अर्वळ म्हणजे वेडा नव्हे. साधा, भाबडा, जीवनातले छक्केपंजे माहीत नसलेला माणूस. म्हणजे अर्वळ. तसा हा रामू थोडासा अर्वळच होता. गोठा झाडून झाला की तो मग घर झाडायला घ्यायचा. तोपर्यंत अकरा वाजायचे. तोपर्यंत आईची आंघोळ नी पूजा उरकायची. आईने त्याला आपल्याबरोबर चहा नी फराळाचे देऊ केले तर म्हणायचा, ''बाय म्हाका नको तसली. म्हाका तूं आपली पोट भरून पेजूच वाढ.' घरच्या शेतीचे तांदूळ यायचे. आई रामूसाठी तपेलीभर पेज टाकायची. उकड्या तांदळाची सरसरीत पेज नि तोंडी लावायला पापड किंवा आमली. रामू पेज जेवून परत नव्या कामाला सज्ज व्हायचा. मग तो आईला स्वयंपाकघरात मदत करू लागे. तांदूळ, भाज्या निवडून देणे, नाल्ल सोलणे, फोडणे इत्यादी कामे तो करी. तोपर्यंत म्हैस उतारावरून खाली यायची. तिला पाणी पाजायचे नी गोठ्यात बांधायचे. दुपारी बारा वाजायच्या आधीच त्याची आईमागे भुणभुण सुरू होई. 'बाय गो, बेगीनां जेवाण कर, म्हाका भूक लागल्या.' आई म्हणायची, 'मेल्या, मुलं तरी येऊ दे शाळेतून, मग वाढते तुला.' शिजणाऱ्या स्वयंपाकाचा गंध घेत रामू ओटीवर स्तब्ध बसून राहात असे. त्यावेळी चोरसुद्धा तिकडून गेला असता तरी रामूला त्याची चाहूल लागली नसती. तसा रामूचा उपयोग शून्यच होता. तिन्ही त्रिकाळ पोटभर जेवण नी टिवल्याबावल्यांचे काम. आमच्यासारख्या मध्यमवर्गीय कुटुंबाला तो परवडणारा नव्हता. पण त्याला माहेरून पाठवलेय म्हणून आईने त्याला निमूटपणे स्वीकारला. आम्ही सहा माणसे जेवायची, त्याच्या दुप्पट तो जेवायचा. त्याच्यासाठी कुत्र्यासाठी, मांजरासाठी आई उकड्या तांदळाचे एक भलेथोरले तपेलेच शिजवी. त्याच्यासमोर ठेवी नी म्हणे, 'जेव पोटभर.' रामू तन्मयतेने भात उकरत बसे. भात नी हुमण, भात नी हुमण. तंद्री लागल्यासारखा ओरपत बसे. किती जन्मांचा उपाशी होता कुणास माहीत!

तो कसा जेवतो हे मी त्याच्या पानाकडे ताटकळत बसत बघत राही.

रामू संध्याकाळी दुकानावर जायचा. आई त्याला एखादी वस्तू आणायला सांगायची. तर तो दुसरेच काही घेऊन यायचा. कधी दुकानावर पिशव्याच घेऊन जायचा तर कधी फक्त पैसेच घेऊन जायचा. मग पिशव्या

न्यायला घरी हेलपाटा. कधी त्याला आईने काय आणायला सांगितलेय तेच आठवायचे नाही. मग परत हेलपाटा. मग आई त्याला चिठ्ठी लिहून द्यायची. मग तो पैसे, पिशवी किंवा चिठ्ठी असा जामानिमा करून ऐटीत जायचा आणी वाटेत त्यातली एखादी तरी वस्तू हरवायचा. एकदा आईने त्याला जेवल्याजेवल्या दळायला पाठवलेले. दुपारची खमंग झोप आईने फुकटात घालवली म्हणून रामू तणतणत धान्याचा डबा घेऊन दळायला गेला. चहाची वेळ उलटली तरी रामू परत आला नाही. संध्याकाळ उलटली तरी तो आला नाही. मुलांची रात्रीची जेवणे उरकली तरी रामू आला नाही. आईला चिंता वाटू लागली. मुलांना घरी एकटे सोडून ती तरी रामूला शोधायला चक्कीवर कशी जाऊ शकली असती? रात्री भाऊ घरी परतल्यावर त्याचा शोध घ्यायचा, असे तिने ठरवले. रामू डबा टाकून गावी पळून गेला असावा (वास्तविक तो पळून जावा असेच तिला मनोमन वाटायचे) असे तिला वाटलेले. रात्री रामू नी भाऊ बरोबरच घराच्या पायऱ्या चढले. आई त्याच्यावर कडाडली, 'कुठे तडमडला होता एवढा वेळ?' भाऊंना यातले काहीच माहीत नव्हते. भाऊ म्हणाले, 'चक्की बंद करून रामू नी दुकानदार दोघे बरोबरच बाहेर आले. मी घरी येताना वाटेतच त्याला भेटलो. आणि दोघे घरी बरोबरच आलो.' रामू म्हणाला, 'चक्कीवर ही भली रांग होती.' आईला ही सबबच वाटली. दुपारी तीन वाजता चक्कीवर गेलेला रामू रात्री दहाला कसा येईल?

रामू त्या दिवशी आपली झोपमोड झाल्याने मनातल्या मनात आईवर चिडलेला. बहुतेक त्याने आधी डबा चक्कीवर ठेऊन तीन ते पाच चक्कीतच झोप काढली असावी. मग तो तेथून चार-पाच मैल चालतच मडगावच्या बाजारात गेला असावा. अर्वळ वाटणारा रामू आता बराच शहाणा झाला होता. त्याच्या अंगावरचे काजूच्या बोंडूचे, केळ्यांचे डाग पडलेले मळकट कपडे जाऊन तेथे भाऊंचे जुनेच पण झुळझुळीत कपडे आले होते. भेगा पडलेल्या, चिराळलेल्या मळकट पायात वहाणा चढळ्या होत्या. डोक्याला तेल आले होते. रामूने आता कात टाकली होती. आता तो आईकडून विडीकाडीला पैसेही मागून घेऊ लागला होता.

तो आज बाजारात गेला असावा. नी मांद्याच्या इतर गवंड्या-सुतारांकडे बोलत बसला असावा आणि बोलण्याच्या नादात आपण कशासाठी आलो होतो हेच विसरला असावा. आठवण झाली तेव्हा अंधार झालेला असावा. रामूने रात्री नऊ वाजता धान्य दळायला दिले असावे. नशिब पिठाचा डबा तरी वाचला होता.

*****

एकदा तर त्याने धमालच केली. आईने त्याला सांगितले, 'लक्ष्मीचे लक्षण कालपासून ठीक नाही. कुठे तरी पळून गेली तर आपण अडचणीत येऊ. तेव्हा घरी आण बघू तिला. 'रामू तासाभराने घामाघूम होऊन घरी परत आला. म्हशीला गोठ्यात बांधले. नेहमीप्रमाणे तिला तिच्या लांब शिंगांना शिव्या देत, तणतणत घरात आला. आंईने विचारले : अरे, म्हैस तर झऱ्यावर होती. तिला आणायला तुला एवढा वेळ का लागला? रामूने आधी एक झणझणीत शिवी हासडली नी म्हणाला : मीयाँ तिका आणूंक गेलो तर धांवांक लागली. मीयाँ फाटसून धावतंय तर ती फुडं पळतंय. ती धांवधांव धांवली. पार खालच्या वाड्यार गेली. मीयाँ तिका परतून हाडूंचे प्रयत्न केलो. कशीच आयकना नाय जाली. मगे तिचेर भरपूर धपके घातल आनी हाणत हाणत

घराकडे घेवन इलंय. XXX न माजो येळ फुकाटचो खालो. घरा येवच्या येवन XXX गोठ्यान येयनासली. दायान बांदूक दिना जाली. मीयाँ आनखी दोन रट्टे घातले आनी बांदली.

आईला वाटले लक्ष्मी माजावर आल्याने तिचे डोके फिरलेय. बिचाऱ्या रामूला तिने आज बराच त्रास दिला असावा. तरी रामूने तिला बडव बडव बडवले म्हणून आईला त्या गरीब म्हशीची दया आली. म्हणून तिला कुरवाळण्यासाठी आई गोठ्यात जाणार... तर काय तिथे लक्ष्मी नव्हतीच. आमच्या गोठ्यात दावणीला लक्ष्मी नव्हतीच, चक्क कुणी तरी दुसरीच म्हैस तिथे होती. आईने प्रेमाने पुढे केलेला हात आईने घाबरून क्षणार्धात मागे घेतला... म्हणजे रामूने दुसऱ्या कुणाची म्हैस आणून दावणीला जखडली होती. त्या म्हशीचे तरी काय चुकले होते? कुणी तरी परकी इसम आपल्याजवळ आला म्हणून बिचारी पळाली. हा इसम पाठीमागे लागला म्हणून बिचारी जीव घेऊन पळाली. थेट आपल्या घरी वगैरे गेली असावी. तेथून या आचरटाने तिला बडवून बडवून आख्खा डोंगर चढायला लावून थेट गोठ्यात आणून दाव्यात अडकवून टाकले होते. गरीब बिचारी म्हैस मार खा खा खाऊन दयनीय तोंड करून दुसऱ्यांच्या गोठ्यात उभी होती. 'राम्या धन्य तुझी!' आईने म्हटले. रामूने दावे सोडून तिला मोकळे केले. म्हैस दाणदाण उड्या मारत पळून गेली.

'म्हाका काय ठावुक. म्हाका ती आमचीच म्हस कशी दिसली.'' एवढेच सांगून रामूने या घटनेचा समारोप केला.

*****

रामूला आई आम्हाला प्राथमिक शाळेत पोचवायला पाठवायची. माझे चार-पाच किलो वजनाचे दप्तर हातात घेऊन. तो माझ्यासोबत चालायचा. माझे दप्तर तो चक्क आपल्या पाठीला अडकवायचा. त्यामुळे मला तो भलाथोरला शाळकरी मुलगाच वाटायचा. त्याला पाहून मला जाम हसू लोटायचे. पण रामूला ना खेद ना खंत. पाठीवर दप्तर लटकवून एका हातात पाण्याची बाटली तर दुसऱ्या हाताने मला घट्ट पकडून तो शाळेत यायचा. मी मराठी माध्यमाच्या शाळेत शिकायची. आमच्या घरात स्वधर्म, स्वभाषा, स्वसंस्कृती यांचे प्रस्थ. त्यामुळे माझी रवानगी अर्थात्च मराठी माध्यमाच्या शाळेत झाली. माझ्या वर्गात एक-दोन सारस्वतांची मुले वगळता इतर सर्व गरीब कुळवाड्यांची मुले होती. त्यांना माझे दप्तर घेऊन कुणी बाप्या येतोय ही गोष्टच आश्चर्याची वाटे. ती मला विचारायची, 'तुला तुझे दप्तर घेता येत नाही का?' त्यांना काय उत्तर द्यावे हे मला समजत नसे. पावसाळ्याच्या दिवसात मला 'चेडूं' पोचवायला जायचे तेव्हा शाळेत गेल्यावर माझे पाय नॅपकिनने पुसायला तिला आई सांगे. त्या मुलांना चेडूं माझे पाय पुसते ते पाहून आश्चर्य वाटे.

रामू अशा प्रकारे आमच्याकडे बरीच वर्षे राहिला. आईलाही त्याच्या कामांची सवय झाली. दारची म्हैस नी घरची मुले ही दोन प्रमुख कामे तो सांभाळायचा. घर झाडायचा, स्वयंपाकात मदत करायचा. नि दुकानावरून धान्य आणून द्यायचा. आईला त्याची मदत व्हायची. रामूच्या आधी आणि नंतर आमच्याकडे 'चेडवां' होती. 'चेडवां' म्हणजे येथल्या नोकराण्या. उच्चवर्णीयांच्या घरात प्रामुख्याने गरीब कुळवाडी लोक आपल्या लहान मुली घरकामासाठी आणून ठेवतात. या मुली घरकामात मदत करणे, मुलांना सांभाळणे

इत्यादी कामे करतात. धुण्याभांड्याला स्वतंत्र बाई असते. या चेडवांना मालकिणीने कपडे, चपला व इतर वस्तु द्यायच्या. महिन्याला पगार. चतुर्थी/शिमग्यात आठ-पंधरा दिवसांसाठी या मुली घरी जातात. साधारणपणे मुलगी दहा-बारा वर्षांची झाली की या मुलींना बामणांच्या घरी चाकरीला ठेवले जाते. त्यामुळे एका मुलीच्या चरितार्थाचा प्रश्न सुटतो. बामणाच्या घरी मुलीला पोटभर जेवण, झुळझुळीत कपडे मिळतात. चांगले रीती-रिवाज शिकायला मिळतात, अडीअडचणीला आईवडिलांना मोठी रक्कम मिळते. मुलींचा महिन्याचा पगार साठवून घरमालकिणीच विशी-बाविशीत या मुलींची लग्ने त्यांच्याच जातीतल्या मुलांकडे लावून देत. पुढे लग्न झाल्यानंतरही या मुली या घराकडे स्नेहसंबंध ठेवतात. असे हे सारे.

*****

आमच्या घराच्या आजूबाजूला वेगाने बदल घडत होते. देसाई आडनावाचे एक श्रीमंत कुटुंब बाजूच्या बंगल्यात राहायला आले. त्यांच्याकडे देखील एक म्हैस होती. तिला सांभाळण्यासाठी एक दांडगट गडी त्यांच्याकडे होता. म्हशी चारताना त्या दांडगटाची नी आमच्या अर्वळाची मैत्री जमली. दोघेही माळावर बसून तासंतास गप्पा करू लागले. गप्पांच्या नादात रामूला घरची कामे करायला वेळ मिळेना. आई चिडू लागली. वास्तविक आमच्या म्हशीला तासंतास माळावर घेऊन बसायची गरज नव्हती. गोठ्यातून सुटली की ती डोंगरावर जाई नी परत घरी येईल. मधल्या वेळात आईला रामूची स्वयंपाकात मदत होईल. केवळ एक म्हशीला सांभाळण्यासाठी रामूला ठेवणे आम्हाला कठीण जात होते. त्याची दया येऊन आई त्याला महिन्याला चांगला पगार देत असे. रामू तो आईकडेच ठेवायला देई नी चतुर्थीला घरी जाताना मागून घेई. गौरीगणपती आले की तो उल्हासाने फुलून येईल. नवे कोरे कपडे अंगात घालून तो इतर गवंड्यांच्या सोबतीने शॉर्टकटने मांद्रेला जाई. मडगावहून मांद्रे बसच्या वाटेने ८५ किलोमीटर होते. शॉर्टकटने अंतर कमी पडे असे ते सांगत. गाडीभाड्याचे पैसे वाचविण्यासाठी ते तसे करत. पाच दिवसांच्या गणपतीचे विसर्जन झाले की रामू परत हजर. देसायांच्या दांडगटाबरोबर रामू देसायांकडेही जाई. दरम्यानच्या काळात देसाई कुटुंबाकडेही त्याची घसट वाढलेली. घरचा धंदा होता. चारपाच तरुण मुलगे, सुना, नातवंडे असा व्याप. त्यांच्या भपकेबाज, श्रीमंत वातावरणाची रामूला हळूहळू भूल पडू लागली. रामू त्यांच्याकडे तासंतास वेळ काढत बसे. एक दिवस देसायांचा जाच असह्य होऊन त्यांचा दांडगट पळून गेला आणि देसायांची वक्रदृष्टी आमच्या अर्वळावर पडली. त्यांच्या म्हशीसाठी त्यांना कुणी तरी गडी हवाच होता. आमच्यापेक्षा दुप्पट पगाराची लालूच दाखवून त्यांनी त्याला आमच्याकडून पळवले. एके सकाळी सामानाचे गुठडे बांधून तो सरळ देसायांकडे नांदायला गेला. आम्ही अवाक् होऊन त्याला पहातच राहिलो. केले काय नी झाले काय असे आम्हाला झाले. आमच्या शेजारीच राहून रामूने आमचे नाक कापले होते.

*****

आणखी महिन्याभरात गौरी-गणपती आले. रामू चतुर्थीला घरी गेला. चतुर्थीपर्यंत शेते चांगली तरारलेली असतात. बांधावरचे हिरवे गवत खाऊन नि पावसाळ्यातला मोकळा वारा पिऊन गुरे मस्तवाल झालेली असतात. पुढे पीक निघते नवा कडबा खाऊन गुरे मस्तीला येतात, माजावर येतात, गायी गाभण होतात.

चतुर्थीत गावी गेलेला रामू रस्त्यावर उभा होता. गायींच्या मागे धावणारा एक बांगर बैल मध्येच त्याला काय वाटले कुणास माहीत ! त्याला वाटले रामू आपल्याला रोखण्यासाठी रस्त्यात उभा राहिला आहे. त्याने रागाने एक मुसंडी मारली आणि रामूला धडक दिली. त्या मस्तवाल, तगड्या बैलाच्या धडकीने फाटका रामू अगदी भुईसपाट झाला. बैलाने आपली टोकदार शिंगे रामूच्या पोटात त्वेषाने खुपसली. रक्ताच्या चिळकांड्या उडाल्या. बैल माघारी वळला नी हुंकारत, खुबाटत दूर निघून गेला.

हॉस्पिटलात पोचण्यापूर्वीच रामूची प्राणज्योत मालवली.

माणसाच्या भविष्यात काय घडणारे ते कधीकधी त्याला आधीच कळते म्हणे! लक्ष्मीची टोकदार शिंगे पाहून रामूने धसकाच घेतलेला! सारखा म्हणायचा, 'भैयांराच्या, माज्या पोटांत सिंगां खुपासताली.'' लक्ष्मीला तो विनाकारण शिविगाळ करतो असे वाटून आम्हाला त्याचा संताप यायचा. पण रामू आमच्याकडे असेपर्यंत लक्ष्मीने कधी त्याला साधा ओरखडासुद्धा काढला नाही आणि आम्ही सुटलो.

गरीब बिचारा रामू! देसाई कुटुंबाकडे तो जेमतेम महिनाभरच टिकला आणि भयंकर अपघाती मरणाने मेला.

*****

आम्ही रामूला विचारायचो : अरे तू पैशांचे काय करतोस? तर म्हणायचा, भावाला, भावजयीला, पुतण्यांना कपडे नी खाऊ घेऊन जातो. भावाच्या संसारात त्याने आपले सुख शोधले होते.

पुढच्या काळात म्हणजे आत्ता आत्ताशी त्याचा पुतण्या रंगारी झाला. एकदा आमचे घर रंगवायचे होते. मामाने चिठ्ठी देऊन त्याला पाठवले. त्यात मामाने लिहिले होते, हा रामूचा पुतण्या. खाली मान घालून दारात उभे असलेले ते वाळके, लुकडे पोर, त्याची आम्हाला खूपच दया आली. कुठलीही घासाघीस न करता त्याला घर रंगवायला सांगितले. मान खाली घालून त्या तरुण पोराने आख्खे घर सुरेख रंगवले. त्याला त्याची मजूरी किती झाली म्हणून विचारले तीही तो सांगेना. शेवटी बाजारभावाने त्याला मजूरी दिली. उत्साही चेहरा करून तो निघून गेला. रामू काका आमच्याकडे नोकरी करून त्यांच्यासाठी कपडे शिवायचा या गोष्टीची त्याला कृतज्ञता वाटत असे.

मडगावी कामानिमित्त आला की तो येथे टेकतो. अगदी लाजत लाजत चहा पिईल. काही काम आहे का ते विचारील. कधी मोटारीला खालून पॅण्ट करायचे काम असते, कधी गॅरेजचे दार तर कधी ग्रील्स तर कधी न्हाणीघर. त्याला नेहमी काम मिळतेच असेही नाही. तरी तो नम्र चेहऱ्याचा तरुण घरी कधी कधी येतो नी रामूच्या आठवणी निघतात.

●●●

पुरुष

– मीलन तळावलीकर

लिनेतची नजर खिडकीतून दिसणाऱ्या वाऱ्यावार डुलणाऱ्या नारळीच्या झाडाकडे गेली. कल्पवृक्षावर चढलेली गोकर्णीची वेल. त्या वेलीवर फुललेली पांढरीशुभ्र फुले. वेलीची पाने, फुले वाऱ्यावर डुलत, सूर्यप्रकाश पीत, फुलपाखरांशी गुजगोष्टी करत होती. ते दृश्य पाहून आनंदित होण्याऐवजी लिनेतच्या काळजात कळ उठली. आधारासाठी वेल माडावर विसंबून होती. वृक्षाच्याच आधाराने तिने आपली संसारवेल फुलवली होती. मुकूलच्या आधाराने, साथी मोबतीने आपली संसारावले फुलवायची स्वप्ने लिनेतने पाहिली होती, एखाद्या सामान्य मुलीसारखी. आधार बाल्यावस्थेत पित्याचा, तारुण्यात भाऊ आणि नवऱ्याचा आणि वृद्धावस्थेत मुलाचा.

पाठीला पाठ लावून आलेला निकोला. त्याला मांडीवर, कडेवर घेतलेले, तिचे बोट धरून त्याने टाकलेलं पहिलं पाऊल, लपाछपी खेळणारा, फुलांवर उडणारी फुलपाखरं धरू पाहणारी त्याची इवलाली बोटं – निकोलाची, बालपणीची विविध रूपं तिच्या डोळ्यांसमोरून निमिषार्धात सरकली.

होता तिचा भाऊ शीघ्रकोपी, आपले तेच खरे करू पाहणारा. पण नंतर आपलं चुकलं म्हणून चुटपुटणारा. माफी केली असती अगदी मनापासून तरी गेलेली माणसं परत येतात का? आपलं जीवन उध्वस्त झालेलं असतं. पुढे कसलाच मार्ग दिसत नाही. अंधारच अंधार. रागावून त्याने अबोला धरला असता, भांडला – तंटला असता तर त्याला चार गोष्टी समजावून सांगता आल्या असत्या. घरातील मुलगी यथायोग्य वयात लग्न होऊन सासरी जायची ही जगरीतच. पण आपली बहीण कुणावर तरी फिदा झालीय, आपली तिच्यावरील पकड आता ढिली होतेय म्हटल्यावर – मुद्दे संपले की माणूस गुद्यांवर येतो, तसा परस्पर संवादाने मार्ग काढण्याऐवजी काटाच काढला. अगदी टोकाची भूमिका.

घडली गोष्ट कथन केली तर निकोला गजाआज जाणार होता. मुकूल तिचं सर्वस्व. पुन्हा भेटणार होता

का तिला? मुकुलशिवाय अन्य कोणाला तिच्या जीवनात स्थान नव्हतं. नशिबाचेच खेळ म्हणत भोगायचं. घरातल्या माणसांच्या नात्याची वीण अगदी विसविशीत होऊन आता ती पूर्णपणे उसवली होती.

विचारांच्या आवर्तात आपले डोके अगदी भणभणून गेल्याचे लिनेतला जाणवले. ती खुर्चीत तशीच पडून राहिली. मन कधी निर्विचार असतं का? हे नाहीतर ते विचार मनात सारखे येत राहतात.

ती महिला पोलिस काहीतरी बडबडत होती. 'सामाजिक बांधिलकी', गुन्हेगारांना धाक, गप्प बसल्यानं या पुरूषांचं आयतंच फावतं, एक पचला की दुसरा करायला मोकळे.' होतं खरं असं. पण या भावना, हा व्यवहार, ही सामाजिक बांधिलकी. यातलं काय खरं? काय खोटं? शेवटी समाज म्हणजे कोण? आपणच ना? समाजानेच बदलत्या काळाचा हवाला देऊन निकोलाला समजवायचं काम करायला नको होतं का? समजवायचं सोडून आगीत तेल ओतायचं काम केलं त्याने. पुन्हा एकदा लिनेत विचारांच्या गर्तेत गेली. अगदी अलिकडचा भूतकाळ लिनेतच्या डोळ्यांसमोर एखाद्या चलतचित्रासारखा तिला दिसू लागला.

*****

लिनेत सकाळी चर्चमध्ये गेली होती. घरी आल्या-आल्या पायातले उंच टाचांचे बूट काढून तिने ते स्टँडवर ठेवले. आपल्या खोलीत शिरली. गळ्यातला नाजूक अमेरिकन डायमंडचा नेकलेस कपाटातल्या पेटीत व्यवस्थित ठेवला. बांगड्या प्लास्टिकच्या छोट्या डबीत ठेवल्या. फ्रॉक हँगरवर टाकून हँगर खोलीतल्या आडव्या टांगलेल्या दांडीवर लटकवला. अंगांत गाऊन घातला. ती स्वयंपाकघरात आली.

'आलीस? ये. चहा घे. आत्ताच केलाय. गरम आहे. दूध घालू की कोराच घेणार.'

उत्तरादाखल काहीच न बोलता लिनेतने कोऱ्या चहाचा कप उचलला आणि ती बैठकीच्या खोलीत आली. आरामखुर्चीत अलगद बसली. चहाचा आस्वाद घेऊ लागली.

लिनेत मुळची गोरीपान. पण सतत उन्हात राबल्यामुळे तिची अंगकांती करपली होती. नाकी डोळी नीटस, तरतरीत. शारीरिक कष्ट रोजचेच. त्यामुळे ती हाडापेराने मजबूत बनली होती. अलिकडच्या मुलींचे डायटिंगचे फॅड तिला आवडत नव्हते. भरपूर कष्ट करावे, यथेच्छ खावे आणि मस्त मजा करावी अशा मताची लिनेत. उंचीचा वारसा आईकडून घेतलेला. वडिलांकडून काळेभोर कुरळे केस. शिल्पकाराने दगडात कोरलेले एक शिल्पच जणू!

लिनेतच्या मनात काय चाललेय ते आईला माहित का नव्हते? पण घाईघाईने गोष्टी केल्या की कधी-कधी नातेसंबंध सुधारण्याऐवजी बिघडण्याचाच संभव अधिक असतो. म्हणून ती अगदी संथ गतीने वाटचाल करीत होती. आई बैठकीच्या खोलीत येऊन खुर्चीत टेकली न् टेकली लिनेतने विषयाला हात घातला.

'निकोलाशी विषय काढणार म्हणत होतीस तू. पण काहीच बोलली नाहीस ती?'

'त्याचा मूड बरा नव्हता पोरी. मी चांगलं जाणते त्याला. मग काय? उगाच ओरडणार. रागवून त्याने

एकदा नकार दिला की मग त्या नकाराचा होकार करणे महाकठीण.'

तशीच उठून लिनेत स्वयंपाकघरात गेली. कामाला लागली. मनातल्या मनात खूप चरफडली. काही बोलली नसली तरी काम करताना होणारी भांड्यांची आदळ-आपट तिच्या मनातील त्रागा व्यक्त करत होती.

लिनेतच्या मनात आले, 'हे असं किती काळ चालू द्यायचं? तिचे आणि मुकुलचे शरीरसंबंध चालू होते. असे चोरटे संबंध तरी कुठवर चालू ठेवायचे? गावातल्या बहुतांश लोकांना खरं तर त्या दोघांच्या संबंधाबद्दल माहीत झालं होतं. एकदा लग्न झालं, सामाजिक मान्यता मिळाली की लिनेत मुकुलच्या हातात हात गुंफून फिरायला मोकळी होणार होती. खरं तर लिनेत आता आई होण्याचं स्वप्न पाहात होती. पण स्वप्न आणि वास्तव यांच्यात हातमिळवणी तर व्हायला हवी ना?'

अंतर्यामी आणखीन एक भीती चोरपावलांनी तिच्या मनात शिरली होती. एक मन म्हणायचे, 'लग्नानंतर मिळायचं सुख लग्नाआधीच मिळाल्यानं मुकूल तिची फसवणूक तर करणार नाही ना?' दुसरे मन म्हणायचे, 'मुकूलच्या मनात तिला फसवायचं असतं तर एवढा अवधी तरी त्यानं कशाला घेतला असता? कधीच तिची फसवणूक करून तो मोकळा झाला असता. शिवाय तो हिंदू आणि ती ख्रिश्चन. तिच्या आईची संमती असली तरी ती पुरेशी होती का? तिच्या भावाची पण संमती हवी. ते दोघे तिच्या पाठीशी ठाम उभे राहिले तर त्या आंतरजातीय विवाहास समाजाची मान्यता मिळणं सोपं होतं. मुकूलचा तिच्याशी लग्न करायचा विचार फिरण्याआधीच त्यांचा विवाह घडून यायला हवा होता. समाजाचं काय? तो कुंपणावर बसून असतो. दोन्ही बाजूंनी फायदा उपटायला तत्पर असतो.'

आई निमगोरी. विवाहित जीवनात प्रचंड ताणतणाव सहन केलेले. त्यामुळे ऐन पन्नाशीत चेहऱ्यावर सुरकुत्या हजेरी लावून पाहणाऱ्या. बांधा उंच, शिडशिडीत. मानेवर केसांचा मध्यम आकाराचा अंबाडा. घराबाहेर जाताना आई साडी घालायची. काम करायला सोईचं म्हणून ती घरात फ्रॉक घालायची.

चर्चमध्ये बाजारात जाता-येताना आईच्या कानांवर भल्या-बुऱ्या कितीतरी गोष्टी यायच्या. त्यामुळे तिच्या डोक्यात वेगळेच विचार घोळायचे, 'सध्या कुठल्या कुटुंबाला वेळ होता दुसऱ्याच्या भानगडीत नाक खुपसायला. विविध कारणांसाठी एकत्र कुटुंबं फुटलेली. छोटं कुटुंब, सुखी कुटुंब या सूत्राचा अवलंब केल्यानं गोव्याच्या गावातील सुखवस्तू, ऐसपैस कौलारू घरात इन- मीन - तीन ते चार माणसं असायची. ढासळणारी नीतीमूल्यं, विविध कारणांसाठी गोव्यात येणारी परराज्यांतील विविध थरांतील मंडळी, गोव्यांतील महिलांच्या सोन्याच्या दागिन्यांच्या सोसापायी गोव्याकडे आकर्षित झालेले दरोडेखोर, राजकीय नेतेमंडळींच्या हस्तक्षेपामुळं पोलिसांची झालेली उदासीन वृत्ती, भरदिवसा शहाळी तसेच त्या - त्या हंगामात ती - ती फळं उदरभरणासाठी पळवणारे फळचोर. मुलं, मुली, घरचा पुरुष कामावर गेल्यानंतर दिवसभर पुढील दार, मागील दार, घराभोवतालचे परसू यांवर नजर ठेवताना होणारी गृहिणीची दमछाक आणि उरात

सतत एक अनामिक भीती.

घरचा पुरुष दुपारी, रात्री कामावरून घरी परतणारा असला तर भुरटे चोर जरा तरी दबून असायचे. पण तो अर्थार्जनासाठी आखाती देशात किंवा कुटुंबापासून दूरवर राहत असला तर भुरट्या चोरांची भीड चेपायची. घराभोवतालच्या परसातल्या कैक वर्षांच्या जुन्या, जुडशीळ तांब्या - पितळेच्या वस्तू गायब करून गृहिणींच्या तोंडाचा पट्टा चालू करण्यात परप्रांतियांना विशेष सुख मिळायचे.

परदेशात असणारे भाटकार आपल्या जमिनी, घरांना दुरावले. परदेशातच अडकून पडले. नव्या कूळ व मुंडकार कायद्यामुळं स्थावर मालमत्ता त्यांच्या ताब्यात गेलेली. जी काही बंद घरं उरली होती ती उघडून त्यांत तळागाळांतील परप्रांतियांनी मुक्काम ठोकला होता. त्यांना जाब कोण विचारणार? त्यातील बऱ्याच पुरुषवर्गाजवळील धारदार हत्यारें आणि त्यांच्या बायकांच्या तोंडाचा पट्टा यांना कोण तोंड देणार?'

विचारांच्या आवर्तात, मनाच्या दोलायमान अवस्थेत दोघींचे दिवस सरत होते.

बोटीवर काम करणाऱ्या लिनेतच्या वडिलांनी जमवून पाठवलेल्या पैशांतून आईने दक्षिण गोव्यातील कुंकळ्ळी गावात भरपूर जमीन विकत घेतली. जमिनीच्या मध्यभागी चिऱ्यांचे ऐसपैस कौलारू घर आणि घरामागे विहीर बांधून घेतली. पहिल्या पावसात माड, फळ-फूलझाडे तसेच वनौषधींची लागवड केली. पैशांच्या उपलब्धतेनुसार आई टप्प्या-टप्प्याने काम करून घ्यायची.

घराची बाह्य रंगरंगोटी करून काय करायचे? त्याऐवजी आईने घराची जमीन लाल सिमेंटने लिंपून घेतली. स्वयंपाकघराच्या फरशीत भूमिगत मोठ्या बरणीसारखी जागा तिने बांधून घेतली. त्यांत दीड-दोन हजारपर्यंतच्या कैऱ्या, आंबाडे, आवळे वेगवेगळ्या कप्प्यांत, प्रत्येक हंगामात ती खारवून ठेवायची. बरणीच्या तोंडावर एक लाकडी पाट बसवला होता. खारवण्यासाठी सुरूवातीला कच्चा माल विकत घ्यावा लागायचा पण हळूहळू कलमी आंब्यांनी मुक्त हस्तें दान द्यायला सुरूवात केली.

कैऱ्यांचे मिस्कूट, लोणचेसुद्धा आई छान करायची. माहेरच्या एका हिंदू मैत्रिणीने आईला शिकवलेल्या या पोटविद्येचा त्यांना उदरनिर्वाहासाठी भरपूर उपयोग व्हायचा. शिवाय कुक्कुटपालन, फळ-फूल विक्री होतीच.

वडिलांनी प्रयत्न केला असता तर एखादा गृहोद्योग ते सहज करू शकले असते. पण कित्येक वर्षांनी परदेशातल्या कामात कार्यकुशलता आलेली. शिवाय परदेशस्थित व्यक्तीला गोव्यात एक प्रकारची प्रतिष्ठा होती. म्हणून त्यांना स्वदेशातल्या उद्योगात रस नव्हता.

एक दिवस, न सांगता सवरता, अचानक वडील आपला सगळा बाड-बिस्तरा घेऊन दारात उभे. सुरूवातीला सर्वांना हर्षानंद झाला. नंतर वडिलांना झालेल्या नूतन असाध्य रोगाबद्दल समजले तसे सगळे कोलमडून पडले.

वास्तवाचे भान ठेवून आईने स्वतःला आणि मुलांना सावरले. ती सर्वांची उर्जास्रोत झाली.

गावात नव्याने उगवलेल्या फास्ट फूड सेंटरमध्ये आई आपल्या परसबागेतला माल पाठवू लागली. घराभोवतालच्या काळ्या आईने, भूमातेने गृहलक्ष्मीला धनलक्ष्मी बनवले. कुटुंबाला जेवणखाणाची, अन्य सोई सुविधांची भ्रांत पडू दिली नाही.

कोकण रेल्वे गोव्यात आली आणि त्याचबरोबर आला बाळ्ळी-कुंकळ्ळी स्टेशनवरून अन्न, वस्त्र, निवारा या माणसाच्या मूलभूत गरजा भागवण्यासाठी हपापलेल्या, तळागाळांतील परप्रांतियांचा लोंढा. सुरूवातीला एक जोडपे आईच्या घराच्या कुंपणाच्या भिंतीचा आधार घेऊन झोपडी बांधून राहू लागले. स्थानिक तरुणांना शिक्षणामुळे अहंकाराचे वारे बाधले होते. अंगमेहनतीच्या कामांना ते तुच्छ लेखत. बेकार, बेरोजगार राहिले तरी पालक त्यांच्या उदरभरणाची सोय करत. पोटाला चिमटा नव्हता की भविष्याची जाण नव्हती. याचा फायदा तळागाळांतील परप्रांतियांना झाला. अंगमेहनतीची कामे करून त्यांनी गोव्याच्या भूमीत आपले पाय घट्ट रोवले. आईला या जोडप्याचा आधार मिळाला.

अतिश्रमांची कामे. जोडीला मुक्त जीवनशैली. वडिलांची ढासळलेली तब्येत सावरलीच नाही. त्यातच त्यांचा शेवट झाला. या गोष्टीला सर्वांच्या मनाची तयारी होतीच. पण प्रत्यक्ष प्रसंग आल्यावर सगळे गांगरून गेले. पण टीचभर पोटाची खळगी प्रत्येकाला कार्यरत व्हायला उद्युक्त करते. शिवाय झरझर निघून जाणाऱ्या काळाचे औषध दुःखाची तीव्रता कमी करते.

लिनेतचा भाऊ निकोलस. त्याला शिक्षणात अजिबात रस नव्हता. आईला निकोलसच्या भविष्याची चिंता लागून राहिलेली.

'निकोला ऽऽ, मग काय ठरवलंस तू बाळा?'

'कशाचं काय?'

'निकोला, काही शिकायचं म्हणजे तुझ्या अगदी जिवावर येतं हे माहिताय मला. पण काहीतरी काम-धंदा नको का करायला? मिक्सर, टी. व्ही., संगणक यांची दुरुस्ती कामे शिकलास तरी भरपूर कमाई करता येते बाबा.'

'तसलं काही मला जमणार नाही. कशाला माझ्या पाठी लागलीयं?'

'शाळा-कॉलेजात जायचं नसेल तर राहू दे. पण जगाच्या शाळेत माणसाला सतत काही ना काहीतरी शिकावंच लागतं बाबा. पोटाचा प्रश्न आहे तो. नुसतं जन्म देण्यापुरतं आई-वडील होऊन नाही चालत बाळा. शिक्षण देऊन त्यांना आपल्या पायांवर उभं केलं, त्यांना मार्गी लावलं म्हणजे शांती – समाधान लाभते मनाला. असं करूया का?'

आईच्या डोक्यात काय काय चालते ते निकोलासला तिच्या कृतीवरून समजून येई. इतक्या वर्षांच्या

सहवासाचा तो परिणाम होता. आपल्या बाबतीत आईच्या मनात आणखीन कसल्या योजना आहेत जीझस् जाणे! त्याने अनिच्छेनेच विचारले, 'कसं?'

'सुझेतनं घरातल्या घरात शालेय विद्यार्थ्यांसाठी नाश्त्याचं टिफीन पुरवायचं काम घेतलंय. ॲन्ड्र्यूनं घरातल्या घरात बार ॲन्ड रेस्टॉरंट. तसं काही करूया का?'

'ॲन्ड्र्यू – सुझेतची मीच तर प्रमुख मदतनीस. कच्चा माल आणि भांड्याकुंड्यांची खरेदी यासाठी मीच गेले होते त्यांच्याबरोबर. मी करू शकेन तुला मार्गदर्शन. तेच कशाला? रोज स्वयंपाकघरातसुद्धा मदत करीन मी. आईसुद्धा येईल मदतीला.'

'बघ, बघ निकोला. लिनेत एवढं सा़ंगते. तिचं तरी ऐक.'

'निकोला, या घरासमोरच्या मोकळ्या जागेत बारकी टेबलं – खुर्च्या टाकायची. त्यांवर सावली धरायला रंगी – बेरंगी छत्र्या. सेवा अगदी उत्तम द्यायची. एकदा आलेला ग्राहक पुन्हा दहा जणांना घेऊन येईल असे चटपटीत खाद्यपदार्थ द्यायचे. तीच आपली जाहिरात. पर्यटकांशी संपर्क तू साधायचास.'

'बघितलंस निकोला? सगळा आराखडा लिनेतच्या डोक्यात तयार दिसतो.'

'अगं आहे त्याचा पर्यटकांशी संपर्क. तो थोडा वाढवायचा म्हणजे झालं.'

'बघ बाबा, देशी, परदेशी चलन अगदी थेट घरात येईल. शहरातलीच कशाला? गावातली हॉटेलं बघ कशी खोऱ्यानं पैसा ओढताय.'

निकोलस मौनीबाबा बनतो.

'सुरूवात थोडी कठीण असते. पण सतत प्रयत्न केला तर मग हळूहळू सगळं जमतं. सुझेत आणि ॲन्ड्र्यूनं बघ कसा छान जम बसवलाय.'

निकोलसच्या मानगुटीवर, परदेश वास्तव्याचे स्वार झालेले भूत उतरायला तयार नव्हते.

'एकदा परदेशवारीचा अनुभव घेऊन ये. त्याला माझी ना नाही बाळा. पण गोव्यातच स्थायिक हो.'

'तुम्हा स्त्रियांना नाही कळायचं ते. आमच्या पुरुषांच्या दृष्टिकोनांतून पाहायला हवं.'

'निकोलस एवढे बोलल्यावर मग काय बोलणेच खुंटले.

'परदेशात स्वच्छतागृहांची देखभाल, रेल्वे स्टेशनांवर साफसफाई, बेबी सिटींग, ज्येष्ठ नागरिकांसाठी कंपेनियन, पेट्रॉल पंपावर, इमारतींच्या बांधकामावर काम करणं, हॉटेलात डिशवॉशर म्हणून काम करणं, यातून गडगंज संपत्ती मिळत असेल. आपल्या जन्मभूमीत स्वतंत्र उद्योगासाठी निकोलाच्या वडिलांनी आवश्यक माया मागं ठेवली होती. घराचा भक्कम आधार होता. ही सगळी मालमत्ता सांभाळणं आणि नंतर

त्यात नित्य भर घालणं हे पुत्रकर्तव्य' असे आईचे मत होते.

'घरातल्या पुरुषाचा स्त्री-वर्गाला किती आधार वाटतो ते निकोलसला कधी आणि कसं कळणार? असे स्थानिक तरूण परदेशात वास्तव्य करून राहिले तर इथं राहणाऱ्या त्यांच्या पत्नी आणि मुलांबाळांच्या शारीरिक, मानसिक कुचंबणेचे काय? त्यांच्या जीवित तसेच स्थावर मालमत्ता रक्षणाचे काय? तसे पाहिल्यास आता पाच-सहाच्या गटाने येणाऱ्या दरोडेखोरांपुढे एकट्या पुरुषाचा निभाव तो काय लागणार? पण स्त्री-जातीला तेवढाच धीर, तेवढाच आधार रात्रीच्या निवांत झोपेसाठी पुरेसा असतो.'

आई त्या सगळ्या दाहक अनुभवांतून गेली होती म्हणून तिने निकोलसला परोपरीने विनविले. पण तो आपल्या निश्चयापासून ढळला नाही. तेव्हा मात्र आपण मुलाच्या अंतरांत स्वदेशाभिमान फुलवण्यात कमी पडलो याची दुःखद जाणीव आईला झाली. अशा परिस्थितीत तरुण-तरुणींचे आंतरजातीय, आंतरराष्ट्रीय विवाह जुळून आले तर समाजाने तरी त्यांना का म्हणून दोष द्यायचा? का म्हणून टीका करायची? छळणूक का करायची? वाळीत का टाकायचे? परिस्थिती बदलण्याएवढे जर आपण सक्षम नसू तर त्यावर काही बोलण्या-करण्याचा आपल्याला काय अधिकार?

अंतर्यामी उठणाऱ्या या खळबळजनक विचारांमुळे आईने मुकूलच्या त्यांच्या घरी येण्याला आक्षेप घेतला नव्हता. मूक पाठिंबाच दिला होता. मजबूत हाडपेराच्या लिनेतपुढे मुकूल काहीसा कृश असल्याने उंच, नाजूक, पोरगेलासा दिसत होता. पण विवाहसौख्यानंतर सगळे सुधारतात अंगापिंडाने. मग वाढते वजन आटोक्यात आणू म्हणता आटोक्यात येत नाही. मुकूल - लिनेतचे फुलणारे प्रेम, बहरणारे तारुण्य पाहण्यात आई कुठेतरी समाधान पावत होती, तृप्त होत होती. मुकूल एक दिवस जरी नजरेआड आला तरी आई अस्वस्थ व्हायची. मुकूलसुद्धा आईची प्रेमळपणे विचारपूस करी. त्यांची भावनिक जपणूक करी. निकोलस परदेशात स्थायिक झालाच तर मुकूलला घरजावई करायचे आईचे स्वप्न होते. हे सगळे निकोलसच्या कानांवर घालण्यासाठी योग्य वेळेच्या संधीची ती वाट पाहत होती.

मुकूल सगळ्यापासून काहीसा अलिप्त म्हणून बरे होते. आपले निर्णय तो आपण स्वतः घेऊन मोकळा होई. आई-वडील काय म्हणतील? समाज काय म्हणेल? नातेवाईक वाळीत टाकतील का? अशा गोष्टी त्याच्या खिजगणतीतही नव्हत्या. लिनेत त्याला आवडली. तिही त्याच्यावर फिदा झाली. तन-मनाने ते केव्हाच एकमेकांचे झाले. नोकरीच्या बाबतीतही तेच. बाकीच्यांना नोकरी मिळत नव्हती. पण मुकूलने अगदी मदतनीस म्हणून सुरूवात केली. आता बांधकाम व्यवसायात तो चांगला स्थिरावला होता. चांगली जाण आली होती त्याला. खूप वाव होता त्याल पुढे यायला.

कितीतरी प्रश्न उग्र बनून त्यांच्या जीवनाला ग्रासू पाहत होते. आजवर नुसत्या ऐकलेल्या लोकसंख्यासुराच्या उच्छादाचे कटू अनुभव हळूहळू आईला येऊ लागले. परसदाराच्या कुंपणालगत झोपड्या उगवू लागल्या. सोई-सुविधाअभावी गलिच्छ जीवन जगणाऱ्या माणसांची संख्या वाढत शें-पाऊणशेंवर गेली. ही मंडळी

परसात काहीच शिल्लक ठेवत नव्हती. येणारे फळ पक्व होण्यापूर्वीच त्यांच्या उदरात गडप होईल. कळ्या उमलण्याआधीच खुडल्या जायच्या. अंडी, कोंबड्यांची संख्या हळूहळू कमी होत शून्यावर आली. तळागाळातल्या परप्रांतियांनी बहरलेल्या परसबागेचे वैराण वाळवंट केले. झाडांच्या वाळलेल्या फांद्या – काटक्यासुद्धा त्यांच्या तावडीतून सुटल्या नाहीत. आईच्या घराभोवतीच्या पक्क्या कुंपणाचे चिरे आता हळूहळू हलू लागले. एकेक चिरा जागेवरून हलून ढासळू लागला. सुरूवातीला कामासाठी मदतनीस म्हणून आईला त्यांचा आधार वाटत होता. तो आधार आता महागात पडणार अशी चिन्हे दिसू लागली.

अबू-धाबीहून येऊन गेल्याला निकोलसला महिना होत आला. आता वर्ष, दोन वर्षेतरी तो परतणार नव्हता. त्याच्या संमतीसाठी न थांबता रजिस्टर्ड लग्न उरकून घ्यावे अशा विचारात आई होती.

निकोलस परदेशी असला तरी विविध संपर्क माध्यमातून त्याच्या कानांवर कितीतरी गोष्टी येत होत्या, त्या अर्थातच त्याच्या मित्र-मैत्रिणींकडून. आपल्या गोव्याच्या वास्तव्यात भलभलते विषय काढून घरचे वातावरण गढूळ करायचा प्रयत्न त्याने केला नव्हता. काढलाच कुणी तो विषय तर तो आपला अभिप्राय देणार होता.

मुकूल तसा एक-दोनदां भेटला होता निकोलसला. पण घरात, त्याच्या उपस्थितीत तो कधीच आला नव्हता. कदाचित त्याला तसे धाडस झाले नसावे. पण आता तर खूपच पुढची पायरी गाठली होती त्या दोघांनी. अर्थात ही त्याच्या कानांवर आलेली गोष्ट होती.

क्षणात त्याला वाटायचे, 'कसा काय विश्वास ठेवायचा या मंडळीवर? आपलं परदेशातील वास्तव्य आणि गावातील आपली सुस्थिती पाहून जळत नसतील ना ते? आपला मत्सर, हेवा तर वाटत नसेल त्यांना?' न राहवून त्याने तसे म्हटलेसुद्धा.

'अरे ऽऽ, मग येऊनच बघ ना स्वतःच्या डोळ्यांनी? तू कष्ट करतोस त्याचा मोबदला तुला मिळतो. मला तुझा हेवा वाटण्याचं काय कारण?'

असे सरळ आव्हान दिल्यावर त्याचे डोके गरम झाले.

'अरे परवाच येऊन गेलास ना तू? आता अगदी बिनधास्त चाललंय. येच तू. बेसावध असलेल्यांना पकड, अगदी रेड हॅंडेड.'

वरून दाखवले नाही तरी आईच्या अंतर्यामी आपल्या दोन्ही लेकरांच्या भवितव्याबद्दल चिंता होती. दिवस कामात सरायचा. पण रात्र झाली, अंथरूणाला पाठ टेकली की निद्रादेवी रुसून बसायची. मनात यायचे, 'पुरुष रक्षक आहे. पण त्याचा भक्षक व्हायला वेळ लागत नाही. अर्थात, सगळेच पुरुष भक्षक म्हणणे वेडेपणाचं. आपण घराबाहेर जाताना दाराला कड्या-कुलूपे नाही का लावून जात? चोर-दरोडेखोर असली कुलूपे एका मिनिटाला तीन अशा सरासरीत उघडतात. म्हणून आपण घरदार कड्या-कुलूपांविना उघडीच

सोडून जातो का? सगळीच माणसं चोर-दरोडेखोर नसतात. असतो तो मनाचा क्षणिक कमकुवतपणा.' विचारांनी अगदी श्रांत होऊन पडल्यावर पहाटे पहाटे आईचा डोळा लागायचा.

मुकूल आणि लिनेत दोघे आपल्या भविष्याबाबतची आपापली स्वप्ने एकमेकांना रंगवून सांगत. चढत्या रात्रीच्या एकांताची नशा त्यांच्या शृंगाराला चढायची. परिणामी पहाटे दोघे अगदी साखरझोपेत.

दारावरची घंटा शांत वातावरणात कर्कश वाजली तशी आई दचकून जागी झाली.

'कोण बरं आलं असावं इतक्या पहाटे? भास तर नाही ना झाला?' असे वाटत असतानाच बेल पुन्हा वाजली. आई धडपडून उठली. दाराकडे गेली.

'कोण?'

'मी निकोला.'

'निकोला, अगदी पहाटे पहाटेच. असं काय घडलं बाबा, तुला यावं लागलं अचानक?' म्हणत आईने दार उघडले.

एवढ्या पहाटे कोण आले असावे ते पाहायला लिनेत आणि तिच्या मागोमाग मुकूल बाहेर आला. आई आणि लिनेतला पाहून निकोला तसा शांत होता. पण लिनेतच्या मागून येणाऱ्या मुकूलला पाहून त्याचा स्वतःवरचा ताबा गेला. एका प्रचंड वादळागत उंचापुरा, धष्टपुष्ट निकोलस घरात घुसला.

'मुकूल तू इथं? काय करतोस तू इथं?'

निकोलसचे डोळे आग ओकीत होतो. चेहरा अगदी अक्राळ विक्राळ दिसत होता. त्याचा तो अवतार पाहून आई आणि लिनेतच्या अंगाला कांपरें भरले. मुकूल घरात आहे हे आईच्या ध्यानातच नव्हते.

'हे बघ निकोला...'

'तेच बघायला आलोय रे. तुझ्या घरात असायला हवास तू या वेळी. माझ्या घरात कसा?' निकोलाने मुकूलला धक्का देत म्हटलं.

'निकोला, पोरा, तू शांत हो कसा'

'म्हणजे तुझ्याच संमतीनं चाललंय म्हणायचं हे आई.'

'बाळा, निकोला..'

'निकोला, प्लीज सोडून दे मुकूलला. पाया पडते तुझ्या.'

'लिनेत, काही नको त्याच्या पाया पडायला. आम्ही सज्ञान आहोत. कायदेशीर विवाह करू शकतो आम्ही. तू काय करणार?'

झाले. मुकूलने आगीत तेल ओतण्याचेच काम केले. सारासार विचार करणे हा निकोलसचा पिंड नव्हता. कानपोकळा निकोलस आता अडकला.

'मी काय करणार?'

'हो. काय करू शकतोस तू? बघू तरी.'

'बघायचंय तुला मी काय करू शकतो ते. मग हे घे.'

कंबरेला खोचलेला लांबलचक, लखलखता सुरा निकालसने कधी उपसला ते कुणाला कळलेच नाही. कुणालाच, स्वतःला सावरण्याची किंवा प्रतिकाराची संधी अजिबात मिळाली नाही. निकोलसने मुकूलवर सपासप, वेड्यासारखे वार केले. क्षणात मधुमीलनाच्या शांत, सुंदर रात्रीचा शेवट भीषण, भयाण अशा पहाटेत झाला. वातावरण किंकाळ्यांनी दूषित झाले. लिनेतच्या मांडीवर मुकूलने मान टाकली.

गावातल्या असंतुष्ट स्वकियांनी, अबू-धाबीत असलेल्या निकोलाच्या कानात फोनद्वारे, सतत वीष ओतायचे काम केले होते. पण ते आईला कसे कळणार? निकोलसने अविचाराने उचललेल्या पावलामुळे आईला लिनेतचे भवितव्य अंधकारमय दिसत होते. आईच्या कमकुवत झालेल्या हृदयाने दगा दिला. ते तरी बिचारे एकामागून एक किती आघात सहन करणार?

निकोलसला पोलिसांनी अटक केली. लिनेतला खोदून खोदून प्रश्न विचारले. लिनेत अबोल झाली होती.

लिनेत गतस्मृतीतून भानावर आली. आजच्या परिस्थितीत, आजच्या या क्षणाला काय योग्य आहे? इतरांनी आपलं काम नव्हतं केलं बरोबर म्हणून आपणही जाऊन बसायचं का त्याच रांगेत? छे ! छे! आजपर्यंत आपलं काम प्रेमाने, प्रामाणिकपणे, निष्ठेने करत आले. तीच निष्ठा ठेवायची समाजाप्रती. गुन्हेगारांना शिक्षेचा धाक असायलाच हवा. काळजात फुटून येणाऱ्या ममतेच्या धुमाऱ्यांचा कठोर कर्तव्याचा बांध हा घालायलाच हवा. तिने पोलिसांना पूर्ण सहकार्य केलं. निकोलसला जन्मठेपेची शिक्षा झाली.

घरात एक तर परसदारी दुसरे नाट्य घडत होते. कुंपणाचे एका भागाचे चिरे पूर्णपणे निखळवून परसदारात राजरोस यायला भला-थोरला, रुंद मार्ग तयार केला गेला होता. काही झोपड्या परसात उगवल्या होत्या. झोपड्यांची भीड चेपली होती. त्या निर्ढावल्या होत्या.

रात्री दारावर थाप पडली. विविध ताण - तणावांमुळे ग्लानी आलेली लिनेत दचकून जागी झाली. मुकूल आला असे वाटून ती आनंदली. दुसऱ्याच क्षणी तिला वास्तवाचे भान आले. परसात तिच्या जमिनीवर अतिक्रमण चालू होते. घराच्या प्रवेशद्वारातून लांडगे तिच्या चारित्र्यावर घाला घालू पाहत होते. गलितगात्र, एकाकी लिनेतच्या शरीरात कुणालाच थोपविण्याचे सामर्थ्य नव्हते.

●●●

स्त्री मनाचे लोकदैवत श्री गणेश

– पौर्णिमा राजेन्द्र केरकर

लोकगीते आणि धार्मिकता यांचा संबंध पूर्वापार चालत आलेला आहे. लोकसाहित्यातील लोकगीतांचे दालन तर अतिशय प्रगल्भ, श्रीमंत असेच आहे. धर्म आणि लौकिक जीवन विषयक पूजा सणसमारंभ, व्रतवैकल्ये या विषयीची आत्मीयता, पारंपरिकता सामाजिकता त्याच्याशी निगडीत असलेल्या लोकगीतातून आढळत आलेली आहे. लोकदैवतविषयक स्त्रीगीतात धार्मिकता महत्त्वपूर्ण ठरलेली आहे. म्हणूनच पंढरीचा पांडुरंग, गोकुळातला कृष्ण, देवाधिदेव गणेश स्त्रीमनाला स्पर्शून गेले. त्यातूनच सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, सांसारिक गरजांतून ही लोकदैवते लोकगीतांची प्रेरणास्थाने बनली. अनुभवातून जीवन जाणिवांकडे बघताना मनाने अनुभवाने – ती आपल्या लाडक्या लोकदैवतांशी एकरूप होतात. 'गणेश' हे दैवत तर ग्रामजीवनाचे लाडके दैवत, तिचे जिवाभावाचे – श्रद्धेशी, विचारांशी, भावनेशी एकरूप झालेले. म्हणूनच चवथीच्या दिवसांची ती आतुरतेने वाट पाहात असलेली फुगडी नृत्यातून स्वतःला अभिव्यक्त करण्यासाठीच!

'फुगडी' या लोकनृत्याला गोमंतकीय जनमानसात अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. प्रापंचिक समस्यांतून संघर्षातून ताणतणांवातून विसावा म्हणूनही या नृत्याचे वेगळेपण नजरेत भरते. गड्या (सख्या) सहित फूऽऽफूऽऽ करीत गोलाकार नृत्य करण्याचा हा प्रकार धरतीशीच निगडीत आहे. भाद्रपद महिन्यात तर तिच्यासाठी वेळ तसा रिकामाच असतो. कष्टाची कामे संपलेली असतात. ऊन पाऊस यांचा खेळ चालूच असतो. वातावरणातही आल्हाददायकता असते अशा वेळी साहजिकच गणेशाच्या आगमनाने चित्तवृत्ती पुलकित होतात. ती आतुरतेने मग चतुर्थीची वाट पाहाते -

चवथी बाई तू कधी गे येशी
पावसपडे नदीवर येईन भागीयात

गणपतीचा आशिर्वाद तर तिच्यासाठी आश्वासक, प्रेरणादायी. सर्वसामान्यांचाच तो देव. अग्रमानाचा तरीही साधाभोळा, भक्ताना पावणारा. भाद्रपद महिन्यात येणाऱ्या चवथीबाई विषयी अंतःकरणातील उत्कट भाव अभिव्यक्त होतो. चतुर्थीचा सण हा उत्साहाचा, चैतन्याचा, हिरवाईचा साज घेऊन येणारा सण. या दिवसात तर फुगडीला बहारच आलेली असते. बालगोपाळामध्येही एक उत्साह असतो. गणेशाच्या जन्माच्या वेळच्या आख्यायिका मग हळूवारतेने गीतांच्या माध्यमातून उलगडवून दाखविण्यात येतात. गीतांची लय, पावलांची लयबद्धता, पदन्यास, टाळ्यांचा आवाज काकणांची किणकीण या साऱ्यातून वातावरणात मंत्रगूढता येते. पावले थिरकतात आणि लोकनृत्याचा एक मनोहारी आविष्कार सादर होतो. शारीरिक, मानसिक कष्टाचाही त्यावेळी विसर पडतो. गणेश जन्माच्या आख्यायिके विषयी तर सर्वांना अपार उत्सूकताच. पार्वतीने अंगीच्या मळाचा केलेला बाळ चमत्कृतीपूर्ण जरी वाटला तरी स्त्रीमन त्याच्याशी भावभक्तीने एकरूप होते.

म्हादेव तपा बैसला
चालता बोलता झाली बारा वर्सा
पार्वतीन फोडीले पाच नारळ
काडीला अमृतरस
अमृत काडूनी अंगी लाविले
आंगीची काडीली मळ का माती
चक्री घालूनी बाळ सा केला
बाळाला सजीवंत केला-

पार्वती ही पर्वताची कन्या. तिच्या अंगीचा 'मळ' म्हणजे माती आणि मातीचाच गणपती. असा अन्वयार्थ आपण लावला तर गणेशपूजा ही मातीचीच पूजा म्हणजेच निसर्गपूजा. समाजमन स्त्रीजन्म नाखुषीनेच स्विकारते. असे असले तरी 'ती' दिसामासाने मोठी मोठी होत जातेच. बालसुलभ कपड्यातून ती वयात येते. अंगणात झिम्माफुगडी खेळत खेळत मोठी होते आणि मग गीतातूनच सख्यांना बोलावत चतुर्थीचा

आनंद घेते -

चवथीचा दिवस आला ग बाई
चवथीचा दिवस आला ग बाई
येया बायानो चला सयानो
चवथीचा दिवस आला
पार्वती मातेक सोबीत सोबीत
सुंदर पुत्र झाला ग चवथीचा दिवस आला ग

ग्रामजीवनातील लोकपरंपरेत अलिकडील काही वर्षात या चवथीच्या सणाला मोठ्या प्रमाणात महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. गवर गणपतीचा उत्सव एकत्रीत साजरा केला जातो. भाद्रपद महिना हा सुफली करणाचा महिना, स्त्रीत्वाची, शक्तीची पूजा केली जाते. निसर्ग हा जीवनाचा महत्वपूर्ण भाग निसर्गातील गहनगूढ संकल्पना माहिती नसल्याकारणाने निसर्गातील घटकांचा नायनाट होता कामा नये या संकल्पनेतूनही देवांचा जन्म झाला असावा. गणपती हा तर गणांचा अधिपती आणि त्याच्या जोडीनेच होणारी गौराईची आराधना ही तर स्त्रीसृजनशक्तीचीच पूजा! स्त्रीचे संपूर्ण जीवनच मुळी सासर - माहेराला समर्पीत आहे. तिचे परमेश्वराकडे असलेले मागणे ही तिच्या संसारासाठीच असते. गौराई ही मग तिला स्वतःची सखीच वाटते. ती म्हणते -

श्री गणेशा रे महादेवा
गवर जाता आज माहेरा
जाता तशी तिला जावू दे
तांबडी साडी तिला लेवू दे

गणपती हा स्त्रीमनाचा लाडका देव मागणे मागायचे हे त्याच्यापाशीच, आशीर्वाद घ्यायचा तो ही त्याचाच. दुःख हलकं करायचे त्याच्याकडेच. तो आहेच तसा म्हणून 'आमचो गणोबा मोकाशी, भुलोन व्हरता लोकाशी. जनमानसात वेड लावणारे असेच हे लोभसवाणे दैवत तिच्या हृदयीचे होते. चवथीच्या सणासाठी हातात बांगड्या भरण्यासाठी ती कासारमामाकडे जाते, पण तो तिचा घात करतो तेही दुःख ती गीतातून व्यक्त करते - गणपती बाप्पा बघ माझो हात, कासारमामान केलो माझो घात' अशी तक्रार गणोबाकडे केली जाते. त्याला मानवी भावजीवनाच्या पातळीवरच आणले जाते. चवथ हा सणांचा राजा आणि गणेश हाच तर राजेशाही पाहुणा, त्याचे घरी आगमन झाल्यावर

'चवथीच्या सणाचा ग'
बसला पाहूणा
घे बाप्पा म्हणी पाणी
तू हातापायी

कधी कधी तर त्याच्या रुपाने ती एवढी हरखून जाते की तिला कळतही नाही की त्याच्याकडे काय मागावे 'गणपती देवा पडते मी पाया, काय मागणे मागू' हा संभ्रम आहे. पण तरीही ती जे काही मागते ती तिच्या अहेवपणासाठीच. तिचा नवरा, मुले, संसार हेच तर तिचे सर्वस्व –

गणपती देवा करीन तुझी सेवा
नवस वाहीन रे
पाच फळांनी पाच फुलांनी
दुर्वा वाहीन रे
कपाळाचा कुंकू दे जन्मभर
आणि कायी मागेन रे ऽऽ

अशी आर्त हाक देते. ती पतीपरमेश्वरासाठीच!

पारंपारिक दवलेमाणीचा वाजप त्याच्यासाठी तयार ठेवते. फुगडीला संगीत नसतेच त्यातील पदन्यास, काकणांची किणकिण, लयबद्धता टाळ्यांचा आवाज हेच तर संगीत.

गणेशजन्माच्या अनेक कथा लोकसाहित्यात आढळतील. गणेशाच्या जोडीने पुजली जाणारी गौराई ही तर स्त्रीशक्तीचेच प्रतीक. भक्ताच्या अडचणीला धावून जाणे देवाचे ब्रीद देव आणि भक्त यांच्या प्रेमाची निदर्शक म्हणजेच ही फुगडीगीते. देवता विषयींच्या गीतातही स्त्री–लोकमानस नातेसंबंधातून पाहाते. लोकमानस देवाला मानवी पातळीवर स्वीकारते. गणोबा – गौराई ला मग हे लोकमानस खेळायला बोलावते.

गणोबा आला गवर का ग नाही
आली आली गौराय इथेच होती
सुपारी च्या बागेत खेळत होती
सयांच्या ओट्या भरत होती.

लोकमानसाने आपल्या आवडीच्या देवदेवतांशी मांडलेला हा खेळ भावभक्तीचा आहे. आपल्या लाडक्या दैवताशी भक्तीचा मळा फुलविताना ते एकरूप होते. तहानभूक विसरते. हे प्रेम भक्ती मुक्तीच्या प्रेमापेक्षा लौकिक पातळीवरच अवतरते. त्याच्याशी एकात्म होते – चवथीचा सण, म्हणूनच स्त्री मनाला अभिव्यक्त करणारा आहे. सगुण भक्तीची ही उपासना आहे. स्त्री मनाची श्रद्धा आणि भक्ती जशी इथे व्यक्त होते तशीच देवाशी केलेली सलगीही दिसते.

पावसातला मी नि माझ्यातला पाऊस

– विष्णू सुर्या वाघ

अघनाशिनी अर्थात झुवारी नदीच्या काठावर वसलेल्या डोंगरी गावातील आमच्या शेतात मी मेरेवर उभा आहे... हातात काठी... खांद्यावर कांबळ... डोईवर प्लॅस्टीकची पावसाळी हॅट... मेरेवर उभा राहून मी सभोवार पाहतोय... लांबचलांब पसरलेल्या खाजन जमिनीच्या पट्ट्यात कितीतरी लोक खंडणी-लिंपणीच्या कामात गुंतलेत. थंड बोचरा वारा आपल्याच मस्तीत रोरांवत चाललाय. वाऱ्यासोबत शेतातली ओली, चिखलाळ धूळही भुरभुरू उडत्येय. वरवर जाणाऱ्या या धुळीचेंच जणू काही ढग होतायत. नि आभाळात संथपणे घिरट्या घालणाऱ्या घारींप्रमाणेच शेतावर दाटून येतात. मग सभोवार पसरते काळ्या घनांतून झिरपणाऱ्या कृष्णवर्णी उजेडाची काजळ माया. पाहता पाहता भोवतालचे सारे विश्वच काळेभोर झाल्यासारखे वाटते. वाटते, की हे आभाळ आता आतल्याआत जड होऊन आपणावर कोसळणार... आपले सबंध शेत या गगनप्रपातात बुडून जाणार. बालसुलभ भयाच्या जाणिवेची ही तार तुटण्याच्या बेतात येईपर्यंत ताणली जात असतानाच डोईवरच्या काळ्या नभात लख्कन् वीज लकाकते... शेतात काम करणाऱ्या मानायांची 'जोगूल पडलें रे ऽऽऽ' ही आरोळी ऐकू येईपर्यंत कानठळ्यां बसणारां 'कडकडकडकड घडाऽऽम्' असा आवाज नि पाठोपाठ सरसर करीत धरतीवर धाव घेणारे पावसाचे टपोरे थेंब...

'येयलो रे येयलो ऽऽ पावस येयलोऽऽ' आनंदानं आरडत-ओरडत शेतातल्या बाया वा बाप्पे हातांची ओंजळ करून पावसाचे पहिले थेंब झेलतात.. पाण्यानं ओलावलेले तळहात कृतार्थपणे गालावरून ओढतात नि 'शेवटी एकदाची केली कृपा' अशा कृतार्थभावानें आभाळाकडे बघतात.

बालपणी आईसोबत शेतात जाताना अनुभवलेलें हे पावसाचं रूप आजही तसंच आहे. इतकी वर्षं उलटली तरी पाऊस अजून झडतोच पाऊस. आमच्या कोंकणी भाषेत सांगायचं तर 'उगडासांचा' पाऊस!

पुरुषसूक्ताची सुरूवात 'सहस्रशीर्षा सहस्रपुरुषा' अशा शब्दांनी होते. उद्या कुणी पर्जन्यसूक्त लिहायचं ठरवलं तर त्याचा प्रारंभ 'सहस्रशीर्षा सहस्रवर्षा' असाच करावा लागेल. कारण 'पाऊस' या एका नावानं ओळखल्या जाणाऱ्या निसर्गाच्या सृजनाची रुपं प्रत्यक्षात सहस्राहून अधिक आहेत. गोव्यासारख्या प्रतिवर्षी २०० इंचांच्या जवळपास जलवृष्टी होणाऱ्या प्रदेशात तर पांवसाचा हा बहुरुपी खेळ प्रकर्षानं नजरेत भरतो. कधी हळुवार तर कधी रांगडा, कधी खेळकर तर कधी दांडगा, कधी प्रेमळ, कधी रागीट, कधी बुजरा तर कधी धीट, कधी शांत, कधी धुसमुसळा, कधी संयमी, कधी उतावळा, कधी तुफानी तर कधी दमलेला नि कधी मस्तीखोर तर कधी झिंगलेला... पावसाची अशी कितीतरी चित्रं मनाच्या कॅनवासवर रंगवून हृदयाच्या कप्प्यात मी जपून ठेवली आहेत. ही पाऊसझड माझ्या आत, खूप खोलवर चालूच आहे. ती कधी थांबलेली नाही. बहुधा त्यामुळेच राजकारणासारख्या रुक्ष क्षेत्रात वावरत असतानाही मी आतून खूप ओला आहे.

आवाजाचे झाड

संथपणे एका लयींत कोसळणाऱ्या, नद्या-नाले- ओहोळांला गुदमरवून टाकणाऱ्या, न कंटाळता बरसत राहणाऱ्या पावसात कान टवकारून ऐकण्याचा प्रयत्न तुम्ही कधी केला आहे? नसेल तर मुद्दाम करून बघा. घरच्या चौकीवर बसल्या बसल्या डोईवरच्या केसांतून आजीचा हात फिरत असताना संधिकाली कोसळणाऱ्या पावसात मला काहीसे विचित्र भास व्हायचे. त्या तशा पावसात कुणीच काही बोलायचं नाही. गोठ्यातली गुरंही हंबरणं विसरलेली असायची. रपरप पडणाऱ्या त्या पावसात मात्र मला एक आवाजाचं झाड दिसायचं... दिसायचं की ऐकू यायचं? 'ऐकू यायचं'च बरोबर आहे. ते आवाजाचं झाड नक्की कसं होतं ते त्यावेळी जाणवलं नाही.

पण मोठा झाल्यावर तसाच पाऊस एकदा मनात पडला नि ही कविता जन्माला आली.

दिशादिशांतून येती उले
गगनाचे गं दार खुले
मौनाची ही झडवीत पाने
आवाजाचे झाड फुले!

झिळमीळ, झिळमीळ सायंकाळी
नदी सूरांची फांती माळी
काळजातूनी खळखळणाऱ्या
ओहोळालाही ताल मिळे !

लखख अशी ही वीज चमकली
आभाळाने पाटी पुसली
मग डोहाच्या नितळ मनावर
अक्षरलेला चंद्र गळे !

आभाळातून मेघ वितळले
धरणीचेही अंग शीतळले
झिडपीत पाणी केसांमधले
काठावरती माड झुले !

कण कण ओला होऊन गेला
साजण येता हा अलबेला
नव्या बीजाला अंकूर फुटला
कुमारिकेची कूस फळे !

अशाश्वताच्या या गर्भातून
ऐक उद्याची सळसळते धून
या निर्मोही जन्मामधूनी
जगण्याचे वरदान मिळे !

पाऊस हा शाश्वत आहे की अशाश्वत? पाण्याचा प्रचंड साठा घेऊन वाऱ्याबरोबर विहरत येणारा ढग कुठे ना कुठं तरी फाटतो नि आतलं पाणी धरणीवर बरसवून रिकामा होत शेवटी निरभ्राच्या शून्यात विलीन होतो. त्या ढगाच्या अस्तित्वाचं काय? भुईवर येणारं पाणी कधी वाहून जातं. कधी आत मुरतं. कधी वाफ होऊन उडून जातं. यातलं काय शाश्वत? काय अशाश्वत? कधी कळायचंच नाही. पण एक खरं – अशाश्वताच्या या गर्भातूनच अखंडित कालाची अनाहत धून सतत सळसळत असते – निर्मोही जन्मातून जगण्याचे, जाऊनदेखिल पुन्हा पुन्हा जन्माला येण्याचे वरदान देत!

पावसाचं रोंबाट

आमच्या गोव्यात होळीच्या किंवा शिगम्याच्या सणात रोंबाट वाजवलं जातं. रोंबाट म्हणजे ढोल, ताशा, झोत इत्यादी वाद्यं घेऊन सजवलेला मेळ. या रोंबटाचा घण्चे कटर घण् किंवा झंग चकाक झंग असा ध्वनी मी अनेकदा भर पावसात अनुभवलेला आहे. होळी जिथं पेटवली जाते त्याठिकाणी एकाच लयीत रोंबाट वाजत राहत व होळीचे गडे 'कू ऽऽ य, कूऽऽय' अशा आरोळ्या देत जंगलाकडे पळतात व मिळेल ती वस्तू ओरबाडून आणतात व होळीत टाकतात. त्या गड्यांप्रमाणेच कधी कधी पावसाच्या या सरी. गोवा किंवा महाराष्ट्रात जेव्हा जेव्हा ही कविता मी गाऊन म्हणतो त्या त्या वेळी श्रोत्यांच्या टाळ्यांचा ठेका तिला मिळतोच. उत्तर गोव्यामधील पेडण्याच्या बोलीतली ही कविता –

इलां रे, इलां रे
पावसा रोंबाट इलां रे
उघड्या आंगान आंगणामदीं
जावं नको झिला रे

झंग चकाक् झंग
चकाक् झंग चकाक् झंग
वावझडींचे गडे इले
भिजात सडे वले जाले
वाऱ्यावरी भिर भिरती
झुडपांचे हिरवे शेले
मिर्गाचे वाटेवरी
घालू घेती फुलां रे फुलां रे
पावसा रोंबाट इलां रे !

मृग नक्षत्राला गोव्यात 'मिर्ग' म्हणतात. मृगाचं आगमन होतं त्यावेळी त्याच्या स्वागतासाठी फुलंसुद्धा झाडांवरून खाली उतरून रस्त्यावर लोटांगणं घालतात. लोटांगण घालणे याला कोकणीत (पायावर) 'घालून घेणे' असंही म्हणण्याची प्रथा आहे. एका बाजूला वावझडींचे हे गडे रानोमाळ भटकत असताना तळ्याच्या डोहातून वाजणाऱ्या रोंबटाचं काय झालंय पहा –

ढगांचो वाजता ढोल

वावटळीची गिरकी गोल
तळ्यामधून तडक तडक

ताशाचो घुमता बोल
वारो चल्ला झिंगत झिंगत
वांयच फेणी पिला रे पिला रे
पावसा रोंबाटं इलां रे !
झंग चकाक् झंग
चकाक् झंग चकाक् झंग !

फेणी पिऊन (कोकणीत बोलायचं तर 'घाटून') आता वारासुद्धा झिंगला. मग वावझडीच्या गड्यांना भान कुठून राहणार? त्यांच्यावरही आता अवसर येऊ घातलाय. तळ्याकाठचं रोंबाट तर वाजतच आहे.

रोंबटाचो चडटा भार
नाचती गडे दारोदार
लखलखती वीज गो
वेतोबाक घालता हार
आकाशान् धरणीमायेक
काळीज काडून दिलां रे दिलां रे
पावसा रोंबाट इलां रे

झंग चकाक् झंग
चकाक् झंग चकाक् झंग!

आकाशाचं नि धरणीचं काय नातं असतं शेवटी? पाऊस म्हणजे केवळ काही क्षणांचं, काही तासांचं बरसणं? छे! पाऊस म्हणजे आकाशानं धरणीमायेला साक्षात् आपलं काळीज काढून देणं!

पंढरीची वारी!

ज्येष्ठातला भार ओसरल्यानंतर पाऊस पाऊल टाकतो आषाढाच्या आखाड्यात. अर्थात हा आखाडा मल्लांचा नव्हे तर वारकऱ्यांचा. पंढरीच्या विठूरायाचं दर्शन घेण्यासाठी गावागावातून दिंड्या निघतात. 'रामकृष्ण हरी'चा जयघोष, टाळमृदंगांचा खणखणाट, अबीर बुक्क्याची उधळण असं एकूणच भक्तिमय वातावरण. या वातावरणात मग पाऊसही मला थोडासा आध्यात्मिक वाटू लागतो...

पर्जन्य सरींची दिंडी
सावळ्या विठूच्या दारी
बिजलीचे फडकत झेंडे

ही आली मृगाची वारी

डोंगरात वारकऱ्यांचा
पखवाज वाजतो दूर
पापण्यांत चंद्रभागेला
ओथंबून येई पूर

पाण्यात विठोबासंगे
सांवळीच रुक्मिणी न्हाते
बुक्क्याचे उधळीत मेघ
दिंडीचे भान हरवते

हा विठूच वितळून गेला
वितळल्या दिशा या दाही
अन् पंढरीत देहाच्या
मृदुंग वाजत राही...
मृदुंग वाजत राही...

अभंगाचं गायन ओसरल्यानंतर वारकऱ्यांच्या चक्री मेळ्यात केवळ टाळ–पखवाजाचा 'धडांग धुडूंग धडांग धुडूंग' एवढाच ध्वनी घणघणत राहतो. त्याचप्रमाणं देहाच्या पंढरीत मी पावसाचा पखवाज वाजताना ऐकलाय. कितीतरी वेळा हा पाऊस अनुभवलाय.

तर कधी –

आभाळ उतरले खाली
डमडम हा बडवीत डमरू
थयथया शिवाचा नाच
गदगदा हलवतो मेरू

असाही रौद्रभीषण अनुभव घेतलाय. अशा वेळचा पाऊस हा तुफानी कोणालाही न जुमानणारा. आपल्याच नादात कोसळत राहणारा.

काळोख कातरीत जाती
हे सौदामिनीचे शूल

डोळ्यांत पार्वतीच्याही
रुद्राची निळसर भूल

पार्वती म्हणजे पर्वताची कन्या अर्थात धरित्री. रुद्राच्या रुपात पाऊस पडतो तेव्हा पार्वतीही एका संमोहित अवस्थेत जाते. अशावेळी मस्तकावरून कोसळणाऱ्या गंगेला तरी कुठनं भान राहणार?

धपधपा झेप घेताना
ही गंगा वाट विसरते
कवळून उराशी चंद्र
ती अनंग होत पसरते

निसर्गाचा हा रुद्रभार म्हणजे एक अप्रूपच. पण शिवाचं हे तांडव कधी ना कधी शमतंच. नि मग सगळं काही शांत शांत...

मदनाचे करूनी भस्म
रुद्राचे शमते तांडव
भूमीच्या कुशीत फळते
हे सोनसळीचे शांभव !

आम्ही जातीचे शेतकरी. भूमीचे पुत्र. शिवाचे भक्त. त्यामुळे आभाळातून येणारा पाऊसदेखील आम्हाला शिवाच्याच एखाद्या गणासारखा आपला वाटतो. नि मग त्या शिवाचं तांडवनृत्यही बघायला देखणं वाटतं – त्यातील सर्वसंहारक शक्तिसहित!

रांगडा प्रियकर

लहानपणी, पेरणीच्या हंगामात आईसोबत शेतात जायचो मी. तेव्हा ऐन भरात असायचा पाऊस. आभाळ फाटल्यागत दडादडा पडायचा. डोईवरून कांबळ घेतलेली असतानाही आम्ही चिप्प भिजायचो. अंगाला हजारो सुया टोचल्याचा भास व्हायचा. वारा तर इतक्या जोरात वाहायचा की आम्ही उडून जाऊ की काय अशी भीती वाटायची. मग हातातली काठी चिखलात घट्ट रोवून तिच्या आधारानं आम्ही भेलकांडत उभे रहायचो.

दणदण् कोसळणारा हा आडदांड, रांगडा पाऊस बिचाऱ्या बायकांची धांदल उडवायचा. पावसात चिंब होऊन त्यांची कापडं अंगाला चिपकायची. शेतातले पुरुष अधाशी नजरेनं पाहू लागले की बायांना मेल्याहून मेलं व्हायचं. मग त्या आभाळाकडे पाहात खोटं खोटं रागावत पावसाला शिव्या द्यायच्या म्हणायच्या – "असा अंगाला काय झोंबतोय धटिंगणा? लाज नाही वाटत आमच्याशी खेटाखेटी करायला?"

त्या बायांच्या नजरेतून पाहिलेलं हे प्रियकर पावसाचं धटिंगण रूप...

हा पाऊस माझ्या
कुडीस झोंबत
झिंगत झिंगत येतो
या शेताच्या
शेजेवरती
मला पिसडूनी जातो !

कोकणीत 'पिसुडणं' म्हणजे कुस्करणं. एखाद्या अवखळ पोरांनं सहज मजेसाठी फुलांच्या पाकळ्या कुस्कराव्या तितक्याच सहनजपणानं अस्तुरींच्या अंगाशी झोंबाझोंबी करणारा हा रांगडा पाऊस...

हा प्रियकर माझा
मत्त रांगडा
जरा यास ना धीर
मला बिलगतो
गात्रीं होऊन
थेंबांचा घन मोर

त्या मोराचा
रंगपिसारा
चिखलावर भुरभुरतो...
हा पाऊस माझ्या
कुडीस झोंबत
झिंगत झिंगत येतो!

अधीर झालेला हा रांगडा प्रियकर थेंबांचा घनमोर होऊन बिलगतो... त्याचा रंगपिसारा चिखलावर भुरभुरतो... गात्रांगात्रांमधून एक वेगळीच शिरशिरी फुलत जाते. कुणगीत साचलेल्या पाण्यामधून एक ठिणगी लवलवत जाते –

शिंवर शिरशिरीं
गेली भरोनी
शिरंतरीची कुणगी
उमथी पडूनी
लवलवली ग

पाण्यामधूनी ठिणगी

लखलखणारे
केस वीजांचे
ढगात पिंजून घेतो
हा पाऊस माझ्या
कुडीस झोंबत
झिंगत झिंगत येतो

हा मत्त मदांध पाऊस खरं तर काय पिऊन झिंगला आहे? दारू? छे! त्यानं तर प्राशन केलीय साक्षात सेंद्रीय वासनेची झिंग आणि त्याचं पिसुडणं हे बाहेरचं नाही. गात्रांच्या जंजाळात खोलवर घुसून तो आता आतून पिसडू लागला आहे. त्याच्या अंगात आलेला आहे प्रेमाचा 'सांवार!' 'सांवार' म्हणजे भार - अवसर - कुडणे या गावात गड्यांचा उत्सव होतो. जे लोक गडे बनतात त्यांच्यावर भार येतो. त्या भारलेल्या अवस्थेत ते सैरावैरा धावत जातात व स्मशानात जाऊन तिथे पुरलेली आलवांतिणीची हाडे उकरून आणतात. आपण काय करतो याचे त्याना तीळमात्रही भान नसते. तसाच हा पिसाटलेला पाऊस -

अशा हुंवारी
अंग चोरूनी
उभी राहती झाडे
पिसा गडा हा
भारावरचा
उकरीत जातो हाडे

अशा गड्याचा
प्रणय कुंकारा
गगन भेदूनी घुमतो
हा पाऊस माझ्या
कुडीस झोंबत
झिंगत झिंगत येतो !

●●●

शब्दच संपले तेव्हा

शब्दच संपले तेव्हा
काहितरी अमूर्त
खुणावत राहिले
अथांग आभाळही
निरभ्र होत गेले....

अक्षरे थबकली
ओळी थरथरल्या
काग दाचे अवकाशही
विशाल होत गें ले...

मनही चक्रावले
जेव्हा कविताच
साक्षात समोर
उभी राहिली...

तिला अलगद
आलिंगन द्यावसं वाटलं
पण... ती वाऱ्याग त
हवेतच विरून गेली...

– अवधूत यशवंत कुडतरकर

कागद : लख्ख प्रकाशासारखा

कोरा काग द :
टळटळीत उन्हातल्या लख्ख प्रकाशा इतका

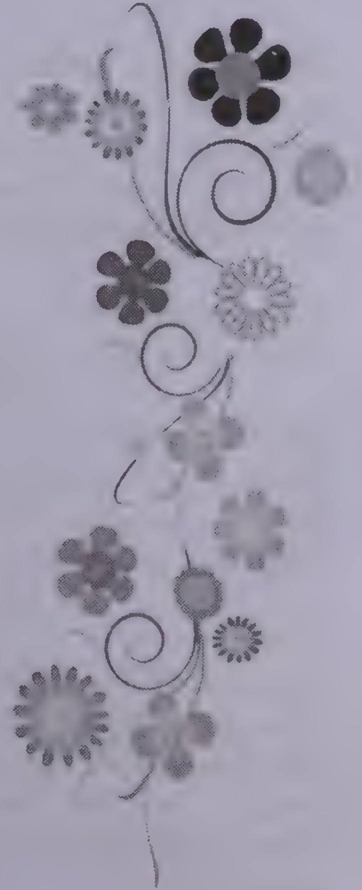
शुभ्रधवल / कोरी चौकट / कागदाच्या अंगाने

बिंदू एवढा
काळाकुळकुळीत सूर्य
सरसावतो सैरावैरा

/ सैरावैरा / कागदाच्या धवल पार्श्वभूमीवर
शुभ्र सुतासारखा
पण काळ्या अंग ाने

जणू,
पाठी लागलेला वाघ
हिंमतबाज
हिम्मतहैराण भांबावलेले हरीण,
धावताहेत दोघेही उन सावलीच्या अंग ाने
जय पराजयाच्या वर्तुळाबाहेर
घणघणतो घंटानाद, जिवंतपणाचा

परिघाच्या आतबाहेर
तोलामोलाचा कंठप्राण अंतिम असण्याच्या घसरणीवर
अत्युच्च.
जणू निर्विकार प्रवाहातल्या इवलाश्या लाटेसारखी
निश्चल चमक
चित्र आकाराला येताना

भांबावलेला सूर्य, काळाकुळकुळीत अस्वस्थ
जीवनानिशी धावतोय, एका टोकाकडून
काम दाच्या दुसऱ्या टोकाकडे,
भांबावलेल्या, एका टोकाकडून
दुसऱ्या टोकाकडे, फाटलेल्या
फुटकळ टोकाकडून
आटलेल्या अटळ टोकाकडे,
अनिर्णीत टोकांच्या अंतिम टोकापर्यंत
सूर्याचा काळाकुळकुळीतपणा
सूर्यप्रकाशा इतकाच स्वच्छ सहोदर

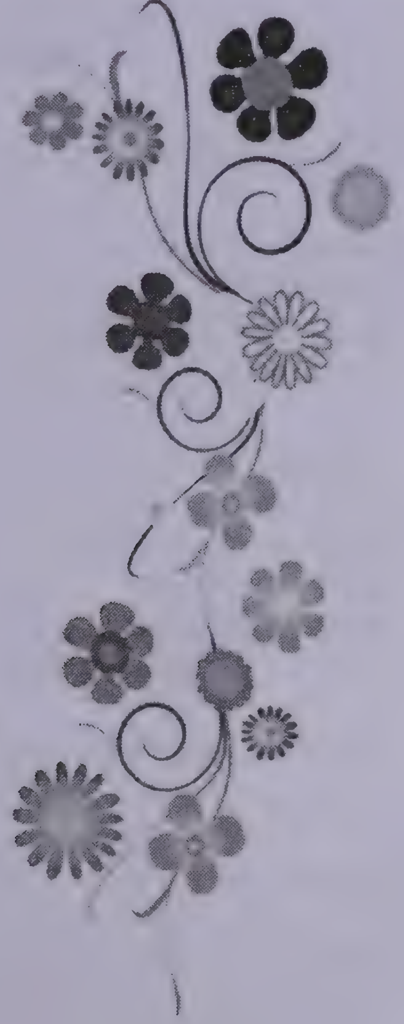
चित्राचे, चौकटी बाहेरचे चरित्र । चुकार
चुकार चौकट । धवल धार्जिणी ।
चुकार चौकट । हरणाऱ्या मृत्यूची
चुकार चौकट । आक्रसत जाताना
चुकार चौकट । भुकेल्या वाघाची

भूक - बदलंड भुकेची
आभाळातून फोफावत जाते चौकटीबाहेर, भेलकांडत

मृत्यू लांबवण्यासाठी
पत्करलेली भूक ।। मरणाची ।।
निश्चित डाव साधणाऱ्या
मृत्यूची भूक, थेट ।। उंच अमर ।।

आणि मग
चित्राच्या परमोच्च परमावधीचा क्षण
रंगण्यापूर्वीच्या अवघ्या एका क्षणी
लोंबणाऱ्या दोलायमान दुर्दैवाची चुकार चौकट
निसटत्या, अटीतटीच्या धावपळीतून उडालेली धांदल
कोऱ्या चौकटीत असोतोवर
श्वासांची दमछाक

|| श्वास विश्वासांची चकमक ||

म्हणजेच हरीण आणि वाघाचे
आत्यंतिक डावपेच टोकाला भिडताना
|| कागदाच्या चौकटीबाहेर ||

निरांजनाची वात, मिटल्याची खूण
लकाकत लयाला जाते.

सर्वत्र

विझणाऱ्या सवयींचं सर्वांग
आत्मसात केलेला सूर्य
पुन्हा पुन्हा विझताना
काळ्याकुट्ट रंगात कागदावर
||शुभ्र चौकट||
तळातून तरंगून येताना
||कागद||
टळटळीत उन्हातल्या
लख्ख प्रकाशासारखा
पूर्वी इतकाच
कोरा करकरीत

– शरद नरेश

एक शुभ्र टिंब

तू निष्पर्ण होऊन तरी बघ
या झाडांसारखं
तारे लगडतील तुझ्या सर्वांगावर
पानांसारखे....

निळ्याभोर स्वप्नात
तू फुलत राहशील
सुगंधाने भरलेलं आभाळ घेऊन
शिंपत जाशील स्वतःला
तहानलेल्या मातीवरून...

आता तुला
अंधाराचं भय बाळगण्याचं
कारणच रहाणार नाही
कारण तोपर्यंत तूच एक
नक्षत्र झालेला असशील...

आता
तू म्हणजे
या नव्या आकाशात
स्वतःच्याचं प्रकाशात
स्वतःला पाहणारं
एक शुभ्र
टिंब

– प्रा. माधव सटवाणी
वाळपई

"सत्याचे बोल"

भेदभाव
कुणी पुरतात
तर कुणी जाळतांत,
मेल्यानंतही लोक
धार्मिक भेदभाव
पाळायचं कुठं
सोडतात?

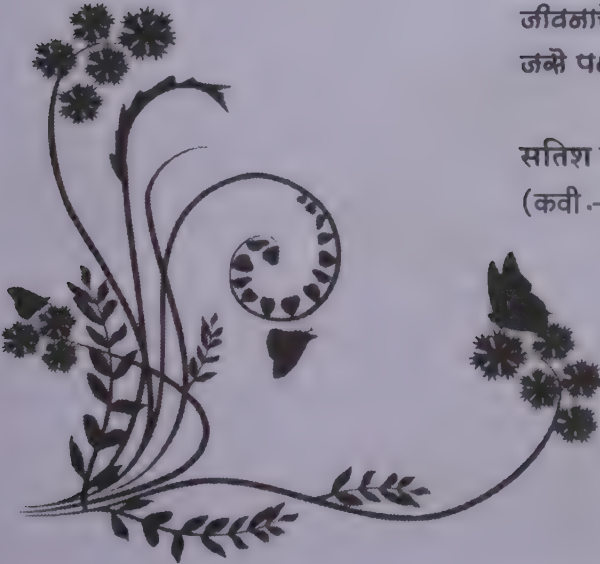
"नात्यांचा अर्थ!"

एकटेपणा छळू लागतो,
तेव्हाच नात्यांचा
'अर्थ'
कळू लाग तो!

'जीवनाचे अंतरंग!'

एक आशा,
कैक निराशा
जीवनाचे अंतरंग
जसे पक्ष्यांची किलबिल भाषा!

सतिश जुटेकर
(कवी .- सत्या)

असे कसे...

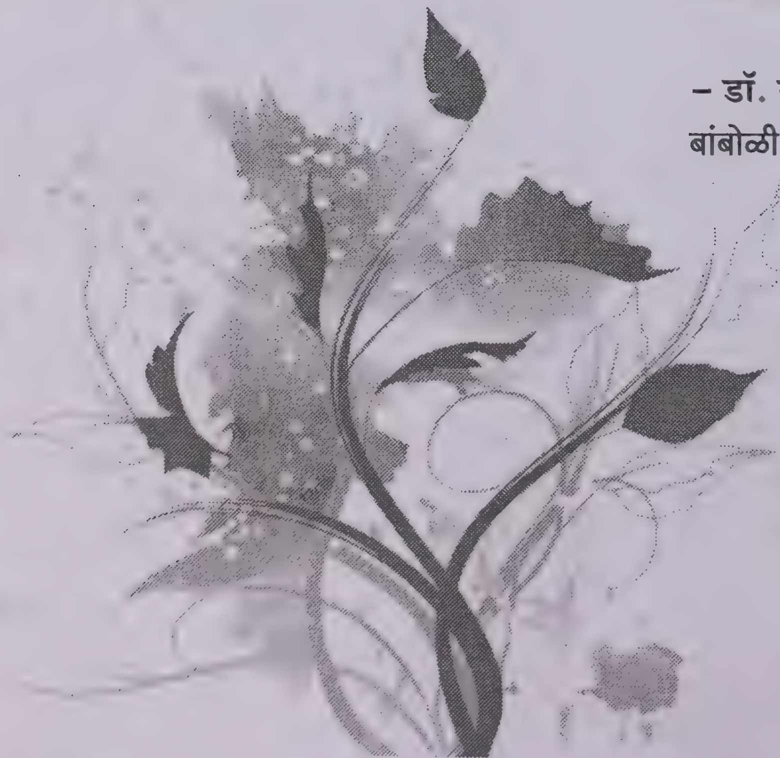
असे कसे हे नाजूक बंधन
ना तुला कळे ना मला
अंतरीची ती आर्त वेदना
दाखवू कशी मी तुला?

असा कसा तू जीव लावला
माझा जीव ना माझा उरला
हुरहुर वाढुनी ऊर दाटला
कसे न कळले तुला?

असे कसे तू वेड लावले
तुझिया रंगी मी रे रंगले
'प्रेमदिवानी' हे बिरुद लागले
तरीही स्वप्नं का भंग पावले?

असा कसा तू निष्ठुर झाला?
काटा हृदयी का बरं रुतला?
झुरता झुरता असे न होवो
जीव शिवाला कायमचा मुकला

– डॉ. सौ. रेखा पौडवाल
बांबोळी

हमारी निजी भाषाएँ हमारा बल हैं...

– मोहनदास सो. सुर्लकर

मानव जीवन में भाषा कितनी महत्वपूर्ण चीज है यह आज अलग से कहने की जरूरत नहीं है। भाषा मनुष्य के भावों, विचारों और चिंतन की अभिव्यक्ति का साधन है। यही नहीं वह मनुष्य जाति की संस्कृति, परंपरा आदि की वाहक है। भाषा का आविष्कार मनुष्य-जाति के लिए बहुत बडा वरदान सिद्ध हुआ है। मनुष्य आज सभ्यता की जिस भूमि पर खडा है उसका एकमात्र साधन भाषा ही है। आजतक मनुष्य ने क्या पाया, क्या खोया, उसकी यश-अपयश की गाथा उसके विकास की सीढियाँ, इस सबका ज्ञान हमें भाषा ही तो कराती है। अगर भाषा ही न होती तो हम क्या होते, कैसे होते, कहाँ होते यह सोचनेकी बात है। अतः हम देखते हैं कि हमारे जीवन में भाषा का अनन्य साधारण महत्व है।

भाषाओं में भी बहुत अधिक महत्व अपनी मातृभाषा का होता है। हमने अपनी भूमिको और अपनी भाषा को माँ का स्थान दिया है। जिस तरह माता हमें जन्म देती है। हमारा पालन – पोषण करती है, हमें बडा करती

है, उसी तरह जिस भूमि पर हम बडे होते हैं, खडे होते हैं, वहाँ की आबोहवा में हम पलते हैं वह माँ सदृश्य होती है। इसलिए इस भूमि को जहाँ हम रहते हैं हमने मातृभूमि कहा। उसी तरह जो भाषा हम पैदाइश से जानते हैं सुनते हैं बोलते हैं और जिसके द्वारा हम आगे बढते हैं, ज्ञान प्राप्त करते हैं, दुनिया को पहचान लेते हैं उसे मातृभाषा कहना उचित ही है। असल में हमारे इर्द गिर्द के संसार का प्रथम परिचय हमें अपनी मातृभाषा के माध्यम से होता है। फिर बादमें चाहे भले हम और कई भाषाएँ पढें।

जिस तरह माँ बच्चे को अपनी गोद में लेकर उसे खिलाती – पिलाती है उसे चलना फिरना सिखाती है, उसे बोलना सिखाती है उसी तरह मातृभाषा आदमी के व्यक्तित्व का संगोपन करती है, उसका विकास करती हैं, उसकी समझ बढाती है, उसकी वाणी को शुद्ध बनाती है, उसको दुनिया का ज्ञान देती है। वह मातृभाषा ही है जो मानव को जीवनामृत पिलाकर सुदृढ बनाती है। इसलिए मैं समझता हूँ कि हमें अपनी भाषा से मातृवत प्रेम करना चाहिए, उसका संभाल करना चाहिए।

यह दुःख की बात है कि आज अपने देश में मातृभाषा की काफी हदतक अवहेलना हो रही है। अपनी मातृभाषा की हम भारतीय उपेक्षा कर रहे हैं यह हमारा नित्यप्रति का अनुभव है। भारत में अंग्रेजों के सत्ताकाल में भारतीयों ने अपनी भाषाओं की जितनी उपेक्षा नहीं की उतनी आज स्वाधीनता काल में हम कर रहे हैं। इसका कारण क्या है? इसका कारण है कि हम भारतीय अंग्रेजी के व्यामोह में फँस गये हैं। हमारे मन में अनेक प्रकार के भ्रम पैदा हुए हैं। उसमें से एक भ्रम यह है कि अंग्रेजी आंतर्राष्ट्रीय भाषा है, वह विज्ञान और तक्नोलोजी की भाषा है, 'वह समृद्ध और संपन्न भाषा है आदि। एक बार हम ये तर्क स्वीकार भी कर लें कि अंग्रेजी समृद्ध भाषा है ज्ञान–विज्ञान की भाषा है और बहुत कुछ। पर हम भाषा का दूसरा पक्ष नहीं देखते हैं कि कोई भी भाषा युंही ही समृद्ध नहीं होती है । उसका अपने दैनंदिन जीवन में प्रयोग होना चाहिए, व्यवहार होना चाहिए। भाषा तो प्रयोग की वस्तु है। जिस भाषा का जितना अधिक प्रयोग होगा, वह भाषा उतनी ही अधिक विकसित होती जाएगी। सुश्री महादेवी वर्मा ने ठीक ही कहा था कि घोडे को तांगेके पीछे नहीं बांधा जाता है, उसे तो आगे बांधा जाता है। जो लोग यह कहते हैं कि भाषा विकसित होने दो फिर उसका प्रयोग करेंगे, वे लोग मानो यही कहना चाहते हैं कि तांगा आगे और घोडा पीछे। और कोई भी भाषा एक रात में नहीं बन पाती है, समृद्ध नहीं होती है। उसको समय चाहिए, प्रयास चाहिए, उस भाषा का उपयोग लगातार व्यवहार में होते जाना चाहिए। किसी भी भाषा का विकास उस भाषा को बोलनेवाले समाज पर भी निर्भर है। जो मानव समाज जितना उन्नत होगा, विकसित होगा जिस मात्रा में ज्ञान साधना करेगा उस मात्रा में उस समाज की भाषा विकास करेगी। आज यह कहते फिरने में कोई माने नहीं रखता है कि हमारी भारतीय भाषाएँ अपरिपक्व हैं, पिछडी हुई हैं। इसीलिए भारतीय अंग्रेजी के पीछे जाएँ, उसे सिर – माथे पर चढाएँ। उसे ही ज्ञान का माध्यम बनाएँ, और लगातार उसका गुणगान गाते फिरे, यह ठीक नही है। हमारे लिए अंग्रेजी एक उदाहरण हो सकता है। उसे देखकर, उसे पढकर हम जान सके कि भाषा कैसे पनपती है, कैसे विकास करती है।

अपनी भारतीय भाषाओं का विकास करने के लिए हमें भी वही मार्ग अपनाना होगा जिस मार्ग पर से अंग्रेजी आगे बढी। यद्यपि अंग्रेजी इंग्लैण्ड की भाषा है फिर भी एक जमाना था कि इंग्लैण्ड की राजभाषा अंग्रेजी न होकर फ्रेंच थी। उस समय अंग्रेजी कितनी अपरिपक्व भाषा रही होगी इसका अनुमान हम लगा सकते हैं। लेकिन जिस दिन इंग्लैण्ड वासियों ने यह सोचा होगा कि फ्रेंच फ्रांस की राजभाषा है, वहाँ के लोगों की भाषा है वह हमारी याने इंग्लैण्ड की राजभाषा नहीं हो सकती, उस दिन से इंग्लैण्ड वासियों ने अपनी अंग्रेजी भाषा पर अमल करना शुरू किया और उसके विकास में वे जुट पडे । उस समय फ्रेंच भाषा काफी विकसित प्रगल्भ भाषा रही होगी। इतना ही नहीं वह राजभाषा होने के कारण प्रतिष्ठा की भाषा रही होगी। हर अंग्रेज उस समय फ्रेंच भाषा को बोलने में पढने में और दैनंदिन जीवन में फ्रेंच भाषा में व्यवहार करने में अपनी प्रतिष्ठा मानता रहा होगा। अंग्रेजी में उस समय का व्यवहार करने में इंग्लैण्ड का नागरिक अपने आप में लज्जा महसूस करता होगा जिस तरह हम आज अपनी भाषाओं में व्यवहार करने में लज्जा महसूस करते है। उस समय इंग्लैण्ड में फ्रेंच की जो प्रतिष्ठा थी वह आज भारत में अंग्रेजी की है।

सत्यस्थिति को जब इंग्लैण्ड वासियोंने समझ लिया तब उन्होंने दैनंदिन व्यवहार में राजकाज में हर जगह अंग्रेजी का व्यवहार करने का ठान लिया। अंग्रेजी इंग्लैण्ड की राज भाषा बनी। उसमें नया नया साहित्य निर्माण होने लगा, अलग अलग क्षेत्रों में अंग्रेजी पहुँच गयी। उसकी शब्द संपदा बढ गयी। वहाँ के विद्वानों ने, वैज्ञानिकों ने, शास्त्रज्ञों ने अंग्रेजी में लिखना शुरू किया। इंग्लैण्ड का पूरा शासन अंग्रेजी में चलने लगा। जहाँ जहाँ अंग्रेज गए, उन्होंने जहाँ जहाँ शासन जमाया, वहाँ के शब्दों को अंग्रेजी में स्थान दिया। कुछ शब्दों को उन्होंने जैसे के वैसे ग्रहण किया, तो कुछ दूसरी भाषाओं के शब्दों को अंग्रेजी की प्रकृति के अनुरूप बनाकर स्वीकार कर लिया। जैसे भारत में संस्कृत भाषा किसी समय अत्यंत समृद्ध हो गयी थी वैसे युरोप में तथा पश्चिमी देशों में लैटीन समृद्ध भाषा बनी हुई थी। जहाँ जरूरत पडे वहाँ अंग्रेजी ने लॅटीन से शब्द ग्रहण किये। खासकर तक्नीकी एवं वैज्ञानिक क्षेत्र में जो अंग्रेजी शब्द बने उनका आधार लैटीन था। कई शब्द इंग्लैण्ड वासियों ने फ्रेंच भाषा से ले लिए। संसार की अन्य कई भाषाओं से अंग्रेजी में शब्द लेने से उन्होंने परहेज नहीं रखा। तभी तो अंग्रेजी की शब्द संपदा बढ गयी। संपन्न हो गई। वह संसार की समृद्ध भाषा बन गयी।

अंग्रेजी का केवल गुणगान करने से काम नहीं होगा। हमें अंग्रेजी का यह मार्ग भी अपनाना होगा।

दूसरा उदाहरण तुर्कस्तान का ले सकते हैं। जिस समय तुर्कस्तान स्वतंत्र हो गया उस समय तुरंत तुर्कस्तान के अध्यक्ष कमल पाशा ने अपने अधिकारियों को बुलाकर पूछा तुर्की को तुर्कस्तान की राजभाषा बनाने के लिए हमें कितना समय लगेगा। किसीने कहा पाँच साल, किसीने दस। पर तुर्क के अध्यक्षजी ने कहा 'नहीं'। तुर्की भाषा कलसे तुर्क की राजभाषा होगी। तुर्क का राजकाज कल से तुर्की भाषा में चलेगा। आप लोगों को तुरंत इसकी, तैयारी में लग जाना चाहिए। इस तरह तुर्की भाषा आगे बढी वह तुर्क देश की राजभाषा बनी।

भारत बहुभाषी देश है यह सही है। यहाँ कई भाषाएँ बोली जाती हैं। विभिन्न भाषाओं के बावजूद भारत

एक राष्ट्र है। जिस तरह इंद्रधनुष में सात रंग हैं फिर भी इंद्रधनुष एक है। वह अगर सात रंगों में खण्डित हो गया तो वह इंद्रधनुष नहीं रहेगा। कोई एक चीज है जो इन सात रंगों को एकत्र लाती है और इंद्रधनुष बनता है। ये सात रंग उसके सौंदर्य को बढाते हैं, उसमें गरिमा पैदा करते हैं। आचार्य विनोबाजी ने ठीक ही कहा था कि जिसतरह इंद्रधनुष में भिन्न भिन्न रंग हैं उसी तरह भारत में भिन्न भिन्न भाषाएँ हैं। ये सारी भाषाएँ भारत की शोभा बढाती है, उसका गौरव बढाती हैं।

एक बात ध्यान में रखनी चाहिए की भारत में कई भाषाएँ, कई धर्म, कई संप्रदाय, कई जातियाँ होने पर भी भारत एक राष्ट्र है। भारत में उसकी संस्कृति का धागा है। एक विचार धारा है, एक अपना दर्शन है। वह उत्तर में काश्मिर से लेकर दक्षिण में कन्याकुमारी तक, पूर्व में बंगाल से लेकर पश्चिम में अरबी समुद्र तक भारत को एक राष्ट्र बनाता है। शंकराचार्य दक्षिण में पैदा हुए परंतु उसने धर्म की ध्वजा उत्तर में हिमालय तक फहरायी। कबीर उत्तर में पैदा हुए पर उन्होंने भक्ति का संदेश भारत भर में पहुँचा दिया। शंकराचार्य, कबीर, मीरा, तुलसी, रवींद्रनाथ संपूर्णतया भारत के होकर रहे हैं। आज भी दक्षिण में पैदा हुआ भारतीय हिमालय में जाकर मोक्ष पाने में विश्वास करता है तो उत्तर का भारतीय दक्षिण में रामेश्वर जाने में धन्यता मानता है। आज भी आदमी चाहे राजस्थान का हो, चाहे तमिलनाडू का हो वह अपने आपको दिल से भारतीय समझता है। इसलिए तमिल का सुब्रम्हण्यम भारती या बंगला का रवींद्रनाथ हमें अपना लगता है।

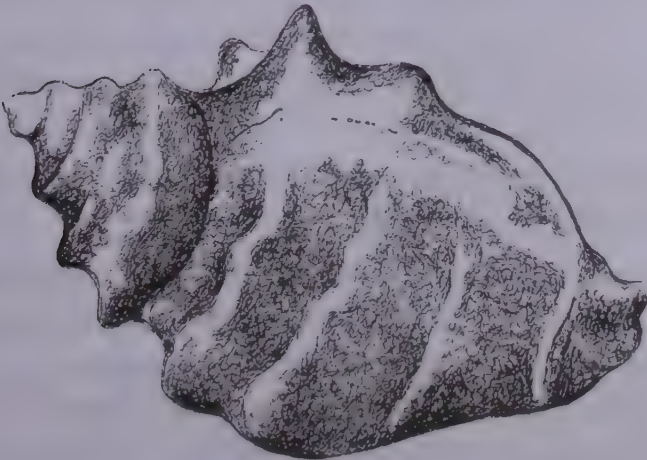
इस हालत में हमें भारत की सारी भाषाएँ प्रिय लगनी चाहिए। एक तरह से कोई भी भारतीय भाषा किसी न किसी भारतीय की मातृभाषा तो है। और अपनी मातृभाषा की सेवा करना उसका आदर करना हर भारतीय का फर्ज है। कोई भी भारतीय भाषा कम दर्जेकी नहीं है। जिस हिन्दी को गांधीजी ने राष्ट्रभाषा के पद पर आसीन किया और स्वाधीनता के बाद उसे भारत की राजभाषा का स्थान दिलवाया गया वह भी तो भारतीय भाषा ही है। अगर हम चाहते हैं कि भारतीय भाषाओं को उचित स्थान मिलें तो हम सभी को हर भारतीय भाषा का सम्मान करना चाहिए। और उनके विकास में लग जाना चाहिए।

अंग्रेजी का मोह वास्तव में भारतीय भाषाओं के विकास में एक रुकावट है, बाधा है। आज इस बात पर खेद होता है कि हम भारतीय के. जी. के लिए भी अंग्रेजी माध्यम चुनने की कोशिश में लगे हैं। हर अभिभावक अपने बच्चे को शिशु वर्ग से लेकर प्राथमिक माध्यमिक पढाई तक अंग्रेजी में पढाना चाहता है। आज गली गली, सडक सडक पर अंग्रेजी के नारे लगे हुए हैं। विज्ञापन चल रहे है। हमारी माताएँ भी घर में अपने बच्चों के दिमाग में अंग्रेजी शब्द ठुसने का प्रयास करती है। दूध को दूध न कहते हुए उसे 'मिल्क' कहने में माताएँ धन्यता मानती है भले वे अंग्रेजी पढी हुई नहीं है। गाँव-गाँव में अंग्रेजी के वर्गों में प्रवेश पाने की होड लगी हुई हैं। भारतीय भाषा में पढाई करानेवाले स्कूल बच्चों के अभाव में बंद होते जा रहे हैं अथवा भारतीय भाषा में पढाई करनेवाले वर्गों की संख्या घट रही है। वास्तव में हमारी भाषाओं के विकास की दृष्टि से यह चिंता का विषय है । हमारी भाषाओं पर अंग्रेजी हावी होने के कारण हमारी स्वाधीनता, हमारी संस्कृति,

हमारी अस्मिता, हमारी अखंडता, हमारी राष्ट्रीयता और विशेषकर हमारी वाचन संस्कृति खतरे में पडी हुई है। अंग्रेज भारत से चले गए पर अंग्रेजी हमारे देश में पनप रही है, अपने हाथ पाँव फैला रही है। और इसका कारण है हमारी अंग्रेजी मानसिकता।

माना कि आज वैश्विकरण के जमाने में अंग्रेजी का महत्व बढ गया है। कंम्प्युटर, इंटरनेट जैसे तक्नीकी क्षेत्र का माध्यम अंग्रेजी होने से अंग्रेजी और भी महत्वपूर्ण हो गयी है। परंतु इसके लिए हम अपने घर में, बाजार में, बोलचाल में हमें अंग्रेजीमय होने की आवश्यकता नहीं है। वैसे कंप्युटर की कोई भाषा नहीं होती है। जिस भाषा को हम कंप्युटर में भर दें, कंप्युटर उसी भाषा में बात करेगा। हमारी अभिव्यक्ति सही रूप से हमारी मातृभाषा में होती है । अंतः अपनी मातृभाषा में अपने आप को तथा अपनी सोच को जितने प्रभावपूर्ण ढंगसे और सहजता से हम अभिव्यक्त कर सकते हैं। उतना एक विदेशी भाषा में नहीं। हमारी संस्कृति हमारी भाषा से जुडी हुई है। अतः हमारी अपनी भाषा से अपना नाता तोडना नहीं चाहिए। अगर हम अपना अस्तित्व मिटाना नहीं चाहते हैं तो हमें चाहिए कि अंग्रेजी के व्यामोह को दूर करें। हट जाएँ, भारतीय भाषाओं की उपेक्षा न करें अपनी भाषाओं से प्रेम करना सीखें। शिक्षा, राजकाज, व्यापार उद्यम अपना दैनंदिन व्यवहार अपनी भाषाओं के जरिए ही करें। तभी अपनी देशी भाषाओं को स्थायित्व प्राप्त होगा, उनका विकास होगा। फिर यह कहने की नौबत नहीं आएगी कि हमारी भाषाएँ अविकसित है गयी बीती हैं, वे काम की नहीं है। उनका विकास, उनका सामर्थ्य, उनकी उपयुक्तता, हम पर निर्भर है।

●●●

निर्मल वर्मा का ऐन्द्रजालिक शिल्प

– रोहिताश्व
गोवा विश्व विद्यालय

निर्मल वर्मा की कथा–भाषा ऐन्द्रजालिक प्रभाव और जादुई यथार्थवाद की शिल्पशैली का वितान तानती है। वे हमारे वर्तमान दौर के एक ऐसे लासानी कथाकार रहे हैं, जिन्हें हम विश्व स्तर के ख्यातिनामा लेखक चेखव, मोपॉसा, हेमिंग्वे और आयरविंग स्टोन की श्रेणी का स्पृहणीय रचनाकार मान सकते हैं।

नयी कहानी के शीर्षस्थ रचनाकारों में वे एक है। राजेन्द्र यादव जहॉ मध्यवर्गीय जीवन की संवेदनाओं और विसंगतियों के रचनाकार रहे हैं। मोहन राकेश स्त्री–पुरुष सम्बन्धों के आन्तरिक क्षणों के सशक्त हस्ताक्षर रहे हैं और कमलेश्वर रोमांटिक मिजाज – शैली, अवसाद और मानवीय जिजीविषा के कथाकार रहे हैं। वहाँ निर्मल वर्मा के कथा लेखन में वे सारी विशेषताएँ समाहित होकर अपनी ऐन्द्रजालिक शिल्प शैली, बुनावट व बनावट (टेक्सचर और स्ट्रक्चर) और परिवेश के मार्मिक अंकन के कारण स्पृहणीय अनुभूतियों के कलात्मक प्रतिबिम्बन के कारण अभूतपूर्व रचना – साक्ष्य बन जाती है।

कहना न होगा कि नामवर सिंह ने सर्वप्रथम निर्मल वर्मा की कहानियों की शिल्प सम्बन्धी तराश और विशेषता को रेखांकित किया है। विगत चालीस वर्षों से निर्मल वर्मा की कथा – भाषा का जादू भारतीय भाषा – साहित्य के पाठकों के मन– मस्तिष्क पर हावी है। ऐन्द्रिय संवेदन और मार्मिक अनुभूति निर्मल वर्मा की कथा–भाषा की विशिष्ट पहचान है। वे सांकेतिक शब्द–शैली से एक अर्थमयी अनुगूंज रचते हैं, बहुत कुछ तिलिस्मी और ऐन्द्रजालिक परिवेश सी। नामवरसिंह ने भी उनकी 'परिन्दे' और 'लन्दन की एक रात' कहानी को हिन्दी कहानी लेखन की परम्परा में विशिष्ट उपलब्धि माना है। 'कहानी : नयी कहानी' में उनका कथन है कि 'संगीत की जैसी सूक्ष्म संवेदना निर्मल ने व्यंजित की है वह नयी कहानी की बहुत बडी उपलब्धि है।

'परिन्दे' कहानी में पियानो के संगीत के सुर के छुई – मुई रेशों से अबतक मस्तिष्क की थकी – मॉंदी नसों पर फडफडा रहे हैं। संगीत के सुर मानो एक उँची पहाडीपर चढकर हॉफती हुई साँसों को आकाश की अबाध शून्यता में बिखेरते हुए नीचे उतर रहे हैं। इसी प्रकार कहानी गत वर्णन में मीडोज पर उतरती हुई साँझ की छायाओं में बिखेरते हुए नीचे उतर रहे हैं।

सारांशतः 'परिन्दे' कहानी में नारी जीवन की आंतरिक अनुभूतियों, संवेदना, पीडा और जिजीविषा के शब्द – संकेत मिलते हैं। यह अलग बात है कि नामवरसिंह के दिल्ली आगमन के अवसर पर और निर्मल वर्मा के प्राग – प्रवास में जो नास्टेलजिक – अतीतगामी अनुभूति रही है... उसका पाठकीय और रचनाकार रुपी स्प्रेनिस्टिक समीकरण राजेन्द्र यादव ने इस प्रकार अभिज्ञापित किया है कि 'रेस्त्राँ, गिरिजाघर, सिम्फनियाँ, शराबें, कपडे और योरूपीयन रोमानी अतीत... काव्य–समीक्षा के सारे संस्कारों की मदद से उन्होंने निर्मल की भाषा में प्रतीक बिम्ब, लय, संगीत, संवेदना, भाषा की अनुगूंजें, हर ठोस और मूर्त का अमूर्तनों और वायवीयता में बदलते जाना, अतीत जीवी उदास और खोई – खोई स्त्रियाँ – 'परिन्दे' को नामवर जी ने दूर पहाडी के एकांत से आती धीरे – धीरे सुनाई पडनेवाली खूबसूरत सिम्फनी की तरह 'सुना,' जो स्मृति के मोहक सपनों में ले जाती है... रोमांटिक काव्यधारा की तरह वर्डसवर्थ, शैली कीटस की कविताओं की तरह एकाकी गिजाघर 'की घण्टियों की टुनटुनाहट की तरह... कहानी की यह परिभाषा हर उस कथा–रचना को अस्वीकार्य बना देती है, जहाँ वह एक समाज समीक्षा है, या संघर्ष का संकल्प है... काव्य संवेदना कला का आत्मिक आनंद है और कथा – संवेदना यथा स्थितियों में बैचेनी। (हंस – दिसम्बर 2005)

'लन्दन की एक रात' कहानी में प्रवासी भारतीयों, एशियाई लोगों की बेरोजगारी नौकरी की तलाश अपमान और जीवन संघर्ष के वैचारिक स्पन्दन मिलते है और योरोपीय जीवनशैली के दर्द भरे क्षण भी।

निर्मल वर्मा : 'लेखक के बही खाते से' नामक लेख में अपनी रचना प्रक्रिया व विषयवस्तु के बारे में जाहिर करते हैं – कहानी का विषय कुछ भी हो सकता है। ड्राईंग रुम के प्रेम से लेकर अपनी चहार दीवारी के फर्श पर रेंगती हुई धूप के देखने पर। जहाँ तक सृजनात्मक प्रेरणा का प्रश्न है, वह हर विषय के पीछे छोटी या बडी हो सकती है, वह विषय स्वयं न छोटा होता है या बडा। यह बात अलग है कि आज कोई भी कृति वह यदि

महत्वपूर्ण है – अपने को (वर्तमान परिवेश, ऐतिहासिक दौर के) टेरर से, उसकी मँडराती हुई छाया से, मुक्त नहीं रख सकती। XXX मैं अक्सर अपनी कहानियों में वह चीज सबसे अधिक चाहता हूँ जो मुझमें या मेरी कहानियों में नहीं है। (धर्मयुग जनवरी 1962)

निर्मल वर्मा की कथा – शैली कहीं – कहीं रिपोर्ताज शैली की भी रही है। मथुरेश ने स्वीकारा है कि 'वे दिन' (1964) उपन्यास के प्रकाशन पूर्व वे अपनी कहानियों और 'चीडों पर चांदनी' में संकलित रिपर्ताजों के लेखक के रुप में अपनी पहचान बना चुके थे। 'वे दिन' उपन्यास में वे अपनी यूरोपीय प्रवास की पृष्ठभूमि का रचनात्मक उपयोग करते हैं। चेकोस्लाविया की पृष्ठभूमि में वे कतिपय आस्ट्रियन और जर्मन – चेक पात्रों को लेकर युद्धोत्तर युरोप की मानसिकता को अंकित करते हैं। पति जाक से विच्छेद के बाद रायना अपने पुत्र मीता के साथ राजधानी प्राग में है, क्रिस्मस के बर्फीले वातावरण में भ्रमण हेतु। नैरेटर के रुप में लेखक निर्मल वर्मा इंडी (मैं) उसके लिए दुभाषिए का काम करते हैं अन्य प्रवासी छात्रों की तरह अपनी पाकेट मनी कमाने के लिए। 'रायना' और उसके लडके 'मीता' के साथ तीन दिनों का सम्पर्क ही उपन्यास की रचनावस्तु के रुप में विकसित होता है।

अपनी कहानियों की तरह यहाँ भी निर्मल वर्मा 'परिवेश' को एक जीवन्त पात्र की तरह आत्मकथानक शैली में प्रस्तुत करते हैं। महायुद्ध के बाद की हताशा और अवसाद को वे 'रायना' के विशिष्ट कालीत्व एवं व्यवहार के माध्यम से चित्रित करते हैं। मानवीय धरातल पर उससे बेहतर शायद ही कोई जानता हो कि लडाई में बचपन नहीं गुजारना चाहिए... क्योंकि उसकी दुःखदायी स्मृति फिर जिन्दगी भर पीछा नहीं छोडती है।

वास्तव में चेकोस्लाविया की राजधानी प्राग में घटित स्त्री–पुरुष सम्बन्धों की आंतरिक गाथा पाठकों के मन मस्तिष्क का हिस्सा इस लिए बन जाती है कि उसमें रायना जैसी अवांगार्ड दुःखी और पीडित मात्रा में आशाओं और आस्थाओं का समन्दर सूखता नहीं है। बल्कि वह नये स्थान, परिवेश और अन्य व्यक्तियों के सम्पर्क में जिजीविषा और मानवीय उल्लास का प्रतीक बन जाती है। वह जितनी स्वच्छंद और नोस्टेजीक मानस की है उतनी ही संवेदनशील और निर्भिक भी।

लाल टीन की छत (1974) नामक उपन्यास शिमला की पृष्ठभूमि में वयःसंधि की रेखा पर विकसित होती हुई 'काया' नामक किशोरी की अन्तर्गाथा है। निर्मल वर्मा ने उस काया चरित्र के वयःसंधि की गोपनीयता, रहस्यमयता तथा आंतरिकता को गहरी तल्लीनता से अभिव्यंजित किया है। अशोक वाजयेपी से एक साक्षात्कार में उन्होंने यह आत्म स्वीकृति दी है कि 'काया' मेरे लिए एक रुपकात्मक अभिव्यक्ति रही है, बचपन के उन वर्षों के बदहवास और विक्षिप्त किस्म की स्थिति... जो हम हर बरस शिमला में बिताते थे। (निर्मल वर्मा : सम्पादक अशोक वाजपेयी) कहना न होगा कि यह उपन्यास व्यथापूर्ण जीवन की उस उद्दाम नदी की तरह है। अंत चेतना का अविरत प्रवाह। (स्ट्रीम आफ अन्कान्शियसनेस – जो जेम्स जायस के 'यूलीसिस' उपन्यास की प्रवाहमय शैली रही है। जो अनुभूति के क्षणों को पहाडों का ठोसपन और अपने 'विजन' को मूर्त रुप देने

का लेखकीय कौशल है, एब्सट्रेक्ट – अमूर्त भावों को ऐन्द्रिय संवेदन का रुपाकार देता हुआ।

'एक चिथडा सुख' कतिपय बुद्धिजीवियों के एक साथ रहने का अल्बम – अलग जीवन जीने के अनुभवों का गल्प है। धर्मवीर भारती के 'सूरज का सातवां घोडा' के रोमांटिक भावनाओं के वर्णन का परिष्कृत और विकसित रूप निर्मल वर्मा की इस कृति में परिलक्षित होता है। दुःख–अवसाद के बीच सुख के क्षण तलाश करता हुआ मानवीय प्रयत्न है। जो कल्पना – फॅण्टेसी और विसंगति पूर्ण यथार्थ के बीच मानवीय सोच की कौंध है। इनमें से प्रत्येक पात्र का अपना अव्याख्यायित दुःख है, जो उसे दूसरों से अलग करता है। सभी पात्र अपने आंतरिक जीवन में अलगाव बोध, अकेलेपन और अस्तित्व संघर्ष के कारण अकेले हैं। जहाँ दूसरे पात्रों का प्रवेश वर्जित है।

अस्तित्ववादी और मनोविश्लेषणवादी उहापोह और अवाँगाड जीवन–शैली का, आत्मवृत्तान्त शैली का यह विलक्षण उपन्यास है। आलोचक कुंवर नारायण ने एक चिथडा सुख के सन्दर्भ में निर्मल वर्मा के गद्य को खरगोश की खाल की तरह कोमल और संवेदनशील बतलाकर उसकी प्रशंसा की है।

'रात का रिपोर्टर' उपन्यास एक बुद्धिजीवी पत्रकार के 'विजन' और 'यथार्थ के अन्तर्विरोधी प्रसंगों' की गाथा है। निर्मल वर्मा की रोमांटिक और नास्टेल्जिक प्रकृति से हटकर यह एक अलग प्रकार का यथार्थपरक उपन्यास है, जिसमें वे निकट अतीत के एक विशिष्ट कालखण्ड 'इमरजेन्सी – आपातकाल' को पृष्ठभूमि व परिवेश में इस्तेमाल करते हैं। यह रिशी नामक एक मध्यवयस के पत्रकार को केन्द्र में रखकर रचा गया उपन्यास है। लेखक उसके द्वारा 'भोगे गये यथार्थ' को, मानवीय नियति के संकट के रुप में देखे जाने पर बल देता है। एक अनाम और अपरिभाषित दहशत का वातावरण पूरे उपन्यास में अनुस्यूत है। जो कामू और काफ्का की रचनाओं के आतंक और फॅण्टेसी का सा रूपांकन भी प्रतीत होता है।

'रात का रिपोर्टर' उपन्यास हमें 'ट्रायल' और 'कैसेल' उपन्यास की संरचना – शैली की याद दिलाता है। वस्तुतः यह एक ऐसी कथा कृति है जो बुद्धिजीवी लेखक और पत्रकार जीवन की वैचारिक चुनौतियों को पाट देती है। युगीन दबांव, ऐतिहासिक कालखण्ड, आतंक और शासन – सत्ता के तिलिस्म के बरक्स, आम पाठक को जादुई यथार्थवाद की अनुभूति के रुबरु खडा कर देती है।

'राग – विराग की गोधूली का गल्प' नामक शीर्षक से निर्मल वर्मा के कृतित्व एवं मूल्यांकन की सरणि – संधि पर अशोक वाजपेयी ने सच ही कहा था कि निर्मल वर्मा ऐसे लेखकों में से हैं जो हमारी आलोचना के सामने एक नयी चुनौती की तरह है। उनका साहित्य और चिन्तन उत्तर औपनिवेशिक समाज में बहुत कुछ मौलिक प्रश्न और चिन्ताएँ उठाता है, एक व्यक्ति लेखक की गहरी बौद्धिक और आध्यात्मिक विकलता व्यक्त करता है और भारतीय परम्परा और पश्चिम की चुनौतियों के द्वन्द्व की नयी समझ देता है। एक ऐसे साहित्य परिवेश में जहाँ तथाकथित सामाजिक यथार्थ का आतंक सा छाया रहता है और मुखर किस्म की सामाजिकता साहित्य को लगभग आत्महीन बनाने पर उतारू है। अगर निर्मल वर्मा अपनी रचना और चिन्तन में पूर्णता

और पवित्रता, उनकी खोज और सत्यापन उनकी अनुपस्थिति और उपस्थिति, उनके अन्तःसंघर्ष और तनाव को मूलाधार बनाते हैं तो यह कुछ ऐसा है जिसे आसानी से स्वीकर करने को आज की आलोचना तैयार या उत्सुक नहीं हो सकती है (पूर्वग्रहकांक 97 पृ. 3)

कहना न होगा कि निर्मल वर्मा पौर्वात्य और पाश्चात्य संस्कृति के बीच भारतीय मनीषा के संवेदनशील मन और सृजनात्मक चिन्तन के अवगाहक रहे हैं। सुधी पाठक जानते हैं कि निर्मल वर्मा की सबसे बडी विशेषता उनकी काव्यात्मक और जादुई यथार्थवाद वाली कथा भाषा है। नेक आलोचक नामवर सिंह, अशोक वाजपेयी, परमानंद श्रीवास्तव, रोहिताश्व और मधुरेश आदि ने निर्मल वर्मा की विलक्षण कथा भाषा आंतरिक मनोभावों को चित्रित करनेवाली संवेदनशील भाषा, ऐन्द्रिय अनुभूतियों को रेखांकित करनेवाली भाषा – शैली एवं प्रतीकात्मक वर्णन शैली को सराहा है। वे पात्रों के आत्म संघर्ष, अवसादपूर्ण, मनःस्थिति, आत्मनिरीक्षण के क्षणों को पकडने और प्रेषित करने में सिद्धहस्त है। उनकी संवेदनशील कथा भाषा में बौद्धिक सतहीपन न होकर मानवीय जीवन के अन्तस में प्रविष्ट होने वाली अनुभूति सक्रिय रहती है। जो उनके उपन्यासों और कहानियों में एक स्वप्नील, ऐन्द्रजालिक और जादुई यथार्थ रचती है, लगभग अवचेतन में प्रवाहित अन्तःसलिल भाव धारा के अनवरत प्रवाह की तरह रचना – साक्ष्य और पाठकीय अनुभवों के बीच गुजरती रहती है।

निर्मल वर्मा शब्दों की मितव्ययिता, सांकेतिकता और प्रतीकात्मक वर्णन शैली में चेखव की विलक्षण भाषा – शैली का रचनात्मक कौशल निखारते हैं। बौद्धिक विमर्श और क्षण की अनुभूति में मोपॉसा की तरह का क्राफ्ट तथा पात्रों की आंतरिकता के वर्णन में हेमिंग्वे की स्थापत्य शैली का रुख अपनाते हैं। वे ग्रेबियल मारक्वेज की तरह सूक्ष्म, स्पन्दनमय और गतिपरक ऐन्द्रिय अनुभूतियों के शाहकार रहे हैं। शब्दों में आबद्ध चित्रात्मकता अर्थधर्मी संकेतों से मनःस्थिति का आंकलन, भावनाओं की कलात्मक एवं सम्प्रेषणीय शैली निर्मल वर्मा को एक विलक्षण भावबोध का अनूठी शिल्पशैली का स्पृहणीय रचनाकार प्रमाणित करती है।

गुणवंती कहाँ गयी?

– डॉ. सोनिया सिरसाट

उस दिन घर लौटने में फिर देर हुई। क्या करती? काम ही कुछ ऐसा था। शरारती बादलों ने हमेशा की तरह आसमान पर अपनी कालिख पोत दी थी और बडे जोरों से ठहाके लगा रहे थे। बिजली अपनी अठखेलियों में मस्त थी। बरसात ने भी अपना कमाल दिखाना शुरू किया था।

सडक के दोनों तरफ लोग खडे थे। सभी बारिश के कम होने का इंतजार कर रहे थे। कोई रेनकोट पहन रहा था, तो कोई मोबाईल पर बात कर रहा था। कोई सडक को शौचालय का रुप देने में प्रयत्नशील था। कोई स्कूटर सवार अपना बायाँ पैर बाहर की तरफ निकाले, अपने बायीं तरफ मुडने का संकेत दे रहा था। स्कूटर के अपने इंडीकेटर होते हुए भी, स्कूटर चलानेवालों को अपने हाथों से मोड का संकेत देते हुए मैंने देखा था पर पैरों से संकेत देनेवाले महानुभाव को पहली बार देख रही थी।

गाँव की तरफ मुडी तो देखा कि कुछ बच्चे कागज की नावें पानी में बहाने में मशगूल थे। कतिपय बच्चे सडक पर इकट्ठा हुए पानी में छलांग लगाकर 'तळ्यात' और वापस अपनी जगह आकर 'मळ्यात' कहते हुए खेल रहे थे। खेल क्या रहे थे, पानी के छींटों के स्पर्श से उत्पन्न रोमांच का लुत्फ उठा रहे थे। आस-पास के घरों से धुआँ उठ रहा था। रात के लिए कंजी बन रही होगी, मैंने सोचा। कहीं से काजू के भुने जाने की गंध आ रही थी। परशू के ढाबे के पास से होकर गुजरी तो पकौडों की खुशबू ने मेरी गति रोक दी। रामू से पकौडे

मँगाये और मँगायी गरम – गरम चाय। जीवन की सबसे सुखद स्थिति का अनुभव कर रही थी मैं उस समय । तभी देखा कि सामनेवाले फ्लैट में छोटा राहुल अपनी माँ से कोई जिद किये था। संभवतः फ्लैट के बंद दरवाजे से बाहर निकलकर बरसात का मजा लेना चाहता। दूसरी तरफ बच्चे कागज की नावें पानी में बहाने की कोशिश कर रहे थे।

देखते ही देखते मैंने सारे पकौडे समाप्त किये। संध्याबेला का समय था। दूर किसी चर्च से घण्टी बजने की आवाज आयी। खयाल आया कि पिछले एक घंटे से मैं उस जगह का मुआइना कर रही हूँ। बाबूजी से आज डाँट पडेगी, इस विचार से मन घबरा उठा। बाबूजी को थोडे ही पता, आज कल ट्रेफीक की बाढ से अपने आपको बचाकर सही सलामत घर लाना कितना मुश्किल होता है। पर उस दिन ऐसा कुछ हुआ नहीं। दरअसल मेरे साथ हमेशा ऐसा ही होता आ रहा है। जब भी मैंने सोचा आज देर से घर लौटने की वजह से डाँट खानी पडेगी, तब डाँट नहीं मिली और जब कभी मैं बेफिक्र होकर देर से घर लौटी तब डाँट खानी पडी। उस दिन मैं घर लौटी तो किसी ने कुछ नहीं कहा।

रसोईघर में जाकर देखा, तो गैस के चूल्हे पर चावल पक रहे थे। माँ विचारों में खोयी, टकटकी बाँधे उबलते पानी को देख रही थी। घर में चारों तरफ सन्नाटा छाया हुआ था। समझ पाना मुश्किल था कि इन सबको हो क्या गया है। कभी लगता जैसे इस बार सभी शांत रहकर मुझसे क्रोध जताना चाहते हैं, तो कभी लगता कि घर में कोई छोटी – मोटी उलझन पैदा हो गयी है। मुझसे रहा न गया। जाकर माँ सें पूछा – 'माँ, आप सब चुप क्यों हैं? क्या बात है?''

माँ ने कहा... 'पहले चाय–वाय पी लो, फिर बात करेंगे।' चाय मैंने जैसे – तैसे हलक के नीचे उतारी। बडी थकान महसूस हो रही थी इसलिए जाकर अपने कमरे में लेट गयी।

तभी माँ ने आकर कहा, 'देखो, अब से घर लौटने में देर मत किया करो। मुझे बहुत डर लगता है।''

मैंने पूछा. 'क्यों माँ? इससे पहले भी तो मैं देर से घर लौटती रही हूँ। तुम तो जानती हो कि दस तरह के काम रहते हैं, देर हो ही जाती है। क्या करूँ?''

चिंता भरे स्वर में माँ ने कहा, 'तुम्हें पता है, गुणवंती को किसी ने मार डाला।'

मेरी समझ में कुछ नहीं आया। मेरी जान–पहचान में एक ही गुणवंती थी। मुझे लगा कि माँ उसी गुणवंती की बात कर रही है, फिर भी अपनी तसल्ली के लिए पूछा... 'कौन गुणवंती?' पूछते समय मन में यह भाव जरूर था कि मारी जा चुकी गुणवंती कोई और ही निकले तो अच्छा हो।

माँ ने कहा – 'हमारी मछुआरन और कौन?'

मैंने पूछा – 'गुणवंती को मार डाला? किसने और क्यों?'

माँ ने बताया कि यह तो उन्हें भी नहीं मालूम। सखाराम अपने बैलों को चराने जंगल ले गये थे। अचानक कहीं से तेज दुर्गंध आने लगी। उन्होंने सोचा, किसी जानवर की लाश आस-पास कहीं पडी सड रही होगी। जाकर देखा तो लाश किसी इन्सान की थी। लाश इतनी बुरी तरह सड चुकी थी कि किसकी है, पहचानने में नहीं आ रही थी। हाँ, साडी से पता लगाया जा सकता था कि लाश किसी औरत की है। वहीं पेड पर एक टोकरी उल्टी लटकायी गयी थी। इसी से उन्होंने यह अनुमान लगा लिया कि हो न हो यह गुणवंती की लाश है। इत्तफाक से रोज सुबह साडे-दस बजे 'जाय गे' की आवाज, लगाते हुए आनेवाली गुणवंती कुछ दिनों से गाँव में दिखायी नहीं दी थी। फिर क्या था... गाँववालों ने भी कहीं का तुक कहीं जोडकर गुणवंती को मरा हुआ घोषित किया।

यह खबर हज्म करना हमारे घर के सभी सदस्यों के लिए बडा मुश्किल था। कोई भी इस बात को मानने के लिए तैयार न था। एकाध बार बाबूजी को कहते सुना... 'हो सकता है वह बीमार हो या किसी दूसरे गाँव में मछली बेचने जा रही हो और हमारे गाँव में किसी दूसरे मछुआरे का प्रबंध कर गयी हो । पाववाले और सब्जीवालियाँ भी तो यही किया करती हैं?' बाबूजी की बात सुनकर दिल को थोडी तसल्ली मिली।

माँ ने बताया कि कुछ रोज पहले गुणवंती रोज की तरह मछलियाँ लेकर आयी थी। उस दिन बाबूजी मछली के लिए पैसे रखना भूल गये थे इसलिए माँ मछली लेने में सकुचा रही थी। गुणवंती ने 50 रुपये की मछलियाँ जबरदस्ती उन्हें पकडा दीं और कहा, 'बाय, आप लोग हफ्ते में तीन ही तो दिन मछली खाते हैं। वह भी नही खायेंगे तो कैसे होगा? और वैसे भी आज इतवार है। बच्चे घर में हैं। खाने दो उन्हें जी भर के। रोज थोडे ही अच्छी मछली आती है बाजार में।''

माँ ने बताया कि उस दिन जो वह गयी, आज तक नहीं लौटी। लोगों का कहना था कि यह उसके किसी दुश्मन का काम होगा। हो न हो किसी मछुआरे ने ही यह काम किया होगा... व्यावसायिक ईर्ष्या और क्या? या फिर किसी ने पैसों-वैसों के लिए धर-दबोचा होगा बेचारी को।

अव्वल तो मेरा मन यह मानने के लिए तैयार न था कि गुणवंती का खून हो गया है और वह इस दुनिया में नहीं है। फिर भी सोचा, यदि यह अनहोनी हो ही गयी हो, तो ईश्वर उसकी आत्मा को शांति प्रदान करें। हमने ठान लिया कि हम भले ही म्हापसा जाकर मछली लायेंगे पर गाँव में आनेवाले दूसरे मछुआरों से मछलियाँ नहीं खरीदेंगे। क्या पता, उन्हीं में से कोई गुणवंती का कातिल हो।

मेरा मन बेचैन था... कुछ भी रास नहीं आता था... अंदर कहीं कुछ टूटता जा रहा था. कुछ स्मृतियाँ दिमाग में कौंधने लगीं थीं... कितनी स्नेहील और मिलनसार महिला थी गुणवंती... एक अजीब सा रिश्ता पनपने लगा था हमारे परिवार और उसके बीच... कभी वह अपनी दिक्कतों को बयान करती, तो कभी हमारी उलझनों को सुलझाने का प्रयास करती... अच्छी से अच्छी मछलियाँ हमें देती, यह कहते हुए कि... 'बाय, यह मछली ले लो, अच्छी है, तुमसे ज्यादा पैसै नहीं लूँगी।'' हो सकता है गाँव में हर एक से वह इसी अंदाज

में बात करती रही हो। जो भी हो पर उस क्षण उसके वे शब्द कम दामों में अच्छी मछली खरीदने का समाधान हमें देते थे।

मुझे याद है, एक दिन मैंने गुणवंती से उसके घरवालों के बारे में पूछा। उसने बताया कि उसकी दो बेटियाँ है और एक बेटा। पति कुछ साल पहले चल बसे। आज यदि वे होते तो उसे दर-दर भटकने की जरूरत न पडती। मरते समय उसके पति ने उसे एक सिक्का दिया था। वह उस सिक्के को हमेशा अपने पास रखती है। इसी से सब कुछ ठीक चल रहा है। उसे कोई परेशानी नहीं है। आज गुणवंती की मौत की खबर सुनकर मुझे ऐसा लगा जैसे मैं अपशगुनी हूँ। इतने सालों तक इस सिक्के के बारे में उसने किसी से कोई बात नहीं की, सो सब ठीक चल रहा था। जैसे ही उसने वह राज मेरे सामने खोल दिया, उसका न केवल व्यवसाय चौपट हुआ बल्कि उसे अपनी जान से भी हाथ धोना पडा। हालांकि ऐसी बातों में मैं बहुत कम विश्वास करती हूँ। फिर भी, न जाने क्यों मैं मन-ही-मन अपने आपको कोसती रही।

मन बडा बेचैन था। बार-बार गुणवंती का खयाल आ रहा था। यह सब कब हुआ होगा? उस समय हम क्या कर रहे होंगे? हमारे गाँव में आकर व्यवसाय करने वाली गुणवंती की सुरक्षा की जिम्मेदारी क्या हम गाँववालों की नहीं थी? जिसके हाथ की दी मछली आज तक हमने बडे चाव से खायी, उसी गुणवंती की हमारे ही गाँव में हत्या हुई और हमारे हाथ उसकी मदद के लिए उस तक पहुँच नहीं पाये। एक अनजाना अपराधबोध मन को सालता जा रहा था।

संभवतः उस दिन हमें मछलियाँ देकर वह चल पडी होगी... घर-घर मछलियाँ देकर लगभग एक - दो किलोमीटर के फासले पर गयी होगी जब तक माँ ने मछलियाँ साफ की होगी... वह जंगल की तरफ मुडी होगी. जब माँ ने मछलियों को नमक लगाकर रख छोडा होगा... हल्दी-मिर्च की पेस्ट लगाकर तथा मोटे आटे का आवरण देते हुए माँ ने एक के बाद एक मछली तवे पर डाल दी होगी जब किसी नराधम ने गुणवंती को धर-दबोचा होगा... यहाँ मछलियाँ फ्राय होने की 'फट् फट्' की आवाज निकली होगी जब गुणवंती वहाँ मदद के लिए चिल्लायी होगी... माँ ने गैस बंद कर दिया होगा जब गुणवंती के प्राण निकले होंगे।

क्या उस दिस सुबह घर से निकलते वक्त गुणवंती ने सोचा भी होगा कि आज वह घर नहीं लौट पायेगी?... उसका खून हो जाएगा और उसकी लाश कहीं सडती रहेगी... अकेले... कडी धूप में। मैं सोच रही थी कि जो कल तक हमारे बीच साँस ले रही थी आज वह हमारे बीच नहीं है। उसका खून हुआ और हमें पता तक नहीं चला। इसका मतलब जब वह अपने जीवन की अंतिम साँसें गिन रही थी तब हम उस पर आये संकट से बेखबर शायद यहाँ हँस-खेल रहे थे। सुबह-दोपहर-शाम और रात उसकी लाश वहाँ सड रही थी और हम उस बात से अनजान यहाँ खा-पी रहे थे, कम्बल ओढकर बडे चैन की नींद सो रहे थे। बडे अजीब खयाल मन में आ रहे थे।

तसल्ली इस बात की भी थी कि गुणवंती की मौत की खबर अभी अखबार में नहीं छपी थी। गुणवंती का

वाकई खून हुआ होता तो उसके घरवालों ने पुलिस में रपट जरूर दी होती और पुलिस तफतीश करती। पर ऐसा कुछ नहीं हो रहा था। इसका मतलब गुणवंती सही सलामत है। कभी लगता, किसी तरह उसके घर का पता मिल जाता, तो जाकर उससे मिल लेती। और कुछ न सही गुणवंती के पचास रुपये ही लौटा आती।

गुणवंती की मौत की खबर सुनने के बाद मन में जैसे विरक्ति का भाव उत्पन्न हुआ था। उसके बाद काफी दिनों से मेरा कहीं बाहर जाना नहीं हो पाया था। सोचा बाजार हो आऊँ। थोडी सब्जी और कुछ छोटी-मोटी वस्तुएँ लेनी थी। बाजार पहुँची तो देखा कि सब्जी मंडी मे काफी भीड थी। सोचा, भीड थोडी कम हो जाए, तो उस तरफ चला जाए। तब तक 'विण्डो शॉपिंग' ही सही। वहीं एक दूकान पर अच्छी सी साडी दिखी। मैं उसी तरफ लपकी। दूकानदार की ओर देखे बिना ही मैंने उनसे साडी का मूल्य जानना चाहा। दुकानदार ने कहा, 'चार सौ पचत्तर' । मैंने सोचा अंदर जाकर कुछ और साडियाँ देख लूँ। दूकान में दाखिल होने के लिए एक कदम बढाया ही था कि मेरी साँस रुक गयी। सामने गुणवंती थी। मुझे यकीन नहीं आ रहा था। गुणवंती को भी शायद अपनी मौत की अफवाह के बारे में पता चल गया था। मेरे मुँह की बात उसने छीन ली, कहा, 'भूत'। मेरी आँखें भर आयीं। हम दोनों गले मिले। मेरा अंदाज सही था, गुणवंती को कुछ नहीं हुआ था।

दरअसल गुणवंती उन दिनों बीमार थी इसलिए मछलियाँ लेकर हमारे गाँव में नही आती थी। कहने लगी, 'मैं मरी नही, जिंदा थी। अस्पताल में जिंदा लाश की तरह पडी हुई थी। अचानक खबर मिली कि गाँव में मेरी मौत की अफवाह फैली हुई है और लोग मुझे याद करते हुए मेरी आत्मा की शांति के लिए प्रार्थना कर रहे हैं। सभी गाँववाले मेरे लिए परेशान हैं। गाँववालों का मेरे प्रति यह स्नेह देखकर पता नहीं कैसे, मुझमें ताकत आने लगी और मेरी तबियत सुधरने लगी। यह देखो आज मैं तुम्हारे सामने खडी हूँ। सच, आप सबका प्यार ही मेरी जिंदगी का संबल बना।' – कहते हुए उसकी आँखें भर आयीं।

आज अचानक गुणवंती को सामने देख मुझे अत्यंत ग्लानि महसूस हुई। गुणवंती को लेकर मेरे मन मे अनिष्ट की आशंका आखिर उत्पन्न हुई ही क्यों? क्या इसके पीछे उसका प्यार था या मेरे मन की कमजोरी? क्या किसी का छः सात दिन गायब हो जाना, उसके बारे में इतना कुछ सोचने पर मजबूर कर देता है? पता नहीं इससे पहले कितनी बार कहीं का तुक कहीं जोडकर हमने अर्थ का अनर्थ कर दिया होगा।

अक्सर ऐसा होता है कि हमारे अपने किसी मित्र या संबंधी का मूल्य हमें तब पता चलता है, जब वह हमसे दूर चला जाता है। गुणवंती के संबंध में भी मेरी हालत कुछ ऐसी ही हुई थी। शायद उसी का असर था कि मन में आया, गुणवंती के लिए भी एकाध साडी खरीद ली जाए। एक साडी पसंद की और गुणवंती की राय जानने के लिए पलटकर देखा, तो गुणवंती वहाँ नहीं थी।

●●●

स्वर लहरी

तुम्हारी प्रेमपाती
खोलता हूँ
सहेज... सहेजकर... ।
वह हो, जै ऽ से
तितली के कोमल पंख
बचपन के खोये मासूम बादलों की
स्वप्न सी रंगीन
पारदर्शी सिहरन... ।

स्पर्श करता हूँ उसे
सिहर - सिहर कर
वह हो, जैऽऽसे
ओस से नहायी-
गुलाब की कँटीली टहनी
पर लगी कच्ची कली... ।

सहेज लेता हूँ उसे
वह हो जैसे
बौराई हुयी आमराई की गन्ध...
पलाश वन के पास खोयी हुयी
वसन्त की मदीर सुगन्ध... ।

अक्षर-अक्षर में
अक्सर डबडबाने लगते हैं
हिरणी के नेत्र... ।
शब्द-शब्द में
कूकने लगती है कोयल
बजने लगती है दूर कही
खोये हुए गीत की वंशीधुन
अनजान स्वर लहरी सी अनहद गूँज... ।

राग - विराग

राग :
देह
कंचन के तप सी...
अकिंचन मन
रूप-राशि में खो गया... ।

कसक गया प्यासा तन
आकुल प्रेमी
अपने मन से क्या चाहता ?

याचक - यौवन
भला अब क्या मांग ता...
भृर्तृहरी की सौंदर्य लहरी सा
लहक ग या
योगी - सा पथ बिलख गया...!

विराग....
सूख गये चन्दन राग
प्रतीक्षालीन रह ग यी सूनी राहें...
पुष्प... वन्दनवार... के पराग कण
वृन्तों पर प्रतीक्षारत रह गये ।

स्वप्न बोध सी राहें
पथ विलगा ग यी
मानसी श्रृंगार
अनहद भाव में खो गया... ।

योगी का विरही मन
कालचक्र के पथ पर
वैराग्य शतक बाँच गया... ।

– रोहिताश्व

लोग कहते है कि फूल हँसते हैं।

लोग कहते हैं कि
फूल हँसते हैं।

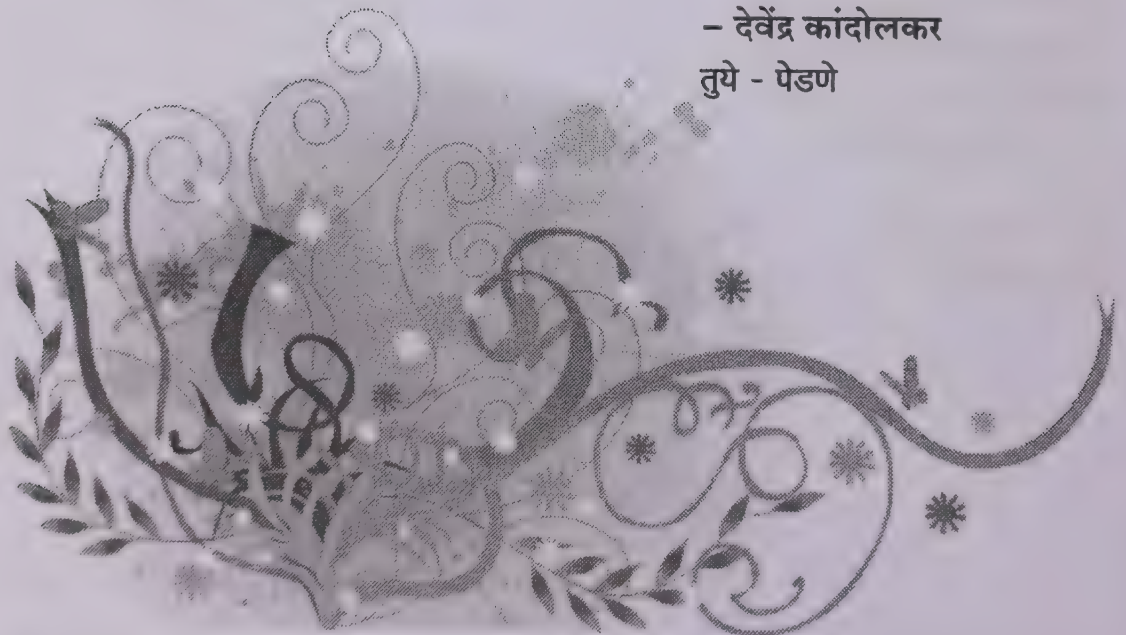
जब फूल
फूल नहीं कलियाँ होते,
तब डालियों पर झूमते हैं,
स्वप्न लहरों में तैरते हैं,
आकांक्षाओं में झूरते हैं,
आशंकाओं से डरते हैं।
और
लोग कहते हैं कि
फूल हँसते हैं।
कलियों का समाचार मिलते ही
डोलियाँ लेकर भोईर आते हैं,
राक्षसी हाथ झपकते हैं,
मूक पितरे आँसू बहा बहाकर
चुपचाप कन्यादान करते हैं,
कलियों के 'मन' तोडकर वे
'तन' लेकर चलते हैं।
और
लोग कहते हैं कि
फूल हँसते हैं।

कलियों की बारात निकलती है,
कोयलों की शहनाई बजती है,
भौरे विरहगान गाते हैं,
कुत्ते जिव्हा चाटते हैं,
गधे खुशी से नाचते हैं,
अधखिली कली घूँघट हटाकर देखती तो,
सपनों की राह गुमराह होती है।
फिर भी
लोग कहते हैं कि
फूल हँसते हैं।

कई फूल अंधेरे में सिसकते हैं,
कई दिन में सुलगते हैं,
कई मुर्दों के मूड सजाते हैं
कई पाँव के नीचे मचकते हैं,
कई किचड में सडते हैं,
कई पत्थरों के गले में लटकते हैं
कई के गले बटन होल में अटकते हैं,
कई तुफानों में भटकते हैं,
कई मरघटों में भटकते हैं।
और
लोग कहते हैं कि
फूल हँसते हैं।

दरअसल
रोनेवालों को हँसाने के लिए,
फूल अपने होठों पर
बनावटी हँसी लाते हैं,
मगर
अपना गम दिल में ही छिपाकर
घुट घुटकर रोते हैं,
और
इन दर्दभरे दिलों को
समझ न सकनेवाले,
दिलहीन लोग कहते हैं कि
फूल हँसते हैं...
फूल हँसते हैं...
फूल हँसते हैं...

– देवेंद्र कांदोलकर
तुये - पेडणे

FRANCIS NEWTON SOUZA

- OMPRAKASH

"I have made my art a metabolism. I express myself freely in paint what I want, what I like, what I feel." *- F.N. Souza*

ow can one disagree with what Souza has stated when one encounters the art of this artist who is one of the seminal individuals of contemporary Indian art? True to the dictum Souza's art manifests in its entirety the affectations of a searching soul for whom art intrinsically becomes the sole means of his salvation.

The contribution of Goan artists to the Indian art scene has been of historic significance ever since the Indian contemporary art ushered and asserted its foot-hold on the horizon of global art scene.

It may not be presumptuous to say that the 'contemporaneous' vis-à-vis 'Modern' was triggered, ipso-facto by none other than a Goan, Francis Newton Souza, one of the most acclaimed and undisputed artists of modern times. It was he who was pivotal in bringing together some adventurous and experimenting artists to establish the Progressive Artists group, With a fervent, rebellious and boisterous *raison d'être* proclamations in their manifesto the group had their maiden show in Bombay which served as a vanguard to 'Internationalism'.

In the 40's and 50's some radical changes took place in the field of art which paved in a new direction to Indian art suggestive of a progressive step. The revivalist tendency of Bengal school of art though served to defend a national identity yet failed to posit a

parallel and ingenious modern sensibility in relation to global art scenario. It was at this juncture of cultural impasse that Francis Newton Souza revolted against the colonially infused conventional academism and let his creative energy to formulate and devise the 'look' of Indian art boldly embracing the modernistic tendencies in art; thus touching the frontiers of International arena. The Coup de théâtre fostered by Souza along with his comrades M.F.Hussain, Ara, Raza and Bakre set a vigorous pace to Indian contemporary art. The showcasing of these artists established the 'Indian talent' in par with the west.

Souza's artistic sensibilities were nurtured by the exotic nature of his home land; a small beautiful village called Saligaon in Goa and also the catholic religion he was baptized into. The two dominant themes that constantly engaged him in his artistic pursuit were religion and sex and the same were articulated without any inhibitions with supreme confidence and convictions, positing for him an iconoclastic stature. He vociferously expressed on the canvas the affectations of his vigilant eyes and the musing of the mind with volcanic energy and restless spirit to achieve his own redemption. Around mid 60's Souza turned out to be a sensation in London's artistic circles with his acerbic writings and repugnant and revolting matter in the paintings stimulating an overwhelming response from European critics and art lovers. No wonder then that he at once found a place among the European greats of that time such as Francis Bacon, Graham Sutherland etc

Through his art Souza exhibits a constant preoccupation with religion, Philosophy and sexuality. For him religion is not a pretext or an external garb to be fancied as a protective covering but is the very seed of philosophical inquiry into life and reality. Undeterred by the societal and moral codes he becomes the supreme creator of his vision letting the muse of art prevail over him without any self restrain. Some of his works such as Pieta, 1947, Supper at Emmaus, 1958, Crucifixion, 1960, Death of Pope, 1962 and The deposition: Burial of Christ, 1964 are amply demonstrative of direct religious allusions.

Some of these themes mentioned above were executed time and again with a fresh insight and new interpretation. Souza does not hesitate to imbibe in his art the influences of great tradition and great masters but his genius knows to pay back with the same coin. Throughout his artistic sojourn he has responded to the calls of great masters with keen observations and critical insight into the making of great art and taking recourse to scriptures and history. In his own characteristic style of figuration and composition he suggests his affinities with such greats as El Greco, Titian, Rembrandt, Francisco Goya and the modernists such as Manet, Matisse, Cezanne, Chaim Soutine, Francis Bacon, Roualt and even Picasso. The mystic divinity of Byzantine art, the classic grandeur of

Renaissance, the illuminating drama of Baroque art and supreme spiritual opulence of sculptural art of India inspired Souza to reinterpret through his art the 'makings' of the traditions. One can experience these qualities in the works such as St. Sebastian, 1955; The Last Supper, 1989; The supper at Emmaus, 1958; The zealous Lover, 1949 and The Three Lovers, 1949. His insatiable hunger for knowledge led him to explore human history and thought. The revelations in the process of his search become the stuff of his artistic expressions thus giving his work a cerebral touch.

Souza's drawings are most impressive and fascinating. His drawing ability is pronounced without shame and guilt. It is as though in a bid to fling on the viewer his expressive intent, "I don't draw to please anyone", that Souza articulates a powerful and well drafted line in his drawings. Through his drawings he indulges into the amorous, the ugly, the sensuous, the unsavory, and the grotesque. In some drawings the piercing arrows inflict upon the persona of the various characters that he portrays afflicted by torture and pain and in the others, the sinuous and sensuous line exposes a blatant sexuality. Some of his drawings are highly provocative directly attacking the viewer to engage in a debate on sex and morality. They prod and tease the onlooker who is shackled by conventions and preconceived notions about life.

Souza's was a compulsive painter. His oeuvre is prolific. He shifted to New York in 1967 on a Guggenheim Foundation grant and settled there in U.S.A. in 1968. A distinct phase of art is evolved after his shifting to U.S.A. The change in the environment inspired a new palette of fresh and brilliant colors which permeate into the canvas. He gives up brush and with palette knife alone shapes his forms in an impasto technique. This use of colors evokes sometimes an eerie feeling and glaring contrast suggestive of wild and resounding cacophony of hues. This can be observed in the works, done in this period, such as Portrait of my Mother, 1968 and Head of a Woman, 1973. It is almost in the form of an explosion that the creative energy of the artist manifests on the canvas in an attempt to capture the 'sublime'. The quest for eternal truth and the courage to express oneself as an artist constantly engaged Souza in the act of creation. Perhaps fate brought him back to Mumbai (India) in the summer of 2002 to breathe in his last moment. On 28 March 2002, the genius bid an adieu to this world of mortals. But a genius remains immortal!

●●●

GHAZAL : CHALLENGING THE PAST A NOTE

- MADHAV BORCAR

GHAZAL: Challenging the past is the theme of this paper. However, it would be in place to begin by asking a question. Does Ghazal in Konkani has a past in order to challenge it? A question to ponder over. Although the answer to this question may not be emphatic no, the reasons for this will have to be searched in the history of Konkani language and literature. While the literature in the other Indian languages were taking rapid strides, the poetry in Konkani was still in the cradle, the reasons for this lies obviously on the shoulders of the chequered history of this language. The language like Marathi, for instance, was singularly lucky to have an able practitioner of Ghazal in Madhav Julian who drank deep in the fountain of Persian poetry of which he was a great scholar. He paved a path for others who followed him and we have poets like Mangesh Padgaonkar, Suresh Bhat, to name a few, of the older generation and the poets like Ilai Jamadar and Chandrshekhar Sanekar who belong to the younger generation whose contribution to this popular form of poetry has immensely enriched poetry in Marathi.

Although poetry in Konkani appeared relatively late on literary map of Indian Literature, it has strived to keep pace with its sister literatures. The Ghazal writing in Konkani does not have fairly long history and yet it can be safely said that it is over

five decades young. In 1950s the veteran Konkani and Marathi poet B.B.Borkar wrote a poem titled Dalambache Khandyevari Dholun Naka (do not sway like the branch of pomegranate tree.). Although this poem does not have all the salient features of traditional Ghazal form, it comes very close to it. Borkar had penchant for music and knew the rhythm of the language very intimately that lent strength to his poems. This poem shows apparent similarity with the genre of Ghazal, perhaps the poet intended it to be a Ghazal. Each line of this poet ends with a verb as in case of Ghazal that gives one the feel of it. While Borkar's poem in question has love as theme, C.F.D'Costa's poem titled 'Kharas' (Fatigue) makes a departure as far as the theme is concerned, but coming close to the metrical structure of Ghazal. This poem written in 1954, is meditative, descriptive, and intensely lyrical has unique rhythm. In its English version it reads thus:

I longed so much to read the poem in the book,
And the book was in the cup-board.
The lone white ants read it through and through,
But woe to me mine was the fatigue.
I longed so much to wear the *chikoli* flower,
The *chikoli* flower on the branch.
The neighbor's daughter plucked it and wore it,
But woe to me, mine was the fatigue.
I longed so much embrace the damsel,
Decked in silk and ribbon.
Her husband embraced her,
But woe to me, mine was the fatigue.
I longed so much to float on the waves,
The waves in the dark blue lake.

The coconut easily floated on them,
But woe to me, mine was the fatigue.
I longed so much to collect the sea-shells,
The shells on the deserted shore.
Street urchins collected them,
But woe to me, mine was the fatigue.
I so much longed to count the stars,
The stars in the darkened sky.
The vagabond counted them with ease,
But woe to me, mine was fatigue.
How much I longed to understand,

The mysteries of life, and its complicated problems.
The wick and the stupid could easily understand them,
But woe to me, mine was the fatigue.
(Translated by Manohar Rai Sar Desai).

Thos poem a landmark and milestone in the history of Konkani poetry has the refrain 'But woe to me, mine was the fatigue' brings it closer to Ghazal. The pronoun 'I' very prominently figures in this poem. The term Ghazal originally meant 'a love song' in Persian. Later Urdu literary tradition extended the thematic range and admitted diverse subjects and C.F.D'Costa's poem bears testimony to this.

This genre attracted attention of Konkani poets in the early eighties. And the credit of adopting and nativising it goes to Nagesh Karmali, himself a poet of rare merit, who tried to explore in depth the possibilities of Ghazal and it must be admitted without any reservation the success he has achieved in his endeavor is beyond measure. His strict adherence to the conventional metrical structure has adequately proved the suitability of Konkani language to this genre. The present writer too tried to thirt with Ghazal in early seventies and evidence of which survives in this translation:

This strong breath of storm blows me away
When the symphony of high tide bursts in my veins.
Far away I have gone with this storm.
To be embraced by the unending horizon
In my outstretched hands fall the flowers of stars
And sorrows deep within await expectantly for homecoming happiness
(Translated by the poet)

Another poet of consequence Prabhakar Nadkarni not only has written Ghazals but has translated Ghazals of eminent Urdu poets. These translation cover wide range of themes from love to social rhetoric. Nadkarni is obviously enamoured of the musical quality of this form. His Ghazals keep the readers engaged and a mood of despair runs through his compositions. Another poet in whose Ghazals love and despair find place is Ysuuf A.Shaikh and his Ghazal 'Mhakach Pixem Laun Gelen' is an example of this feeling. In this poem the poet gives vent to his angst by saying 'though I traveled through the pitch darkness the path of fireflies, when I reached near yourself why did you evade me?'. Ashok Bhonslo has a section of Ghazals in his collection of poems 'Survan'. A good deal of these Ghazals are devoted to the theme of unrequited love and they are the poignant expressions of deep angst. For instance,

You gave me promise but did not return back
The nights slept, the eyes kept awake I never saw you again.

OR

If at all you want to give, give me you love
If not at least give me some of your anger.

Bhonslo's Ghazals give expression to the nostalgic feelings and they make deep impression on the minds of the readers.

Interestingly, Ghazals in Konkani has undergone a major change in the hands of Prakash Padgaonkar whose spiritual poetry finds expression in a few Ghazals that he wrote over a period of three decades. In the Ghazals titled 'Your string' the poet sings the glory of the almighty.

Each and every moment, in me vibrates your string
The tune of life from my lips make the wave dance.

At the same time some of his Ghazals deal with mundane. Life and the Predicament of the city dweller which undoubtedly is the major change from the conventional Ghazal. The metaphysical element found in the Ghazals has an appeal to the intellect.

A glance through old issues of bi-monthly 'RITU', devoted exclusively to poetry but now defunct, reveals a few names of parishioners of Ghazals such as Shridhar Kamat whose attempt at writing is quite commendable. And in recent time we have a poet like Anant Salkar whose lyrical compositions are noteworthy instances of Ghazals. If set to tune by competent music composers, that they would earn popularity is beyond doubt.

Of late Ghazals in Konkani has given voice to social consciousness. One of Prakash D. Nayak's compositions is a biting satire of human vanity is a case in point.

All these instances go to show how this genre of poetry has changed over the years. Although once upon a time, it celebrated love etc., it has certainly changed its attire in the recent past. The reason why more and more poets in Konkani are drawn towards this form could be easily ascribed to the resonance and musicality of Konkani and also the elements of wit, satire and humor contribute in a major way towards making the Ghazal an extremely popular form of poetry. It is generally perceived from Urdu Ghazals for instance that they are all about love and longing, wine and tavern, sacred and profane and such other ideas that broadly fall under the category of the decadent. However, the investment of diverse human experiences has salvaged it from being so. And this is the real challenge to the past.

Konkani Ghazal may not be fortunate to share the glorious past with other sister literatures, but certainly it shares the brilliance of the present.

●●●

A TRAVELER THAT WALKS SILENTLY

Vamona Anant Sinai Navelcar (Ganesh)

- NEETA OMPRAKASH

amona Anant Sinai Navelcar (Ganesh) is one of the senior most artists belonging to the Modern phase of Goan art, living in a scenic village Pomburpa, 12 km. from Panjim. He belongs to the pre-liberation times and one of the few admirers of Portuguese culture presently living in Goa. He is quite indebted to the then Governor of Goa, Bernardo Guedes who acknowledged his artistic talents and recommended his name for the scholarship to do graduation and post graduation in Fine Arts at Escola Superior de Belas Artes in Lisbon in the year 1954 which continued till 1963. He is the first Goan Artist to receive the prestigious Gulbenkian fellowship in the year 1963 & 1971when he was still living in Portugal.

His life took entirely a different turn in mid 60s when due to unavoidable circumstances he landed up in Mozambique where he was supposed to teach Geometry at the Lyceum. He had to face contrasting reality in Mozambique after having lived in the metro city Lisbon. It was the time when people of Mozambique were fighting for liberation from Portuguese rule. The difficult situation let him in a dilemma, deep inside he felt sympathy for the native African whom he identified with Goans and Goa as a colony of Portuguese but he was seen by the Native Africans as a Portuguese teacher. Even under such circumstances he had to sustain his artistic talents because that was his real being and goal of life. His philosophical quest for the deeper meaning of life gave him strength to survive in the deep jungles of South Africa where he was detained along with his students for having participated in the liberation movement. In such circumstances due to the lack of art material he developed his ability for line drawing and gained mastery over it.

Later he was invited to do a mural depicting the African struggle at the Liceu Almirante Gago Coutinho in Nampula for the inauguration of the Liberation of Mozambique celebrations.

His journey back to Portugal was another disaster; all his belongings including the certificates of educational qualifications were robbed on the way except a Ganesh idol. He took this incidence as a divine message to start a new life with new identity; henceforth he signed all his paintings as 'Ganesh'. In late 1970s he took a crucial decision of his life to come down to Goa against the advice of all his well wishers. Ever since then he has always regretted that decision as his talents were not recognized in his own mother land and he remained a recluse till today.

I always wonder what motivates Mr. Navelcar in the evening of his life to pick up the brush ritually every morning to create a work of Art. Probably even he has no answer to this mystery, but he answers to certain inner call sincerely and honestly. He says, 'I always admitted that I was a learner and here is my salvation. I grow up day by day with a total integrity and confidence'.

Through the process of creation an artist searches himself in the labyrinth of life and with every creation he defines himself a bit by bit. The process of creation is the process of liberation for an artist. Mr. Navelcar observes similar process while referring to the line drawings depicting the village market place which is his favorite exercise. In these amazing series of drawings he starts to draw the figures at one point and continues without lifting his pen till he finishes the entire picture depicting people from different strata living in the village who frequent to the market place. Rhythmically flowing sinuous lines define the contours of the bodies of innocent animals brought to sell or the buyers busy inspecting the goods they have to buy. The line flows like a river searching its own way avoiding all the obstructions. With simple lines he catches the dancer's rhythm or the lethargy of a fat bellied man trying hard to put his feet ahead. The same line becomes the decorative element giving charm to the little corner in the market. Only with the help of lines he builds the volumes of the figures and creates the feeling of depth and vastness of market place. He says, 'The labyrinths develop as the lines march on the paper; volumes come into existence here and there… an equilibrium of forms. It seems I am trapped there trying to liberate myself, sometimes dispersed trying to move towards the centre, which is the clue of my life."

His constant tussle between the inner quest to achieve the higher goals of life and the immediate social reality that he confronts gets expression through the works of art. His disgust about the behavior of the pseudo Astrologers and Pujaris who exploit the innocent people in the name of religion has found expression in quite a few water color

paintings and line drawings. He has freed himself from the deep rooted cast hierarchy or fanaticism about once own religion. He says, "Which ever country the waves of art and culture come from I will embrace them. I do not erect fanatically barriers around me. Art and culture have universal heritage. They cease to be on one nation".

India's Noble Laureate Rabindranath Tagore and Early 20th c. Portuguese poet Fernando Pessoa's poems have great influence on Mr. Navelcar. He has done quite a few portraits of Tagore with flying beard and long hair, the sharp nose and contemplative eyes expressive of his wisdom.

There are few water color paintings expressive of his state of mind at this juncture of life where melancholia prevails. He has shown an old man seated on a stone slab staring at the sky in the darkness of the night probably searching for the meaning of life, whereas the shadow of the past lurks behind. The memories of bygone era are still alive & arise at the time of creation which automatically & effortlessly get manifested on the paper, be it the land mark incidences of his personal life or the bull fights or the clowns of circus that he had enjoyed seeing in his youth back in Portugal. 'My Art is my confession', says Mr. Navelcar.

"I am not at all bothered about the destiny of my works -whether sold, pilfered, destroyed or eaten by white ants. My aim is to satisfy with my utmost sincerity to my creative mind. To work is my task. Act of creation is of utmost significance. Look at the bird sitting on a tree. It is singing for its own pleasure ignoring whether the passerby like it or not. Similar is my case." This shamanistic approach towards art has probably sustained him throughout his life when the society around gave several severE wounds. The bleeding wounds and the scars on his soul have remained alive or rather he has kept them alive for decades which have led Mr. Navelcar to identify himself with the bull in the fighting arena and the Christ. The memory of the 'bull fight' which he had witnessed some where in 1970s in Spain is so fresh that over and again he gets the image of raging bull full of determination to attack the matador. The suppressed anger in real life finds cathartic expression through the bold brush strokes in black China Ink on the ivory white paper. The influence of Cubism can be seen in the paintings of bull fight titled 'Vivisection' done in oil color in the decades of 70s & 80s. At the later stage the division of figures in these paintings is seen as an act of violence which he disapproves. So the bull fights done in recent times are devoid of any vivisections, it is all about capturing the force & velocity of the angry bull rushing to topple the matador. Sublimation has taken place in Mr. Navelcar's life through the act of creation in the process of fighting the battle of life against the tide.

Very often he does the portraits of Christ, Crucifixion or the sermon given to the in-

nocent Indian villagers (the facial features of Christ are that of Indian, for Mr. Navelcar Christ is not an alien). In these works one can see the influence of European masters Emil Nolde or Georges Rouault in the use of bold black lines making a firm statement. He identifies his agonies with that of Christ and admires his teachings of compassion to neighbors and feeling of brotherhood. Most of these works are done in China ink sometimes using just a small bamboo reed or wooden piece instead of brush. It is a play of black & white; dark & bright; negative & positive and ultimately evil & good which is depicted through these works.

When we take a look at the total oeuvre of Mr. Navelcar's works it is surprising to see the contrast in the line drawings and oil color paintings done during 70's to 90's. The certainty & confidence that we see in line drawings is missing in his paintings. Probably while doing the paintings he was too conscious about the style. If one takes a look at the history of Modern art the major art activities were concentrated in France and America. Portugal and India were lagging much behind in terms of creating new isms or getting into the flow of ideology of Modern art. The artists in both these nations were trying to grapple with the formal language of Modern Art and adopt what ever suited their temperament. Mr.Navelcar belongs to that phase of confusion about the styles. We see the influence of Cubism in the division of figures and the use of multiple perspectives. Shades of Expressionism as well as Fauvism are seen in the use of bright colors in few paintings as well.

There has been a period of stagnation in his career where although he continued to work ritually every day. Probably the lack of artistic atmosphere in Goa & his reclusive living resulted in stagnation.

Recently he has ventured into abstraction ,using colored ink and water colors on paper. He recollects his student days when his teacher had advised him to continue abstraction. Probably it is the completion of the circle that he has intuitively adapted to the mode of abstraction to express himself. Rather it could also be that he feels identifiable forms are inadequate to express his feelings.

Mr. Vamona Navelcar who spent the prime time of his life in three big continents, had a bright beginning to his artistic career. He now spends rest of his life as a recluse in a small village Pomburpa in Goa totally committed to his art. His greatness lies in the fact that he likes to be remembered as a simple 'musafir' (a traveler) in the sojourn of life who came in this world and walked away silently.

●●●

The rich reservoir of biodiversity – Dr. Salim Ali Bird Sanctuary of Chorao

- Rajendra P Kerkar

oa, the smallest state on the west coast of India, is blessed by the mother nature in a varied ways, whether silvery sand beaches, luxuriant forests of western ghats, enchanting waterfalls or the excellent mangrove forests. Though in the context of geographical areas, Goa is a small state but it exhibits most colourful facets of the beauty which mesmerises the nature lovers, tourists coming from the distant lands. The lush green western ghat is our real life line. The people living happily in the lap of the Sahyadris and on the coast of the Arabian sea are responsible for enriching the cultural heritage of Goa.

The sections of the western ghats that lie within Goa reflect the bewildering complexity in plant, animal and bird life. Goa has one National Park and six Wildlife Sanctuaries. Thus almost 755 sq. km that is about 62% of the total forest and 20% of the

total land area of the state is now legally under protection. Every year, a large number of tourists visit Goa to enjoy the beaches with the silvery sands. But very few are aware about the Goa beyond the sea beaches.

In Goa, there are many areas which are famous for the natural beauty. The panoramic Dudhsagar waterfalls gushing from the top of the mountain, indeed show the rich facet of the natural wealth of the land. Goan's harmony with nature has been many centuries older. In few places around the world have people been able to create such a fine balance between land, water and man. It is this unique trait that has attracted so many people, from so far, for so long to Goa.

Mandovi, Zuari, Terekhol, Colval, Sal, Saleri, Talpon, Galjibag are the nine main rivers of Goa. These rivers are playing significant role in sustenance of Goa's ecosystems, besides adding beauty and romance to the land. The mandovi, is the biggest river of Goa. At the mouth of this river, lies chorao, a village once known as Chudamani. It is one of the largest islands, in the past it was isolated from the rest of Goa and, was full with lush green vegetation which was very synonymous with its name Chudamani. On Panaji-Ponda Highway there is a ferry wharf at Ribandar which takes nature lovers to the Scenic spot of Dr. Salim Ali Bird Sanctuary. Immediately, after getting down at Madel, a ward of Chorao when we put up our first step, we are welcomed by a board of Dr. Salim Ali Bird Sanctuary.

The river Mandovi is known as Mhadei in Sattari and Karnataka areas. The river originate at Degao near Khanapur and then flows through the jungle areas to enter Goa. After crossing Ganje-Usgao areas, the Mhadei become popular as the Mandovi. Flowing through Sattari, Bicholim, Ponda, Tiswadi, Sanguem and Bardez six talukas of Goa, the river assume the role of lifeline in the real sense. This river is the symbol of our identity, which is responsible for enriching the beauty of our land. Tradition of Shimgo festival on the tune of various musical instruments like Dhol, Taso, Kasale makes the Goans to dance and be merry. The temples Mangushi, Mardol and Churches of Basilica of Bom Jesus, Se Catherdral are responsible for giving the message of harmonious living to the Goans. They have seen and experienc the presence of God in the nature and hence, they have nurtured the idea of eco-cultural heritage in the land.

Island villages like Divar, Akhada, St. Estevem, Kumbharjuve, Corjuve are the symbol of harmonious bond existing in between people and river. In order to come Chorao, today there is a bridge from Tikhazan but in the part Chorao was interlocked from few sides by the river Mandovi and its tributaries and was away from the rest of the world. Trees of mango, jackfruit, kokum and other vegetative growth makes the village evergreen throughout the year and name Chudamani was associated with the island the

hoary past. Devki-Krishna of Marcela is originally from Chorao. Temples, churches represent the communal harmony of the village.

Dr. Salim Ali Bird Sanctuary is like a jewel in the crown of chorao which is responsible for giving name and fame to the village. This Sanctuary is named after the renowned ornithologist, Dr. Salim Ali who worked throughout his life fot the betterment of India's flora and fauna. But, he made special contribution in the field of study and research of the India's avi-fauna. He visited Goa and experienced the biological wealth of Goa's western ghats. He had written books on birds of India and launched the mission for the protection and conservation of the avi-fauna in the systematic way. In order to remember this great ornithologist, the bird sanctuary of Chorao is called Dr. Salim Ali Bird Sanctuary.

The wildlife sanctuaries are places of genetic reservoirs where plants and animals that don't exist elsewhere still survive. With this intention only, this sanctuary was notified in 1988 under the Wildlife protection Act, 1972, soon after the entire area had been declared a reserv forest. With an area of just 1.78 sq km, it is Goa's smallest sanctuary and the only one representing the state's vital mangrove areas. In the past, it was marshland which was reclaimed for cultivation, salt farming and aquaculture. Frequent breaches and tidal influx led to its abandonment for cultivation. This allowed lush growth and establishment of mangroves. Initially, the area which was acquired by the Agriculture Department was handed over to the Forest department for declaring it as a wildlife sanctuary. Today, this sanctuary has one of the best mangrove forests which houses most of the species found in Goa. However, the vegetation of the sanctuary is mainly dominated by Rhizophora, Sonneratia and Avicennia species of mangroves. The mangrove forests of Chorao have been recommended as one of the sub-centres for mangrove Germplasm Preservation Centres by the International Expert Committee under Ms Swaniathan Foundation. In 1985, a mangrove nursery was established for the first time in Goa, at Chorao which is existing there even today. Forest Department of Goa is pioneer in establishment of nursery and plantations in the country. Presently, temporary nurseries are being established every year near the planting sites and seedlings raised are used for planting.

Mangroves furnish a wide range of services and benefits to the mankind. Ecological and economical importance of mangroves are recognized world over. They prevent soil erosion and help in stabilization of coastal beaches. They protect coastal land from tidal surges and cyclonic storms. They provide fuel wood, green mangrove timber, charcoal, wood is used for boat making. It provides tannin. They are used as food and beverage and also possess medicinal values. They are useful for bee hives and provides wax and honey. They provide excellent home to number of birds and animals.

In December 26, 2004 there was Tsunami which altered landmasses and killed about three lakh people in countries on the Indian ocean rim. The areas where mangroves were well protected, losses of Tsunami were minimal. Tsuanmi is natural calamity and there is no remedy with the man except the nature. Countries like Maldive have raised the huge wall of cement concrete to prevent the waves of ocean but this proved to be futile. The cyclone which hit Orissa was there in Goa with same speed and velocity. But as Goa possess the mangroves, the impact of cyclone was reduced to a considerable extent. For many occasions was repeatedly protected by the cyclone – breaker, flood-controller mangroves. Besides there, the mangroves are silt-trappers. They also provide successful protection during the earthquake. Dr Salim Ali sanctuary is the natural habitat for the mangroves. They possess steel like root and thus prevent soil-erosion.

Mangroves function as nurseries for several types of fish, shrimps and oysters. Birds such as flamingos, herons, storks, sea eagles, sandpipers find ample food supplies in the fish, shellfish, crustaceans and molluscs. Mangroves are important habitat where planktons, shrimps, prawns, crabs and small fish breed. The area is rich in various types of shell-fishes.

Mangroves are salt tolerant plants growing in inter-tidal areas along sea coasts and estuaries. They are highly productive ecosystems. They thrive well even under tidal submergence and resist strong wave action.

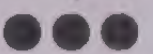
Every year, tourists, indigenous as well as foreign coming to Goa have intention to experience the varied facets of biodiversity. The tourists who are interested in the bird-watching visit the Carambolim lake and other water bodies. The migratory birds every year during winter come to Goa from Siberia and other countries in a large number., For these migratory birds, Dr. Salim Ali Bird Sanctuary is the apt habitat. Pintail ducks, coots, purple moorhen cormorants, shovellar, terns, teals, mallards, darters, sea gulls, storks are the migratory birds that feed on the banks of river Mandovi adjoining the sanctuary. Eagles, egrets, herons, kingfishers are the resident birds of this sanchtuary. A large colony of flying foxes or bats is resident and one can occasionally sight crocodiles and turtles. Jackals take refuge on the bunds during the high tide. Inside the sanctuary, the forest department have established a watch tower. Going through boat and canoe and standing on the watch – tower one can get an excellent view of the sanctuary and its wildlife alongwith the panoramic view of churches, temples of Divar island and surrounding.

Government of Goa have established Dr Salim Ali Bird Sanctuary, so that the avi-fauna of the area can enjoy the refuge in better way without much disturbances. But today, the sanctuary is enriched by number of threats. Considerable barge movement is

there in Mandovi river very near to the sanctuary which carries ores to Marmagoa Port. Due to strong wave action caused by the movement of these barges young regeneration or saplings of mangroves gets uprooted. Besides, erosion on the river banks is caused which create problems for the sanctuary oil slicks, solid waste deposition and other human activities causes pollution to the sanctuary and thereby affects adversely wildlife. Inadequate infrastructure of the forest department poses some difficulty in protecting the sanctuary. Unauthorized felling of the mangroves sometime take place which damage the sanctuary.

There is need of promoting eco-tourism activities in the surrounding areas of the sanctuary but not at the cost of without maintaining discipline. Carrying and use of non-biodegradable pet bottles and plastic bags are banned in all wildlife sanctuaries. But sometime tourists entering the sanctuary in boat and canoe throw garbage in the river and create problem. We have to remember that a sanctuary is the first home of wildlife. Most wild animals have keen sense of hearing and move away from disturbances. Thus causing noise pollution will create problems for them. We have to strive our best to maintaing the sagacity and sanctity of the sanctuary.

In fact, climate is changing rapidly and the scientific consensus is that much of it is caused by human factors. We are heading with global warming. A slight rise in the sea level due to globalwarming can displace a large number of human population and threaten their means of livelihood. In this critical situation the ray of hope is the forest of mangroves. The area like Dr. Salim Ali Bird Sanctuary can help us to get rid off from the natural calamities like earthquakes, floods, cyclones. If we destroy the sanctuary, reserve forests we only will face the grave problems of survival. The future of the next generation will be threatened. Forgetting differences on the basis of caste, religion, creed, colour, language we should come together to fight for protecting the areas like Dr Salim Ali Bird Sanctuary. The mangrove forest provide us life saving oxygen, safeguard the banks of river by preventing soil erosion. If we protect this area, they will make our life easeful and cheerful. They can be invaluable to the human species like servive of food or medicine. If we destroy them, they well be gone forever and we may be losing something invaluable to us.

Publication of Institute Menezes Braganza

1.	Farar Far	-1999
2.	Socio-Cultural History of Goa	-1999
3.	Armando Menezes & his writings	-2007
4.	Goa in the 20th Century History & Culture	-2008
5.	Katha Darpan (Translation of Short Stories from Konkani to Hindi)	-2009

तुमचे शताब्दी वर्सा तुमकां नमन

वसुधैव कुटुंबकम्

इंस्टिट्यूट मिनेझिस ब्रागांझा, पणजी गोंय